

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

Mehmet Yaşar BUYACI

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

YAŞLILARDA DİNİ HAYAT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

110215

TEZ YÖNETİCİSİ

Prof. Dr. Niyazi USTA

ERZURUM - 2002

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalının Din Psikolojisi Bilim Dalında Jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Niyazi USTA

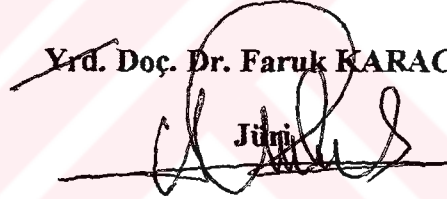
Danışman / Jüri

Yrd. Doç. Dr. M. Zeki İŞCAN

Jüri

Yrd. Doç. Dr. Faruk KARACA

Jüri

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir/...../.....

Doç. Dr. Vahdettin BAŞCI

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

Sayfa No:

GİRİŞ

ÖZET.....	III
ABSTRACT.....	IV
ÖNSÖZ.....	V
KISALTMALAR.....	VI
1. Konunun Amacı ve Sınırlarının Belirlenmesi.....	1
2. Araştırmanın Yöntemi.....	1
2.1.Evren ve Örneklem.....	1
3. Araştırmanın Hipotezleri.....	2
4. Tanımlar.....	3
4.1. Din.....	3
4.1.1. Ferdi ve toplumsal hayatta din.....	7
4.2. Dini Hayatın Boyutları.....	11
4.3. Dini Hayatın Psikolojik Yaklaşımla İncelenmesinin Gereği.....	27

BİRİNCİ BÖLÜM

1.YAŞLILIK DÖNEMİ GELİŞİM ÖZELLİKLERİ

1.1. Yaşlılık.....	32
1.1.1. İlkel ve geleneksel toplumlarda yaşlılık	38
1.1.2. Çağdaş toplumlarda yaşlılık.....	39
1.1.3. Türk töresinde yaşlılık	41
1.1.4. Türkiye’de yaşlılık.....	42
1.2 Yaşlılık Kuramları.....	45
1.3. Fiziksel Gelişim.....	52
1.3.1. Bilişsel işlevler.....	55
1.3.2. Düşünme ve yaratıcılık.....	58
1.4. Psikolojik Gelişim.....	58

II

1.5. Toplumsal Gelişim.....	67
1.5.1. Toplumsal Çevre.....	75
1.6. Dini Gelişim.....	78
1.7. Yaşlılık ve Ölüm.....	79
1.7.1. Ölüm kavramı.....	79
1.7.2. Ölüm korkusu ve din.....	80

İKİNCİ BÖLÜM

2. ANKET VE DEĞERLENDİRME - YAŞLILARDA DİNİ HAYAT (Erzurum Örneği)

2.1 Araştırmaya Katılan Deneklerin Demografik Özellikleri.....	84
2.2. Araştırmada Elde Edilen Bulgular ve Değerlendirmeler.....	88
2.2.1. Dini bilgi boyutu ile ilgili bulgular	88
2.2.2. Dini inanç boyutu ile ilgili bulgular.....	92
2.2.3. Dini davranış boyutu ile ilgili bulgular.....	97
2.2.4. Dini duygu boyutu ile ilgili bulgular.....	107

SONUÇ.....	123
------------	-----

BİBLİYOGRAFYA.....	126
--------------------	-----

ÖZGEÇMİŞ

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ
YAŞLILARDA DİNİ HAYAT

M. Yaşar BUYACI

DANIŞMAN : Prof. Dr. Niyazi USTA

2002 – Sayfa :132

Jüri : Prof. Dr. Niyazi USTA

.....
.....

Bu araştırma yaşlılardaki dini hayatı değişik boyutlardan tespit etmek amacıyla yapılmıştır. Bu amacı gerçekleştirmek için önce konunun teorik zemini hazırlanmış, daha sonra yaşlılardaki dini hayatın psiko- sosyal temelleri incelenmiştir.

Araştırma Erzurum kent merkezi ve çevre köylerinde yaşları 60 ve 100 arası olan yaşlılar üzerinde tesadüfi örneklem yoluyla yapılmıştır.

Çalışma üç bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde çalışmaya giriş mahiyetinde bilgiler verilmiş, ikinci bölümde ise konunun teorik zemini hazırlanmıştır. Üçüncü bölümde yaşlılardaki dini hayatın çeşitli boyutları incelenmiştir.

Sonuç olarak belli bir örneklem grubuyla sınırlı bulunan bu çalışma, yaşlıların dini hayatının değişik yönlerini incelemeyi hedef edinmiş ve yürütülmüştür.

ABSTRACT
MASTER THESIS
AGED PEOPLE'S RELIGIOUS LIVES

M. Yaşar BUYACI

Supervisor : Professor. Dr. Niyazi USTA

2002 – PAGE :132

Jury : Professor. Dr. Niyazi USTA

.....
.....

This study has been made in order to detect aged people's religious lives. In order to achieve this goal first the theoretical basis of the subject has been prepared and next the psycho – social roots of old people's religious lives have been studied through statistical methods .

The research has been carried out on old people aged sixty to hundred from the center and neighboring villages of Erzurum through random sampling.

The study consists of three chapters. The first chapter gives information to the study. In the second chapter the theoretical basis of the subject has been prepared. The third chapter analyses the different dimensions of aged people's religious lives through statistical methods.

As a result the research limited to a particular sample group aims to study the different dimensions of aged people's religious lives.

ÖNSÖZ

İnsan davranışını konu edinen psikoloji ve onun bir alt dalı olan Din Psikolojisi, insana has olan dini hayatın çeşitli veçhelerini, başka bir ifadeyle insanda dini duygu ve düşüncenin gelişmesini, dinin insan ruhundaki temel özelliklerini ve davranışlara yansıyan etkilerini incelemektedir.

Dini yaşayış ve davranışta bütün ruhi fonksiyonların (duygu, düşünce irade...) ve süreçlerin katkıda bulunduğu genellikle kabul edilen bir görüştür. Bu bakımdan, insanın dini boyutunun araştırılması onun her yönünün araştırılması demektir. Din insanın bütününe nüfuz edici bir özelliğe sahiptir; fert dinini bütün varoluş durumları içerisinde yaşayabilmektedir. Dini yaşayışı duygular, düşünce ve tasavvurlar, ilgi ve eğilimler, istek ve idealler, hareket ve faaliyetler, ahlaki ve estetik yönelişler... gibi insanı tanımlayan bütün ruhi süreçler içerisinde izlemek mümkündür.

İnsan hayatının son dönemi gerek fizyolojik ve gerekse psikolojik açıdan çok önemli değişikliklerin yaşandığı bir safhadır. Bu dönem dini gelişim psikolojisi açısından da oldukça önemlidir. Yurdumuzda bu dönemin dini gelişimini konu alan çalışmalar çok az sayıdadır. İnsan hayatının bütün dönemlerine has dini gelişim özelliklerinin ortaya konulması açısından yaşlılık dönemi dindarlığı araştırılmaya değer bir konudur.

Araştırmanın bu şekliyle sonuçlanmasında yardımlarını esirgemeyen hocam ve danışmanım Prof. Dr. Niyazi USTA'ya teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca bir süre danışmanlığımı yürüten Yrd. Doç. Dr. Hüseyin CERTEL'e, anket verilerinin bilgisayarda değerlendirilmesinde büyük emeği geçen Yrd. Doç. Dr. Dursun KAYA'ya, araştırmanın şekillenmesindeki yardımlarından dolayı Yrd. Doç. Dr. Faruk KARACA ve Arş. Gör. Bozkurt KOÇ'a, ve diğer hocalarıma, ayrıca ve özellikle bu araştırmaya katılarak en büyük katkı ve yardımı yapmış olan Erzurum'da yaşayan yaşlı anne – babalarımıza şükranlarımı arz ederim.

Erzurum 2002

M. Yaşar BUYACI

KISALTMALAR

A.Üni.	: Ankara Üniversitesi
A.Ü.İ.F.D.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bas.	: Basım Baskı
Bk.	: Bak
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
D.İ.B.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed.	: Editör
İ.F.D.	: İlahiyat Fakültesi Dergisi
Krş.	: Karşılaştır
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
N.	: Toplam
s.	: Sayfa
s.d.	: Serbestlik Derecesi
SD.	: Standart Sapma
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
Üni.	: Üniversite
χ^2	: Chi kare
$\bar{X}$	: Ortalama Puan
vd	: Ve devamı
vb.	: Ve benzeri
Yay.	: Yayınları
%	: Yüzde

GİRİŞ

1. Konunun Amacı ve Sınırlarının Belirlenmesi

“Yaşlılarda Dinî Hayat” konulu bu çalışmada Erzurum ve yakın köylerinde yaşayan yaşlıların dinî hayatı, dinî tutum ve davranış, inanç, duygu ve bilgi boyutları açısından incelenmiştir. Ayrıca yaşlıların ilgili düşünceleri demoğrafik özelliklere bağlı olarak tespit edilmeye çalışılmıştır.

Alan araştırması olarak yaptığımız bu çalışmamızda; yaşlıların dinî hayatı; dinî duygu ve düşünce, dinî inanç, dinî bilgi ve davranış boyutlarıyla birlikte yaş, cinsiyet, medeni hal, tahsil durumu, meslek ve meşguliyet, ekonomik durum v.b. gibi demoğrafik değişkenlere göre de tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca yaşlıların etik açıdan günümüz gençliğine bakışları, mal ve paraya verilen önem ve ölüm hakkındaki görüş ve düşünceleri öğrenilmeye çalışılmıştır.

2. Araştırmanın Yöntemi

2.1. Evren ve Örneklem

Örneklem ünitesinden bilgi toplamak amacıyla anket- survey tekniği uygulanmıştır. Din Psikolojisinde bilgi toplama metotlarından biri olan anket çalışmasında amaç, geniş çapta pek çok kişiye sorulan sorular ve alınan cevaplarla belli bir konudaki fikirleri, tutumları öğrenme ve bunları sınıflandırarak o konudaki gerçeği araştırıp ortaya koymaktır. Bu nedenle biz de araştırmamızda anket tekniğinden yararlandık.

Araştırma 1996 – 1998 yılları arasında Erzurum merkez ve çevre köylerinde yaşayan 60 ve daha yukarı yaşlarda olan 75 kadın, 75 erkek olmak üzere toplam 150 kişi üzerinde uygulanmıştır.

Araştırmamızda bilgi toplamak amacıyla kullandığımız anket tekniği ile birlikte zaman zaman gözlem ve mülakat tekniklerini de kullandık ve elde edilen verileri bilimsel geçerlilik ve güvenilirlik ölçütleri içerisinde değerlendirmeye çalıştık.

Verilerin değerlendirilmesinde bilgisayardan yararlanılarak cevapların istatistiki analizi belirlenmiş ve konuyla ilgili tahlil, analiz ve sentezler yapılarak sonuca gidilmiştir. Her değişkene göre oluşan tablolar çok sayıda olduğundan araştırmanın tablolara boğulmaması için önemine göre bazıları tercih edilmiştir.

Tesadüfi örneklem yoluyla seçilen denekler üzerinde uygulanan anket, 30 soru ve 5 bölümden oluşmaktadır. I. Bölümdeki sorular, yaş, cinsiyet, medeni hal, tahsil durumu, meslek ve meşguliyet, ekonomik durum gibi demografik özelliklerle ilgilidir. II. ve III. bölümler ise araştırmanın esas konusu olan dinî hayatı, dinî tutum ve davranış, dinî duygu ve düşünce, dinî inanç, dinî bilgi ve dinle ilgili görüşleri tespit etmek için hazırlanan sorulardan oluşmaktadır. Sorulan soruların altına farklı seçenekler verilmiş ve deneklerden, bu şıklardan kendi kanaatlerine uygun olanları işaretlemeleri istenmiştir. Anketimizin dinî inançlar bölümüne diğerlerinden farklı olarak bir de açık uçlu soru koymayı uygun gördük.

Okur yazar olmayan, görme özürülü ya da farklı şekillerde hasta olan deneklerde mülakat yoluna gidilmiş, anket hazırlanırken, anket çalışmalarıyla ilgili yerli ve yabancı kaynaklardan faydalanılmıştır.

Araştırmamızda elde ettiğimiz yatay kesit verilere, yüzdelikli tablo ve chi-kare analizi uygulanmış, elde edilen veriler MINITAB 2 istatistik paket programı ile değerlendirilmiştir.

3. Araştırmanın Hipotezleri

Çalışma, aşağıda belirlenen hipotezler dikkate alınarak yürütülmüştür.

1. Erzurum kenti ve çevresinde yaşayan 60 ve daha yukarı yaşlardaki yaşlıların tamamında dinî inanç en üst seviyededir.
2. Yaşlıların dinî pratikleri, dinsel inançlar çerçevesinde yoğun olarak yaşamakla birlikte biraz da gelenekseldir.
3. Ataerkil aile yapısının hakim olduğu Erzurum'da yaşlı nüfusun etik anlayışı ile gençlerin etik anlayışı birbirlerinden farklılık arz etmektedir.
4. Yaşlılar için, ölümün bir yok oluş değil, hayatın diğer alemde devamı olduğu görüşü yaygın olmakla beraber; ölüm düşüncesi

yaşın ilerlemesine paralel olarak zihinlerde daha da fazla yer kaplamaktadır.

5. Yaşlılar arasında mal ve paraya verilen önem artmaktadır.
6. Yaşlılık, insan hayatında önceki gelişim dönemlerine nispetle ibadet etme sıklığının arttığı bir dönemdir. Bunda etkili olan en önemli motiv de, ölüm korkusu ve buna bağlı olarak Allah'a yakın olma ve ahiret saadeti beklentisidir.

Sonuç olarak yaşlıların dinî inançlarının, dinî duygu ve düşüncelerinin farklılık gösteren demoğrafik özelliklere bağlı olarak teorik ve pratik hayatlarına olan katkısı ya da olumsuz etkisinin olup olmadığını tespit etmek amacıyla bu çalışma yürütülmüş ve bu yönde bazı veriler elde edilmiştir.

4. Tanımlar

4.1. Din

Din Bilimleri ile meşgul olanlar, dinî, vurgulamak istedikleri yöne ağırlık vererek tarif etmişlerdir. Bu durum da tabiî olarak, odak noktaları birbirinden farklı, aynı bütünün parçalarını aydınlatan birçok din tarifinin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla ortak bir din tanımı da yoktur.

Arapça'dan dilimize geçen din kelimesi lügatte; millet, otorite, hükmetmek, hakanlık etmek, ilzam etmek, boyun eğmek, boyun bükme, tazim etmek gibi anlamlara gelmektedir. Bunun yanında devamlı yapılagelen iş ve adete de din denilmektedir. Bunlarla bağlantılı olarak yapılan iyi ve faydalı fiillerin karşılığı olarak mükâfat, itaatsizliğin karşılığı olarak ceza için de din kelimesi kullanılmıştır. Devamlı yapıla gelen iş ve adet anlamları din kelimesinin muhtevası içindedir¹.

¹ Ragıb el-İsfehânî, *el-Müfredât Elfaz-ıl -Kur'ân*, Kahire 1381/1961, "Din" md.;s.177, İbn Manzûr, *Lisânul-Arab*, Beyrut, 1968., "Din" md.s.166,171.

Kur'an-ı Kerim'de ceza ve mükâfata ait hükümlerin gerçekleştirileceği kıyamet gününe hüküm günü mânâsına din günü tabiri yer almaktadır.² Ayrıca Allah'ın yarattığı tabiat kanunlarının din kelimesiyle karşılandığı görülmektedir³. Din, itaat ve boyun eğme ile boyun bükme ve tazim etme anlamları bir arada ele alınarak düzen, nizam ve bir kanun bütünlüğü yerine de kullanılmıştır. Bu karşılıkları dışında Kur'an-ı Kerim'de dinin, İslâm kelimesi ile eş anlamlı olarak da kullanıldığı görülmektedir⁴.

Din, fikrî, itikâdî, amelî, ahlâkî esaslar topluluğudur. Kur'ânî terminoloji içerisinde din insanla Allah, insanla insan ve insanla tabiat arasındaki ilişkiler manzumesidir. Bu esaslar ve ilişkiler dinler tarihinin kaydettiği bütün dinlerde değişik de olsa vardır.

İslâm alimlerinin yaptığı en yaygın tariflere göre "din, akıl sahiplerini peygamberin tebliğ ettiklerini kabul etmeye davet eden ilâhî bir nizamdır."⁵

"Din, akıl sahiplerine hakikatin gayesini bildiren, onları kendi irâdeleriyle Resulü'nün bildirdiği şekilde hâl ve istikbalde salâh ve felâha, kemâle sevk eden maddî ve mânevî bütün ihtiyaçlarını temin eden kanun-u mevzu-u ilâhîdir."⁶

İslâm alimleri yukarıdaki tarifleri vahye dayalı ilahi dinleri ifade etmek için yapmışlardır. Yeryüzünde insanlar tarafından din olarak kabul edilen pek çok inanç sistemi bulunmaktadır. Din felsefesi, din psikolojisi, din sosyolojisi, dinler tarihi gibi dinî, araştırmalarına merkez yapan disiplinler, bu dinleri farklı bakış açılarıyla incelerler. Bu arada onları spekülâtif ya da fonksiyonel biçimde tarif ederler. Batılı mütefekkir ve din bilimcileri tarafından yapılan bazı din tanımlarını şöyle sıralayabiliriz:

Whitehead'e göre doktrin bakımından din "öyle bir hakikatler sistemidir ki, hulusla iltizam ve hakkıyla idrâk edildiği takdirde şahsiyeti değiştirip diğer bir hale koymak tesir ve kudretini hâizdir."⁷

² Bk. El- Fatiha sûresi, 4. âyet.

³ Bk. Et- Tevbe sûresi, 36. âyet

⁴ Bk. Âli İmran sûresi, 19 ve 85. âyet.

⁵ Yurdağül Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dinî Duygunun Gelişimi ve Eğitimi*, T.D.V.Yay., Ankara, 1994, s.7

⁶ Yurdağül Konuk, a.g.e., s.7.

⁷ Muhammet İkbal, *İslam'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, Çev: Sofi Huri, İstanbul, 1964, s.18

W. Wund için "Din, kâinatta her mütenahînin (sonlunun), nâmütenahîde (sonsuzda) ve her fani olanın ebediyette yaşaması hakkındaki vasıtanın bir şuurudur. İşte bu şuura aid olan bütün fikirler ve duygular dinî teşkil ederler."⁸

Max Müller'e göre "Din, duyu organlarına ve akla rağmen, insanı sonsuzluğu kavramaya sevkeden zihni meleke ve kabiliyettir. Bu sonsuzluk, insanda davranışlarına tesir edecek bir potansiyel kudret yaratır." Kant'a göre ise "din insanın bütün vazifelerinde ilâhî emrin bilinmesi ve tanınmasıdır."⁹

İnsan diğer canlılar gibi hazır bulduğu bir kâinat içerisinde hayatını sürdürmek durumundadır. Fakat insanı diğer canlılardan farklı kılan şey kendisinin bu kâinat içerisindeki konumunu, varoluşunun sebebini ve buna benzer varlığı ile ilgili birçok konuyu merak etmesidir. Düşünen insan kâinatta en muktedir varlık olduğu halde şu veya bu şekilde nasıl acziyete düştüğünü, hayatın başlangıcının veya nihayete ermesinin kendisinin dışındaki bir güç tarafından tayin edildiğini görecektir. Bütün bu düşünceler insanı kendi realitesini aşan, ona yön veren ve ölümlü olmayan yüce bir kuvveti düşünmeye sevk edecektir.

İnsanlık tarihi kadar eski olan bu varoluşa ilişkin merak, Pascal'ın sözcükleriyle şöyle ifade edilir: "Kâinatın beni ihata eden korkunç ve sınırsız mekânlarını görüyorum. Bu engin fezanın bir köşeciğini de ben işgal etmekteyim. Fakat neden başka yerde değil de mekânın bu noktasına gönderildiğimi, yaşamak için bana bahşedilen zamanın benden evvel bütün bir ezeliyet, benden sonra beni takip edecek bütün bir ebediyet varken niçin tam bu ana düşürüldüğünü anlayamıyorum." Bu iç gözleminden sonra tabir yerindeyse düşüncenin duruş anından sonra büyük kudrete teslimiyetini dile getiren düşünür, "Ey aciz akıllılar, zavallılığınızı anlayınız ve susunuz. Hakiki değerinizin ne olduğunu rabbinizden öğreniniz."¹⁰ der. İnsan, iç hayatın denemelerinden hareket ederek tabiatüstü bir varlık tasarımına ulaşır. Zaten dinde esas kabul edilen unsurlardan en önemlisi tabiatüstü ile ilişkidir. Bu ilişkinin biçimleri dinden dine farklı biçimlerde tezahür etse de özü ve mahiyeti aynıdır. Bu sebeple çok genel bir söyleyişle din, sınırlı güçler

⁸ Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1968, s.27.

⁹ Osman Pazarlı, a.g.e., s.27.

¹⁰ Yurdağül Konuk, a.g.e., s.8

tarafından sınırsız bir gücün algılanmasıdır. Schillebeeckx bunu "sonluda sonsuzun idrâki" olarak ifade eder¹¹.

Tabiatüstü olan bu sistem aynı zamanda mukâddes olmak gibi bir hususiyeti de içine alır. Ulûhiyet makamına yakışmayan her şeyden yaratıcının berî ve yüce olduğunu kabul etmek, kutsiyet kavramı içerisinde telakki edilir.

Muhammed İkbâl, psikolojik bir izahla din hakkında şöyle der: "Dinin esası imandır. İman ise bir kuş gibi; 'izlenmez yolunu' akıl delâleti olmadan görür. Bununla beraber, imanın sadece bir histen ibaret olmadığı keyfiyeti de inkâr edilemez. İçinde idrâkî muhteva kabilinden birşey vardır ve din tarihinde rakip zümrelerin -kelâmcıların ve mutasavvıfların- bulunması, fikrin dinde esaslı bir unsur olduğunu gösterir. Din ne mahza tefekkür, ne sırf histir, ne de ancak amel... Belki bütün insanın Zat'ı Küll'ün ifadesidir."¹²

Psikolog Erik Erikson ise dinî birçok insanın hoşuna gidecek şekilde tarif etmektedir. Ona göre din, bir kişinin gösterilebilir olmasa bile derinden doğru olarak hissettiği şeyi açıklar. Din önemli kelimeleri, imajları ve insan hayatını kuşatan, karanlıkları aşan kaideleri ve tüm kaygı ve endişelerin ötesinde hakim olan aydınlığı gösterir.¹³

Bu tanım dinin çeşitli özelliklerini ortaya koymaktadır. Din bireyin nihai bir iç dürtüsü ya da hayal dünyasıdır. O sıradan bir dünyanın kutsal bir dünyaya naklidir. Din, inanç, mit, ritüeller ve kaideler olarak farklı şekillerde ifadesini bulur ve onun kökenleri bireyin yoğun tecrübelerinde sabittir.

Erikson'un tarifinin, din fenomenini tam olarak karşılamadığı kanaatindeyiz, oysa diğer din adamları örneğin Minian Smart, dinin ritüel, mitolojik, doktrinal, ahlaki, sosyal ve tecrübi boyutlarından söz etmektedir. Ona göre din; ibadet, dua, kurban gibi bazı kısımlarını kendi içinde ifade etmeye çalışmıştır¹⁴

Bu tanımları daha da uzatmak mümkündür. Burada herkes tarafından kabul edilmiş dinsel ya da dinsel olmayan davranışların kriterleri yoktur. Hal böyle olunca

¹¹ Yurdagül Konuk, a.g.e., s.8

¹² Muhammed İkbâl, *İslam'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, Çev.:Sofî Huri,İstanbul,1964,s.17.

¹³ Mustafa Köylü, *Yetişkin Din Eğitiminin Teorik Temelleri*, Etüt Yay., Samsun,2000,s.94

¹⁴ Minian Smart, *The Religious Experience of Mankind*, New York: Scribner,1969, s. 6 – 12.

da tanımlar bazı ihtiyaçlara, tutumlara, amaç veya davranışlara ilişkin değerlendirmeler olarak karşımıza çıkacaktır.

Yukarıda sıralamaya çalıştığımız dinin tariflerinin birbirlerinden farklı kavramlarla ifade edilmesi, aslında bize, din kavramıyla ilgili ortak bir tarife ulaşmanın güç olduğunu gösterir.

Dinin tarifinde karşılaşılan güçlükler, dinin mahiyeti, tarifi yapanın kişilik özellikleri, dünya görüşü, meşgul olduğu saha, tarifi yapıldığı dönemin sosyal, siyasi, iktisadi, kültürel özellikleri ve dinin tarifinin nasıl yapılacağına dair belirgin bir tarzın olmaması şeklinde sıralanabilir.¹⁵

Dinin tanımları arasında farklılıklar olsa da onların ortak özelliklerinden bahsetmek mümkündür. Bu ortak özellikler de, inançlar , ibadetler, ahlaki sistemler, mitler, sosyal organizasyonlar ve kişisel tecrübelerdir.

4.1.1. Ferdi ve Toplumsal Hayatta Din

İnanma fenomeni, insan hayatının diğer fenomenleri gibi temelini insanın varlık yapısında bulur. İnanma fenomeni ile günlük hayatın bütün faaliyetlerinde karşılaşmaktayız.¹⁶

Din, toplumsal bir olgudur; toplumla doğmuş, toplumla yaşamıştır. Din önce fitridir; çünkü insan zayıf bir varlıktır. Başına bir sıkıntı geldiğinde hemen daha güçlü bir varlığa sığınma ihtiyacı hissetmektedir. Tabii ki, bu fitri olan dinin sosyal boyutu da vardır.¹⁷

Din, içerisinde karmaşık toplumsal ilişkileri besleyen bir sosyal sistemdir ki, bu sistemin unsurları dinî inançlar, değerler, kurumlar, pratikler, ayinler ve teşkilatlardır. Yapı bakımından o kısımları birbirine sıkı bir biçimde bağlı olan ve parçalarından biri üzerinde meydana gelen değişikliğin diğer parçalara da etki yaptığı bir bütündür.¹⁸ Din öncelikle çevreyle ilişkisi içinde ve böylece de diğer bireylerle ve toplumla ilişkisi içinde bireyle ilgilenir.¹⁹ İnsan davranışlarıyla ilgili kavramlar

¹⁵ Recep Yaparel, "Dinin Tarifi Mümkün mü", *Dokuz Eylül Üniversitesi İ.F.D.*, C.4, s.405.

¹⁶ Takiyettin Mengüşoğlu, *İnsan Felsefesi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988, s.196.

¹⁷ İsmail H. Baltacıoğlu, *Din ve Hayat*, Esra Yay., İstanbul, 1996, s.37.

¹⁸ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi Dersleri*, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri, 1993, s.181.

¹⁹ M.Emin Köktaş, *Din ve Siyaset*, Vadi Yayınları, Ankara, 1997, s.41.

yalnızca toplum içinde bir anlam ifade eder. Böylece, dinlerin insana kendisi ve toplum hakkında bir bakış açısı getirdikleri söylenebilir.

İnsan, bir dinde kendi varlığı ve evrendeki yeri hakkında bir bilgi şeması bulur; kendi başlangıcı ve sonunu görür. Bu nedenle din, insanın temel problemlerini belli açıdan açıklayan bir sistemdir.²⁰

Din, toplumsal olarak kurulu bu dünyanın gerçekliğini, günlük hayatlarını yaşamakta olan insanların içerisinde korumaya yardım eder.²¹ Ayrıca din, dünyevi düzenin anlam yoksunluğunu gideren, toplumsal gerçekliği kutsallaştırılmış bir düzene dönüştüren bir model olarak da kavramsal ve fonksiyoneldir.²²

Din, insanın dünya kurma girişiminde stratejik bir rol oynamıştır. O, insanın kendi öz varlığını realiteye aşılması suretiyle kendini varlık alanına koymanın en yüce sınırını ifade eder.²³

Her din, sosyal davranışlar için kurallar ve gündelik tecrübeler için açıklamalar getirir. Din aynı zamanda, her biri kendi sisteminin karakterine bağlı olan iş yapma biçimleri de üretir. Din, sosyal bir fiil için motivasyon olduğu gibi hadiselerin akışı konusunda bir tefekkürdür.²⁴

Din, insanın küçüklüğünden beri etkisi altında bulunduğu bir değerler sistemidir. Dinin toplumlar üzerindeki etkisinin, tarihi seyir içerisinde azaldığı dönemler olmuştur ama yok olmamıştır. Dinî insanlar için afyon sayan marksist düzenin hakim olduğu ülkelerde bile, devlet mücadelesine rağmen sökülüp atılamamıştır. Hatta ateist insanların bile, kullandıkları kavramlar, kabullendikleri değer ve davranışlarda dinin izlerini görmek mümkündür.²⁵ Bir toplum, dinî mekanizmalarla bütünleşmiş ise, o zaman, dinî alışkanlıklardaki en küçük bir değişiklik bile, toplum hayatının bütününe etki edecektir.

Dinî öğreti içinde yer alan sosyal kurallar, toplumsal yapıdaki değişime paralel olarak tartışılmaya ihtiyaç göstermektedir.²⁶ Din, toplum yaşamında etkili

²⁰ M. Emin Köktaş, a.g.e., s.13.

²¹ Peter L. Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, Çev.: Ali Coşkun, İnsan Yay., İstanbul, 1993, s.77.

²² Nur Vergin, "Toplumsal Değişim ve Dinsellikte Artış", *Toplum ve Bilim*, Sayı 29/30, Bahar-Yaz 1985, s.9.

²³ Peter L. Berger, a.g.e., s.69.

²⁴ Günter Kehr, *Din Sosyolojisi*, Çev.: Semahat Yüksel, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 1992, s.112.

²⁵ Necati Öner, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, M.E.B. Yay., İstanbul, 1995, s.61.

²⁶ Nur Serter, *Dinde Siyasal İslam Tekeli*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1997, s.23 vd.

olmakta, siyasal tutum ve davranışlara yol açmakta, toplum kültürünün oluşumunda temel öğelerden biri olarak gözükmektedir.

Kurumlaşmış bir din, iman, ibadet, ahlak ilkelerinin yanında ferdi ilgilendiren kültürel bir boyuta da sahiptir. O halde din, bir değer koyma, değer biçme ve yaşama tarzıdır.²⁷

Yaşayan bir din, tabiatı gereği sosyal ilişkiler kurmak ve bu ilişkiyi sürdürmek zorundadır. Din, bizi beşikten mezara kadar takip eder ve yalnız ruhi ihtiyaçlarımızı karşılamakla kalmaz, bütün maddi hayatımızı da düzenler.²⁸ Din, her şeyin üstünde insan hayatını düzenleyici bir prensiptir. O, bireyin hayatını, bireyi kapsayan fakat aynı zamanda aşan mutlak anlamlar ve değerlere göre düzenler.²⁹

Platon'un toplumsal birliği, uyumu sağlayabilmek için yasaların dışında bir başka güce daha ihtiyaç duymasına neden olur ki bu güç, dindir.³⁰ Dinin toplumsal uyumu sağlamak için gerekli olduğunu savunan filozoflar olduğu gibi, dinin toplumsal yaşamın temeli olduğunu kabul etmeyen, Machiavelli gibi, filozoflar da çıkmıştır. Ona göre din, siyasal savaşımarda önemli bir silahtır.³¹ Din, yönetenin elinde, yönetilenin üzerindeki bir etki ve kontrol aracıdır.³² Machiavelli'nin dine olan ilgisi, felsefi veya teolojik değil, tamamen pragmatiktir. Dinin bir diğer önemli işlevi, toplumsal kontrol yani, insanları toplum kuralları çizgisinde tutmaya yardım etmesidir.³³ Toplumsal kontrol, bireyi sadece dıştan zorlamaz, ayrıca kişinin bilincinde içselleşerek, 'vicdan' denilen tarzda işler.

Dinin, toplumsal hayatta hoş karşılanmayan işlerden uzak duracak şekilde insan bilincini şekillendirebilmesi, onun en belirgin işlevlerinden birisidir.³⁴

²⁷ Krş. Vahdettin Başçı, *Felsefi Bir Problem Olarak Mucize*, Atatürk Ü. İlahiyat Fak. Yay., Erzurum, 1996, s.33; A. Fuat Başgil, *Din ve Laiklik*, Yağmur Yay., İstanbul, 1996, s.162.

²⁸ Krş. Ahmet Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Kültür Yay., İstanbul, 1972, s.19; Joachim Wach, *Din Sosyolojisine Giriş*, Çev.: B. İnandı, Ankara, 1987, s.33 vd; Erol Güngör, *İslamın Bugünkü Meseleleri*, Ötüken Yay., İstanbul, 1993, s.91.

²⁹ M. Emin Köktaş, *Din ve Siyaset*, s.13 vd.

³⁰ M. A. Ağaoğulları, *Eski Yunan'da Siyaset Felsefesi*, s.214.

³¹ Ernst Cassirer, *Devlet Efsanesi*, Çev.: Necle Arat, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984, s.142.

³² William Ebenstein, *Siyasi Felsefenin Büyük Düşünürleri*, Çev.: İsmet Özel, Şule Yay., İstanbul, 1996, s.211.

³³ M. Emin Köktaş, *Din ve Siyaset*, s.14.

³⁴ Krş. M. Emin Köktaş, a.g.e., s.15; Peter L. Berger, *"Dini Kurumlar"*, Çev.: A. Çiftçi, D.E.Ü.İ.F.D., s.IX, İzmir, 1995, s.431 vd.

Dinin, yığınların tüm kültürlerinde, yaşam biçimlerinde olduğu gibi toplumsal-siyasal biçimlenme ve örgütlenmesinde de etkin olması doğal karşılanmalıdır.³⁵ Eğer din, bir toplum içinde yaşayan insanın eylem ve davranışları için bir kriter koyuyorsa, siyasetin, bunun dışında kalması mümkün değildir.

Dinin siyaset ya da devletle ilişkileri tarihsel süreç içinde ve toplumların özelliklerine göre değişik faktörlerin de etkisiyle farklılıklar göstermiştir.³⁶ Bir toplum için en uygun siyasal sistem, kendi toplumsal sisteminin ihtiyaçlarını en mükemmel bir biçimde karşılayan, kendi temel ilkelerini en güzel bir biçimde yorumlamayı başaran sistemdir.³⁷

Din-toplum ilişkisi açısından baktığımızda, İslam dininin çağrısı bütün insanlığadır. İslam dini, fert ve toplum olarak insanın olduğu her yerde etkin olan bir dindir. İslam düşüncesinde fert, toplumun bir organıdır. Fertle toplum arasında hiçbir ayırım yoktur. Aksine ferdin ve toplumun eğilimleri arasında denge vardır.³⁸

Kur'an, bütün insanlara ve özellikle kendisine iman edenlere, ferdin toplum için toplumun da fert için çalışmasını, birbirinin haklarına tecavüz etmemelerini tavsiye etmektedir. İslam dininin toplumsal yapı üzerinde gerçekleştirdiği iş, adalet ve özgürlük temellerine dayalı bir toplumsal düzen kurmuş olmasından ibarettir.³⁹

İnanç esasları ile ibadet, insanın ıslahı ve eğitimi için, en sağlam yol üzerine toplumu bina etmek için birbirlerine destek olmaktadır.⁴⁰

Kur'an, sadece kalbe doğru inancı yerleştirmekle, ibadeti düzenlemekle, Allah'ı kutsamakla kalmaz, bununla birlikte, sair ilişkileri de düzenler. Bu ilişkileri sapmalardan, kötülüklerden koruyacak esaslar ve kaideler koyar. İslam dini, ferdin dar çevresinden ve bu dar çevresi ile olan ilişkilerinden başlayarak toplumla olan ilişkilerinin bütünü ve her çeşidi üzerinde durmuştur.⁴¹ Dolayısıyla Kur'an, insanın şu

³⁵ Krş.Çetin Özek, *Devlet ve Din*, Ada Yay., İstanbul, Tarihsiz, s.636; Mehmet Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara, 1975, s.100.

³⁶ S. Maksudi Arsal, *"Teokratik Devlet ve Laik Devlet"*, Tanzimat 1, İstanbul, 1940, s.59 vd.; M. Emin Köktaş, a.g.e., s.42.

³⁷ Krş.Said Halim Paşa, *İslam ve Batı Toplumlarında Siyasal Kurumlar*, Hazırlayan: N. Ahmet Özalp, Pınar Yay., İstanbul, 1987, s.59; M. Duverger, *Siyasal Rejimler*, s.11.

³⁸ Vehbe Zuhayli, *Fert ve Topluma Kur'an'ın Mesajı*, Çev.: H. İbrahim Kutlay, Risale Yay., İstanbul, 1995, s.128 vd.

³⁹ S.Halim Paşa, a.g.e., s.33.

⁴⁰ Vehbe Zuhayli, a.g.e., s.128.

⁴¹ M. Beşir Eryarsoy, *İslam Devlet Yapısı*, s.25.

üç ilişkisini; Rabbiyle olan ilişkisini, nefsiyle olan ilişkisini ve toplumla olan ilişkisini düzenlemenin gerekliliğine inanır.⁴²

Gerçekten de dinin dünyada en büyük işlevi, toplumun kuruluşu, işleyişi ve yönetimindedir. İslam dininin siyasi problemleri, insana bırakmış olması, Müslümanların, sosyal değişme olgusuna paralel olarak, insanların insanca yaşayabilecekleri ahlakın ve adaletin hakim olduğu bir toplum meydana getirebilmek için, kendi siyasi yapılarını kendileri kurmaları anlamına gelmektedir. Toplumda esas olan ise adaletin sağlanmasıdır.⁴³ İslam dini, "Bütün mü'minler kardeşler" ⁴⁴ ayetiyle, bütün müntesiplerini manevi çatı altında birleştirmektedir.⁴⁵

4.2. Dinî Hayatın Boyutları

İnsanların kendileri vasıtasıyla dindar oldukları değişik faktörlerin tespit edilmesi, dini teslimiyeti kapsamlı bir şekilde incelemek için, ilk ve en açık gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır. Bazı istisnalarla birlikte, geçmiş dönemlerde yapılan araştırmalar, garip bir şekilde bu temel problemi ele almaktan kaçınmışlardır. Zira araştırmacılar, dindarlığın çeşitli görünümlerinden biri veya diğeri üzerine yoğunlaşarak, diğerlerini görmezlikten gelmişlerdir. Böylece bir araştırmada dini inanç üzerine yoğunlaştırılan dikkat diğer bir araştırmada, dini pratiklerin çeşitliliği üzerine yönlendirilmiştir. Bu durumda dinin kendini özgü görünümü nadiren tetkik edilmiş, incelenmişse de bu iş, dindarlığın diğer ifade şekilleri ile dindarlık arasındaki ilişki çerçevesinde ele alınmıştır. Böylece dindarlığın kendileri vasıtasıyla ifade edildiği belli bazı göstergelerle ilgili sorular fazla ön plana çıkmamıştır.⁴⁶

Din, tabiâtüstü ile ilişkiye dayalı olarak dünyanın ve hayatın bütün yönlerini birleştirmeye yönelir. Bu birleştirme, bir kavramlar düzenlemesi olmayıp, canlı ilişki ve yaşayış bütünlüğüdür. Dindar insan böyle bir ilişkiye, kişiliğinin her yönüyle katılır. Böylece dinî yaşayış insanın bütün boyutlarını kuşatmış olur. Ferdin ya da

⁴² Vehbe Zuhayli, a.g.e., s.128.

⁴³ Krş.Hasan Onat, "Türkiye ve Siyasal İslam", *Türk Yurdu*, Sayı:95, s.112; Şerafettin Gölcük, Kur'an ve İnsan, s.234.

⁴⁴ Bk. Hucurât sûresi, âyet,10.

⁴⁵ M. Said Hatipoğlu, "Hilafetin Kureyşliliği", *A.Ü.İ.F.D.*, C.XXIII., Ankara, 1978, s.125 vd.

⁴⁶ Faruk Karaca, *Dini Hayatın Boyutları*, www.dinbilimleri.com/dergi/cilt1/sayi3/dindarligin-boyutlari.htm

grubun dinini incelemek, sadece onun inançlarını ve ibadet sıklığını ele almakla yeterli bir sonuca ulaşmaz. Bunu dikkate alan araştırmacılar, kişinin dinî hayatını çok yönlü boyutlar içerisinde ele almaya yönelmiş bulunmaktadır. Şüphesiz ki, dinler arasında birçok farklılıklar vardır, ancak dindar insanların dinî yaşayışlarını ifade etmek için yöneldikleri alanlar temelde ortak özellikler taşırlar. Kişinin yaşadığı dinî hayat genişlemesine, uzunlamasına ve derinlemesine olmak üzere üç farklı bakış açısı ile incelenebilir.⁴⁷

a) Dinin Genişlemesine Boyutları: Bunlar dinî yaşayışın uzandığı alanları tasvir eden gruplamalardır. İleri sürülen değişik modeller arasında en uygunu Glock ve Stark'ın ortaklaşa çalışmalarında ortaya koydukları boyutlardır. Buna göre dinin, biri diğerini tamamlayan beş ayrı boyutundan söz etmek mümkündür.

aa. İdeolojik Boyut(İnanç Boyutu): Dinî inanç temeline dayanır. Bu bir tür "bağlanma"dır ve bağlanma da gücünü inanç içerisinde ifade eder. Dindar insan, kendisini ilahi varlığa bağlayan ve O'nunla ilişkiye sokan belli inançların sahibidir. Sahip olunan bu inançlar aynı zamanda dinî hayatın çekirdeğini oluşturur.

Dinî inanç, birçok şekilde incelenebilir. Örneğin kurumsallaşmış dinî doktrinler perspektifi veya geleneksel doktrini aşkın din tanımlamaları perspektifinden ona yaklaşılabılır. Bu konuda birisi basit bir şekilde insanların neye inandığını araştırabilir veya inancın belirginleştiği emareleri sorgulamaya devam edebilir veya biraz daha ileri giderek inancın bireyin hayatındaki fonksiyonlarını irdeleyebilir. Netice olarak inancı anlayabilmek için, belki de bu perspektiflerin tamamını benimsemek zorunluluğu bulunmaktadır.⁴⁸

"İnanmak" fiilinden türetilmiş olan inanç kelimesi, Arapça, iman, itikat, kanaât manasına gelir. İnanç, hükümlerde kesinlik sağlayan her türlü şüphe ve tereddüdü kaldıran bir rıza ve teslimiyettir. İnanç zihninin bir işlemidir. Bu işlemde zihin bir taraftan, konu ve yüklem arasında bir münasebet bulunduğuna inanır, diğer taraftan da bu münasebetin gerçek ve doğru olduğunu kabul ve tasdik eder⁴⁹.

⁴⁷ Hayati Hökelekli, a.g.e.,s.73.

⁴⁸ Faruk Karaca, *Dini Hayatın Boyutları*, www.dinbilimleri.com/dergi/cilt1/sayi3/dindarligin-boyutlari.htm

⁴⁹ Krş. Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, s. 17, Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, s. 45.

Dinî hayatın her boyutu dinî inanç merkezinden beslenir. Bir dinin mensubu olmak, o dinin inanç ve öğretilerine inanmakla başlar. Bu inanç devam ettiği sürece, insanın dinî bağı da devam eder. İnsanlık tarihinde ne kadar gerilere gidilirse gidilsin, dinî inançlardan yoksun bir topluma rastlanmamaktadır. Beşeriyet yüce bir varlığa daima inanmıştır. İnancın bütün insanlığı kaplaması ve mukaddes bir mahiyet alması onun, temellerini insanın varlık bütünlüğünde bulan, kendine ait bir takım değer hükümleri olduğunu gösterir. Dinî inancın başlangıç noktası "tasdik ve kabul" dür. Dince bildirilen esaslar kabul edilir, bunların doğru olduğuna inanılır. Bu noktayı "itaat ve uyum" izler. İnanılan, kabul edilen esaslara, Allah'ın emirlerine uyulur, bunların gereği yerine getirilir.⁵⁰

Kurumlaşmış bütün dinlerde olduğu gibi, İslam dininde de bir insanın Müslüman olarak kabul edilebilmesi için inanması gereken bir takım temel ilkeler vardır.⁵¹ Hiç şüphesiz dinî inancın temel unsuru Allah inancıdır. İnsanda ancak, tabiatüstü kudretli bir varlığı kabul ve tasdik sonucu dinî bir hayat teşekkül eder.⁵²

Herhangi bir dinin kendine özgü bir şekilde ortaya koyduğu inançlar, yapısal açıdan üç kısma ayrılabilir. Bunlardan birincisi; her din birincil rolleri Kutsalın varlığını teminat altına almak ve onun özelliklerini belirlemek olan inançlara sahiptir. Hristiyanlık dininde bu tür inançlar, Tanrıya, Hz. İsa'ya ve bakire Meryem'den doğması gibi onun diğer mucizeleri vb gibi şeylere inanmakla tasvir edilebilir. Bu inançları kabul edenler, sadece Tanrının varlığını değil, aynı zamanda etkin bir şekilde şahsileşmiş bir Tanrının (a personal God) varlığını da kabul etmektedirler. Garanti edici inançlardan farklı bir şekilde değerlendirilebilecek olan (ikinci kategorideki) inançlar, kutsal amacı açıklamakta ve insanın bu amaca ilişkin rollerini tanımlamaktadır. Hristiyanlıkta kutsal amaca ilişkin inançlar, "asli günah", "kurtulma ümidi", "nihaî yargı günü", "ebedî mahkumiyet (lanetlilik) veya kurtuluş" ile ilgili inançları kapsamaktadır. Amaçsal inançlar, üçüncü kategoride bulunan inançların oluşmasını sağlarlar. Yani, uygulamaya yönelik özellikte olan üçüncü kategorideki inançlar, amaçsal inançlarla yakından ilişkilidir. Bu tür inançlar, ilahi

⁵⁰ Krş. E. Fromm, *Psikanaliz ve Din*, s. 51-52; Günay Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, s.1; Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.155.

⁵¹ M. Emin Köktaş, *Türkiye'de Dinî Hayat*, İstanbul 1993, s. 77.

⁵² Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, s. 48.

amacın realize edilebilmesi için, insanın Tanrıya ve diğer insanlara yönelik davranışlarını kendisinden istenen şekilde şekillendirmesini tesis ederler.

Tamamlayıcı inançlar böylece dinin ahlaki sınırlarının çerçevesini belirlemiş olurlar.⁵³

Bu kategori ile dindar insanın belli inanç ilkelerini bileceği beklentisi ifade edilir. Bu inanç ilkelerinin muhteva ve kapsamı, sadece farklı dinlerde değil, aynı dinî geleneğin içinde de farklı olabilir. Her din, inanç ilkelerinden belli bir sistem kurar ve mensuplarından bu inanç ilkelerini bilmelerini bekler. İnsan için inancın fonksiyonu veya anlamının araştırılması da bu boyut içinde ele alınabilir⁵⁴.

Dinî inanca fonksiyonel açıdan yaklaşım, özel bir dinî geleneği aşmakta ve inancın daha genel fonksiyonları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Dinin fonksiyonları konusunda birçok hipotez ileri sürülmüştür ve bu konuda daha birçok hipotez teklif edileceğe benzemektedir. Bütün bu ihtimaller arasında dinî inanç, bizzat inancın kendisine ve ona sahip olan bireye bağlı olarak değişik fonksiyonlar icra etmektedir. Dinî inançla ilgili alternatif tanımlamaların, dinin 'ne şekilde' ve 'hangi elementlerle' tanımlanacağı problemi temelinde yükseldiği söylenebilir. Bilimsel bir araştırma perspektifinden, dinin doğru veya yanlış tanımı değil, daha çok veya az faydalı tanımları vardır. Herhangi bir kavramsallaştırmanın onaylanması, onun ne derece yaygın bir kabule mazhar olduğuna bağlı değildir. Mutaassıp kimseler, Durkheim'in din ile ilgili kavramsallaştırmasını büyük oranda kabul etmezler. Bununla birlikte son analizde üzerinde durulan nokta, bireyi ve toplumu anlamamızda katkıda bulunmak üzere, daha iyi bir kavramsallaştırmanın nasıl yapılabileceği olmuştur.⁵⁵

ab. Dinî Uygulama Boyutu (Ritüelistik/Ayinsel Boyut): Bu, dindar insanın dinî uygulamalarını içine alır. Dindarlık yaşantısının önemli bir tezahürü olan bu uygulamalar çok çeşitlidir. Dua, namaz, oruç, zikir, hac, ayin, kurban.. bunların başında gelir.

⁵³ Faruk Karaca, *Dini Hayatın Boyutları*, www.dinbilimleri.com/dergi/cilt1/sayi3/dindarligin-boyutlari.htm

⁵⁴ M.Emin Köktaş, a.g.e., s.53.

⁵⁵ Faruk Karaca, *Dini Hayatın Boyutları*, www.dinbilimleri.com/dergi/cilt1/sayi3/dindarligin-boyutlari.htm

Dinî inançla ilgili araştırmanın temel ilgisini, inancın sahibi açısından ifade ettiği anlamdan çok, insanların inandıkları şeyler oluşturmaktadır. Aynı durumun bir benzeri, dinî uygulamalar alanında da kendini göstermektedir. Nitekim aynı şekilde burada üzerinde yoğunlaşılacak olan nokta, insanların yapmış oldukları uygulamaların anlamından ziyade, ne tür uygulamalar içinde olduklarıdır. Bununla birlikte bu boyutla ilgili olarak incelenecek konu, sistematik olmadığı gibi, kapsamlı da olmayacaktır. İster genel bir toplulukta, ister özel dinî bir grupta olsun, dinî uygulama örüntülerini inceleyen pek fazla araştırma bulunmamaktadır. Tasvir edici ilgiler bir yana bırakılırsa, bu boyutun incelenmesi, dinî uygulamaların tek yönlü bir yaklaşımla incelenip incelenemeyeceği veya bizzat (genel anlamda) dindarlıkta olduğu gibi bu boyutun da çok boyutlu bir yaklaşımla ele alınıp alınmaması gerektiğini belirleme konusunda tecrübî bir temel oluşturacaktır. Benzer bir şekilde bu yaklaşım, aynı zamanda bütün benliğiyle dindar olmak ile dindar gözükmek arasında bir ayırım yapılmasının zorunlu olup olmadığına karar verme konusunda da bir temel oluşturacaktır. Dinî uygulamaların özel şekillerinde mevcut olan çeşitlilikle ilgili bilgi, belki de onların insan için ne mânâ ifade ettiklerini anlama konusundaki ilk adımı oluşturmaktadır. Örneğin şükür duası, istek duasından farklı bir mânâ ifade etmektedir. Bunun gibi, dinî uygulamaların değişen mânâları hakkındaki bilgi, dinî uygulamalara katılım ve dinî tecrübeler arasındaki farkı açıklamaya yönelik olarak atılacak ilk adımı oluşturmaktadır.⁵⁶

ac. Dinî Duygu Boyutu (Tecrübî Boyut) : İlâhi Varlığın etkisini taşıyan ve mümini O'ndan haberdar eden sezgiler, duygular, duyumlar ve algılar bütünü bu boyuta dahildir. Her din mensubu, Yüce Kudret'in varlığını vasıtasız olarak içinde duyar ve bundan etkilenir. Fizyolojik temel ve belirtileri çoğu kez bilinmeyen ve şiddeti olmayan duyusal durumlar olarak kabul edilen duygular⁵⁷ günlük hayatın akışı içerisinde sevgi, korku, neşe, ümit gibi birçok şekilleriyle dinî inanç ve davranışa da yön verirler. Duygular karmaşık bir ruhî olay olmalarından dolayı sabit bir tanımlamaya imkân vermezler. Genel bir ifadeyle, davranışlar ve düşünceler üzerinde etkili olan ve içinde az ya da çok haz ve elem unsuru olan ruhî olaylara

⁵⁶ Faruk Karaca, *Dini Hayatın Boyutları*, www.dinbilimleri.com/dergi/cilt1/sayi3/dindarligin-boyutlari.htm

⁵⁷ Clifford T. Morgan, *Psikolojiye Giriş*, Çev: H. Arıcı, Ankara, 1991, s. 417

duygu denilebilir. Haz ve elem organizma üzerinde birbirine zıt etkilerde bulunur. Haz veren bir duygu genel olarak düşünceyi ve faaliyeti çabuklaştırırken, elem veren duygu ise ağırlaştırır. Böylelikle duygu, düşünce ve hareket arasında kesintisiz bir ardarda geliş, içiçe bir oluş olduğu söylenebilir.⁵⁸

Bu kompleks oluş içerisinde duygunun, ruhî faaliyetlerin hem yaşanmasında hem de ortaya çıkmalarında önemli bir yeri vardır. Yani duygu insan davranışlarını ayarlayan itici bir güç olduğu gibi davranışın şeklini de belirleyen bir faktördür.

Kişinin kanaat, tutum ve davranışlarını etkilemelerine göre duygular; kaynakları, iç yapıları, yoğunlukları, süreklilikleri, geçmişe bağlılıkları bakımından birtakım kümeler ayrılabilirler. Buna göre, yoğun biçimde, kısa süreli olarak meydana gelen ve çoğunlukla bedensel belirtilerinde gözle görülür bir hal aldığı duygu durumlarına heyecan (affect) denilmiştir (öfke, ürkme gibi). Heyecanlara göre daha az yoğun ama daha sürekli ve kalıcı olan, sempati, sevgi, kıskançlık, pişmanlık, gurur, utanç gibi durumlar ise duygu (feeling) adını alırlar. Sürekli ve çok yoğun olup insanın gerçekleri görmesine engel olan duygulara ise ihtiras ya da tutku (passion) denilebilir.⁵⁹

Duygular , heyecanlar ve ihtiraslar hemen her zaman bir çok içgüdü kalıntılarını içlerinde saklarlar.⁶⁰

Duyguların sınıflandırılmaları derinlik ve yüzeyselliklerine göre de yapılabilir. Bu açıdan bakılacak olursa hasret ve düş kırıklığı gibi duygular, merak ya da ani bir kızgınlık duygularına nispeten daha derinden yaşanır. Bu gibi derin duyguların iç yaşayışta sürekli etkileri olduğu da söylenebilir. Çünkü onların devamlılığı 'değerler' ve 'mânâlar tarafından sağlanır'.⁶¹

Duygu tanımlarının ortak yönü duyguların genellikle güdüler ve değerlerle ilişkili olduğudur. Duyguları kaynaklarına ve iç yapılarına göre ayıran bir tasnif de şöyledir:

- a) Vücut organlarından ve duyulardan gelen duygular,
- b) Benlik duyguları,

⁵⁸ Feriha Baymur, *Genel Psikoloji*, İstanbul, 1994, s.77.

⁵⁹ Gürsel Koptagel İlal, *Tıpsal Psikoloji Tıpta Davranış Bilimleri*, İstanbul ,1984, s.99.

⁶⁰ Arnold Gehlen, *İnsan*, İstanbul Üni. Ed. Fak. Konferansları, İstanbul, 1954, s.24

⁶¹ Kerim Yavuz, *Çocuğun Dünyası ve Gelişme*, İstanbul, 1992, s.42.

- c) Toplumsal duygular,
- d) Ülkü ile ilgili yüksek duygular,
- e) Heyecansal yönü güçlü duygular.⁶²

Yöneldikleri hedeflere göre ise duyguları şu şekilde gruplamak mümkündür:

1. Bencil (egoist) duygular; kendimizi sevme, para sevgisi gibi yalnızca benliğin menfaatlerinden doğan duygulardır.
2. Benci-özgeci duygular: Kişiyi, toplumun diğer üyelerine bağlayan kardeş, akraba sevgisi, şeref ve gurur gibi duygular.
3. İdeal duygular: Yüksek bir ideale bağlanmaktan doğan din, ahlâk, sanat ve ilim aşkı, millet ve vatan duyguları gibi duygular.⁶³

Görüldüğü gibi duygular insanın yaradılışına bağlı olarak gelişen fitrî ve tabiî kabiliyetlerdir. Herhangi bir tesire karşılık duygulanmak insanda fitrî bir istidattır. Bu bakımdan din duygusu da insanın dinî konular karşısında duygulanması ve duyarlılığı olarak anlaşılmalıdır.⁶⁴

Burada bir ayırım yapmak gerekirse din, ahlâk, estetik gibi yüksek duygularda, ilkel duygularda görülen biyolojik faktörleri bulmak çok zordur. Bu duygular zihinsel süreçlerin olgunlaşması ve öğrenme ile değişip yeni şekiller alabilirler. Düşüncelerle kaynaşmış oldukları için onları alışkanlıklar ya da heyecanlar olarak değerlendirebilmek mümkün değildir. Yüksek duyguların temelleri organik ve fitrî de olsa gelişmeleri, aile, okul gibi çevresel faktörlere bağlıdır. Ayrıca din, şefkat, adalet gibi duygular hem kişisel hem toplumsal olarak düşünülebilecek derin ve geniş bir boyuta sahiptirler.⁶⁵

Tabiî tezahürleri itibariyle din duygusu bir heyecan davranışı da değildir. Olumlu ya da olumsuz heyecanlar, organizmada gerginlik yaratırlar ve bir maddî uyarıcı olmaksızın ortaya çıkmazlar.⁶⁶ Oysa ki din duygusunun oluşması maddî uyaranlara bağlı değildir. Dinî duygu tabiatüstü bir kuvvet ile yani mutlak olanla birleşmeyi hedefleyen bir iç kuvvet⁶⁷ olduğu için maddî uyarıcılardan çok manevî

⁶² R.Alaylıoğlu – F. Oğuzkan, *Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü*, İstanbul, 1976, "Duygu" Md.s.78.

⁶³ Osman Pazarlı, a.g.e., s.77.

⁶⁴ Osman Pazarlı, a.g.e., s.79.

⁶⁵ G.Dewelshauvers, *Psikoloji*, Çev.: M. Şekip Tunç, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938, s.45

⁶⁶ Feriha Baymur, a.g.e., s.74.

⁶⁷ Osman Pazarlı, a.g.e., s.83.

uyarıcılara ve dinî objelere karşı duyarlıdır. Bunun yanında kişilikte genel ve sürekli tezahürler gösterir, heyecanlar gibi ani ve kısa süreli tepkiler ile ortaya çıkmazlar ve yalnız insan nevinde belirirler.

İnsanlardaki dinî duygunun varlığı, tarihin her döneminde görülmüştür. İnsanoğlu ilkel olsun gelişmiş olsun, tarih boyunca daima kendinden üstün ve kutsal kabul ettiği bir güç ve varlığa inanmış, ibadet etmiştir. Duygu, insan ruhunun temel unsuru olarak bütün ömür boyunca devam eder. Psikolojide dinî duygu bir realite olarak kabul edilmektedir. Çünkü insandaki dinî faaliyetlerin psikolojik belirtisine bakıldığında, bu faaliyetin duygusal bir karakteri olduğu açıkça görülmektedir.⁶⁸

Din duygusu, ilahi bir kuvvetin varlığından kaynaklanan düşünce, tasavvur ve hareketlerin, insanda uyandırdığı duygudur. Bu duygu, insanı ilahi varlıkla temasa getirir ve ona yöneltir. Din duygusu, diğer duygulardan kapsamlı ve birbirinden farklı bir çok duyguyu içerisine alan önemli bir duygudur. Bu nedenle din duygusunu bütün özellikleriyle ve sınırlarıyla tanımlamak oldukça zordur⁶⁹.

İnsan ruhunun derinliklerinde kök salan dinî duygunun tarifinde, herkesin kabul edebileceği değişmez tariflere ulaşılmış olduğunu söylemek mümkün değildir. Din duygusu, bir insanın dinî konular karşısında beliren birçok dinî duygunun ortak adı olarak kabul edilmektedir. Dinî duyguları inceleyen psikologlar, bu duyguların hangisi ağır basıyorsa, ona dayalı olarak dinî duygunun hatta dinin kaynağını yalnız söz konusu duygunun ortaya koyduğunu ileri sürmektedirler.

Böylece yerine göre dinî korku, sevgi, hayranlık, bağlılık, dayanma güvenme, sığınma, teslimiyet, istek, ümit, şükretme, (hürmet ve tâzim), ilâhi aleme ya da ilâhi kuvvete yönelme gibi duygulardan birisinin dinî duygunun kaynağı veya en azından dinî hayatta önemli duygulardan sayıldığı görülmektedir.⁷⁰

Duygu, dinin ilk ve en derin kaynağıdır. Din duygu yoluyla benimsenmektedir ve görme işitme hissi kadar önemlidir⁷¹. İlâhi varlığın etkisini

⁶⁸ Krş. Günay Tümer, "Çeşitli Yönleriyle Din", Cilt. VIII, Ankara 1986, s. 222, Uysal, *Dinî Tutum ve Davranış*, s. 22.

⁶⁹ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, s. 62.

⁷⁰ Krş. Kerim Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu*, s. 34, Hüseyin Peker *Din Psikolojisi*, s. 62.,

⁷¹ Krş. Alexis Carrel. *Hayat Hakkında Düşünceler*, Çev. Cahit Begenç, İstanbul 1988, s. 111, Bertrand Russel, *Neden Hristiyan Değilim?* Çev. Emre Özkan, İstanbul (Tarihsiz), s. 12, Egemen. *Din Psikolojisi*. s. 11.

taşıyan ve mü'mini O'ndan haberdar eden sezgiler, duygular, duyumlar ve algılar bütünü bu boyuta dahildir.

Dinî duyguyu diğerlerinden ayıran şey onun benliğin dışında ve üstünde bir objeye yönelmiş olmasıdır. O halde din duygusu en geniş mânâsıyla ideale bağlı olma duygusudur⁷².

Araştırmacılar, inancın ve din duygusunun kurulup gelişmesinin üç devreye ayırabileceğini göstermiştir:

- a. Bir takım temayüllerin hâkim olduğu müşahhas idrak, müşahhas temayül devresi ki bu devre genel olarak çocukluk ve gençlik psikolojisinin açıkladığı, kişide zaten doğuştan mevcut olan inanç ve din duygusunun ortaya konuluş devresi.
- b. Ahlâki unsurların ilavesiyle ortaya çıkan bir tecrid ve ta' mim devresi. Bu devre, inancın artık akılla temellendirilmeye başladığı, yani saf itikadın rasyonel bir hüviyet kazanmaya başladığı devredir.
- c. Dinî hissin, zihni hislere karışmaya başladığı en yüksek mefhumlar devresi. Bu devre de din duygusunun his-akıl münasebeti ile olgunlaştığı devre olarak görülür.⁷³

Din duygusu diğer duygular gibi insanın tabiatına ve yaratılışına bağlı bir duygudur. Her insan maddi ve manevi etkiler karşısında duygulanmak kabiliyetinde bulundukça, yani bedeni ve ruhi bir rahatsızlığı yoksa, fitri ve tabiî olarak dinî duyguya sahiptir. Ancak bu duygu onda, doğuştan gelen diğer eğilim ve duygularla karışmış, şuur ve iradesi dışında yaşayan belirsiz bir duygu halindedir. Bir ferдин şu veya bu dine mensup olabilmesi, daha sonraki aile, eğitim ve toplum gibi faktörlerin etkisi ve din şuurunun gelişmesiyle gerçekleşir.⁷⁴ Din duygusunun ortaya çıkışı ve menşei konusunda değişik görüşler ortaya konmuştur. Bunları din duygusunun doğuştan olduğunu ileri süren ve sonradan, çeşitli faktörlerin etkisiyle kazanıldığını belirten görüşler olarak iki grupta toplayabiliriz.⁷⁵

⁷² Krş. Mustafa Şekip Tunç, *Bir Din Felsefesine Doğru*, İstanbul 1959, s. 68. Hayati Hökelekli *Din Psikolojisi*, s. 74, Yurdagül Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dinî Duygunun Gelişimi ve Eğitimi*, 1994, s. 12.

⁷³ Necip Taylan, *İlim-Din*, İstanbul 1979, s. 54.

⁷⁴ Krş. Amiran Kurtkan Bilgiseven, *Din Sosyolojisi*, İstanbul 1985, s. 15-16, Peker, *Din Psikolojisi*, s. 64.

⁷⁵ Krş. Muhammed Kutub, *İslam'a Göre İnsan Psikolojisi*, Çev.: Akif Nuri, 3. Baskı (Tarihsiz) s. 276; Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara 1993 s. 3 8.

Kur' an-ı Kerim' e göre din duygusu insanda doğuştan mevcuttur. "Rabbin, Adem oğullarından onların bellerinden zürriyetlerini almış ve onları kendilerine şahit tutmuştu. Ben sizin Rabbiniz değil miyim? diye. Evet, buna şahidiz, dediler. Kıyamet günü, biz bundan habersizdik, demeyesiniz" ⁷⁶ âyeti her insanın yaratılışı sırasında Allah ona, Allah' ı bilip tanıma yeteneği, duygusu verdiğini anlatmaktadır. Allah insanlara fitri olarak Allah' ı bilme, O'na inanma duygusu vermiştir ki, Kıyamet gününde, dünyadaki inkârları için bir bahaneleri kalmasın. ⁷⁷ Ayrıca "Her çocuk fıtrat üzere (Allah' a inanmaya ve İslam Dinini kabule eğilimli olarak) doğar. Sonra anne ve babası onu Yahudi, Hristiyan veya Mecusileştirir" ⁷⁸ hadisi, insanların doğuştan aynı dinî duyguya sahip olduklarına işaret etmektedir. Yani bütün insanlar doğuştan, yaratılışlarında var olan Allah' a inanmaya eğilimli bir özelliğe sahiptir. İnsandaki bu tabii eğilim, daha sonra dış faktörlerin etkisi ile belli bir şekil kazanır. ⁷⁹

Din duygusu, ilahi obje ile belirlenmiş durumdadır. Başka bir ifadeyle din duygusu sürekli olarak insanı ilahi aleme yöneltir ve oraya doğru yükselme çabası içine sokar. Demek oluyor ki, din duygusu Allah ile ilişkiden doğan ve sürekli olarak insanı ilâhi âlemle temasa geçiren bir duygudur. Din duygusunu kuvvetle yaşayan insan izlenimlerinde, düşünce ve tasavvurlarında, hal ve davranışlarında Allah ile uyum içinde olduğunu hisseder. Bütün ideallerinin "ilâhi âlem" de gerçekleşeceği inancı içerisinde, dünyada bulamadığı emniyet ve teselli ihtiyacını, bu duygu sayesinde tatmin eder. ⁸⁰

Dinî yaşayışın düşünce boyutuna geçmeden önce, düşüncenin ne olduğu konusuna temas etmenin faydalı olacağı kanaatindeyim.

Düşünme, karşılaşılan bir problemi zihinde çözebilme gücü olarak tanımlanabilir. Düşünebilmek için zihinde geçmiş yaşantıların izlerinin bulunması gerekir. Düşünce ise, herhangi bir objeye, olaya görüşe kanaate, inanca v.s. zihinsel yönden derinliğine yapılan bir yaklaşım veya zihnin bu olaylar üzerinde derûni bir

⁷⁶ Bk.El - Araf süresi, 172. âyet.

⁷⁷ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul, 1989, C.3, s. 412.

⁷⁸ Bk. Müslim, *es-Sahih*, Kitabü'l-Kader, 46/22.

⁷⁹ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, s. 66.

⁸⁰ Krş. Veysel Uysal, *Din Psikolojisi Açısından Dinî Tutum, Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*, İstanbul, 1996,s.25.

meşguliyetidir. Düşünce zihnin en kompleks faaliyetlerinden biridir. Dış çevreden gelen etkiler, yani duyum ve idrakler üzerinde zihin çalışır ve bir takım işlemler yapar. Böylece bilgimiz genişler, derinleşir, problem çözme plan yapma, gelecek hakkında tahminlerde bulunma gücümüz artar.⁸¹

Düşünme ilişkilerin kavranmasına hizmet eden şekillendirici psişik bir fonksiyondur. Başka bir deyişle kavramlar arasında bağlar oluşturup ilişkiler düzenleyerek mantıki sonuçlar çıkaracak biçimde sözü edilen konunun kavranmasına ve anlaşılmasına yardımcı olan biçimlendirici ruhsal bir fonksiyondur. Zihni hayat, fiili hayata nazaran daha derûnidir. Kavramlar, hüküm yürütmeler ve sonuç çıkarmalar düşüncenin temelini oluşturur. İnsan düşünürken kavramları kullanır, kavramlar arasında münasebetler kurarak düşünür, hükümler yürütür. İnsan düşündüklerini mânâlandırmaya ve hükümlerle açıklamaya çalışırken, araç olarak dil kullanır. Böylece düşünceler, ifadeler ve hükümler halinde kelimelere dökülerek dışa yansır.⁸²

Dinî düşünceye gelince, bildiğimiz gibi dinî yaşayışın ve duyuşun bir de fikri tarafı vardır. İnsan çevresinde olup biten olayları anlamaya onların özünü kavramaya, tatminkar izahlar bulmaya çalışır. Onun kafasına sürekli olarak bir takım sorular takılır ve o bu soruları cevaplandırmadan gerginlikten kurtulamaz, ruh huzuruna eremez. Örneğin üzerinde yaşadığı bu dünya ve bütün bu kainat nasıl var olmuştur? Tesadüf eseri olarak mı yoksa bir yaratıcı tarafından mı meydana gelmiştir? Dinî muhtevalı olan bu soruları oldukça çoğaltmak mümkündür. İşte bu ve benzeri sorular, derinlik ve kapsamaları her insanda farklı olmak üzere ilk çağlardan itibaren insanların zihnini meşgul etmiş, insanlar özellikle Allah ve ahiret kavramları üzerinde kafa yormuşlar, düşünmüşler ve halen de bu tür kavramlar zihinleri meşgul etmeğe devam etmektedir. Aynı şekilde bunlar gibi çeşitli dinî kavramlar da (melek, şeytan, cin, kaza-kader, cennet-cehennem, günah-sevap, namaz, oruç v.s) değişik derecelerde olmak üzere insanları düşünmeğe itmektedir.⁸³

⁸¹ Krş. Feriha Baymur, *Genel Psikoloji*, s. 194, Kerim Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu*, s. 48.

⁸² Krş. Cemil Sena Ongun, *Psikoloji Dersleri*, İstanbul, (Tarihsiz) s.320-327; Kerim Yavuz, *Çocuğun Dünyası*, s. 72.

⁸³ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, s. 49-50.

A.Comte'nun meşhur "Üç Hal Kanunu"ndan sonra sadece yaşayışımızın değil, düşünmemizin de başlangıcında dinî düşüncenin bulunduğu bir hakikât olarak ortaya konmuştur. İnsanın ilk, kendiliğinden, tabii olarak kabul ettiği düşünce şeklinin teolojik, yani dinî düşünce olarak ortaya çıkması, yüce bir varlık, bir ilah tasavvurunun ve bununla ilgili dinî esasların varlığını bio-psişik varlık yapısında bulmasının çok açık bir ifadesidir. Düşünen insanlık her zaman ve her yerde şöyle veya böyle bir tanrıyı kavramış ve ona çeşitli şekillerde bağlanmıştır.⁸⁴ Böylece dinî düşünce yaşanan dindarlığın özünde ferdin benini harekete geçiren itici güç olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸⁵

Dinî tecrübî boyutu, kaçınılmaz bir şekilde diğer boyutlarla kuşatılmıştır. Bundan dolayı bu boyut, daha etkili bir şekilde ancak, diğer boyutlarda olduğu gibi bireysel dindarlığın daha geniş bir çerçevede ele alınmasıyla araştırılabilir.⁸⁶

İnsanda küçük yaşlardan itibaren dinî düşünce şöyle bir seyir takibeder: Çocuk daha henüz bir kaç aylık bir süreden sonra dış dünyayı ve kendini tanımaya çalışır, çevresinde olup bitenleri anlamak ister. O, altı yaşına kadar, kendisine öğretilenleri ve çevresindeki dinî davranışları olduğu gibi kabul eder ve onları taklit etmeye çalışır. Onlar üzerinde fazla düşünmez. Bu yaşlarda onun sormuş olduğu sorular, öğrenmeye yönelik sorulardır. Altı yaşından itibaren ise zekası geliştikçe çocuk çeşitli objelerin aslının ne olduğunu öğrenmeye çalışır. Çocukta yedi yaşından itibaren düşünce faaliyeti türlü şekillerde kendilerini göstermektedir. Özellikle 8-9 yaşından sonra dinî konular üzerinde düşünceler yoğunlaşır ve 12-13 yaşlarında kendisine öğretilen dinî konuları gözden geçirir, bunları zaman zaman yeniden düşünür ve bunlar hakkında hükümler yürütür.⁸⁷ Böylece çocuğun kainat, canlılar ve hayat hakkında araştırmalar genişler ve her merhalede dinî düşüncelerle ilgili yeni yeni fikirler doğar ve derinlik ölçüleri farklı olarak ömür boyu sürer gider⁸⁸. Bununla

⁸⁴ Krş. Necip Taylan, *İlim-Din*, s. 86-89.

⁸⁵ Krş. M. Kutub, *İsl. G. İnsan Psikolojisi*, Çev.: Akif Nuri, Hicret Yay., (Tarihsiz) 3.Baskı, s. 256.

⁸⁶ Faruk Karaca, *Dini Hayatın Boyutları*, www.dinbilimleri.com/dergi/cilt1/sayi3/dindarligin-boyutlari.htm

⁸⁷ Krş. Kerim Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu*, s. 202, Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, s. 50.

⁸⁸ Krş. M Kutub, *İslam'a Göre İnsan Psikolojisi*, s. 275, Hüseyin Peker *Din Psikolojisi*, s. 50.

birlikte Kur'an-ı Kerim'in çeşitli ayetlerinde de iyiyi ve doğruyu bulabilmeleri için insanların düşünce kabiliyetlerinden yararlanmaları gerektiği vurgulanmıştır⁸⁹.

ad. Dinî Bilgi Boyutu (Entelektüel Boyut) : Dindar insan, inandığı şeylerin muhtevası, dinin ve onun kutsal metinlerinin ana esasları hakkında az çok bir bilgi sahibidir. Başka bir deyişle bu boyutta, bütün dinlerde dindar insandan, inancının temel öğretilerini veya kutsal metinleri bilmesi ve onlara güvenmesinin beklendiği hususu düşünülür.

Dindar insanın bilmesi gereken şeyler ve bu bilginin niteliği konusunda dinler ve inançlar arasındaki çeşitlilik, dinî teslimiyet göstergeleri olarak düşünülmesi gereken bilgi türlerini belirlemeyi zorlaştırmaktadır. Bireyin, özellikle inanç boyutu olmak üzere dinin diğer boyutlarıyla ilgili yönelimleriyle ilişki kurulmazsınız, bilgiye dayanan dinî atıflar kurulması mümkün değildir. Nitekim bir ateistin yüksek düzeyde dinî bilgiye sahip olması muhtemeldir. Ancak o, dinî bir inanca sahip değildir. Bu durumda, dinî bilgi türleri ile bireysel süreçler ve bireyin inanç, uygulama ve tecrübe örüntüleri arasında ne tür ilişkiler bulunduğunu öğrenmek, önemli bir araştırma konusu olarak ortaya çıkmaktadır. Dindarlığın bu unsurunu ölçmeyle ilgili yöntemler geliştirmek konusunda, eski araştırmalardan istifa etmeden bir başlangıç yapmak zorundayız. Bu konuda bir tez literatürü olabilir ve belki de yayınlanmamış mezhepsel çalışmalara dikkat etmek gerekmektedir. Zira yayınlanmış literatür, neredeyse tamamen dinsel okuryazarlığa hasredilmiştir.⁹⁰

Bir inancı bilmek, onu kutsal kabul etmek için gerekli şart olduğu için bilgi ve inanç boyutları arasında sıkı bir bağlantı vardır. Ancak inanç bilginin gerekli sonucu değildir ve her dinî bilgi de doğrudan doğruya inançla sonuçlanmayabilir. Bilgi boyutu Y.Fukuyama tarafından ilk defa ortaya atılmış, Glock tarafından benimsenmiştir.⁹¹

ae. Dinî Etkiler Boyutu (Sonuçsal Boyut): Bu boyut, hayatın diğer alanları üzerinde dinin yaptığı etkiler içerisinde kendisini gösterir. Din, insanın kendi hayat

⁸⁹ Bk. El -Bakara 164; Yunus 101; Nahl 66-69. âyet

⁹⁰ Faruk Karaca, *Dini Hayatın Boyutları*, www.dinbilimleri.com/dergi/cilt1/sayi3/dindarligin-boyutlari.htm

⁹¹ M. Emin Köktaş, *Türkiye'de Dini Hayat*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1993, s.54.

düzenini, geleceğe dönük tasarılarını, başkalarıyla olan ilişkilerini, kısacası her yönüyle bütün davranışlarını etkileme gücüne sahiptir.

Dinî tecrübî davranışlar üzerindeki etkisi, bazı dinlerde özetle, diğer bazılarında daha açık bir şekilde ifade edilmiştir. Herhangi bir dinî sosyal yapıyla bütünleşmesi, insanın günlük aksiyonlarıyla daha yüksek düzeyde bütünleşmesiyle yakından ilişkilidir ve bu durum dinî bir zorunluluk olarak tanımlanmaktadır. Örneğin Hinduizmde kişinin sabahleyin yatağından kalkmasından gece yatmaya gidinceye kadar, zamanını nasıl harcayacağı, dinî otorite tarafından desteklenen geleneklerle belirlenmiştir. Büyük ölçekte sosyal yapıdan bağımsız bir varlığa sahip olan ve daha yüksek düzeyde kurumsallaşmış dinlerde, dinsel olarak emredilen şeylerin, günlük davranışları açık bir tarzda şekillendirmesi daha az muhtemeldir. Günlük hayatla ilgili kararlar vermek durumunda olduğu zaman, kişinin yorumuna sunulan genel standartlar din tarafından ortaya konmuştur.⁹²

b) Dinî Uzunlamasına Boyutları: Gazzâlî, dinî hayatın gelişimi içerisinde üç farklı safhanın varlığını ayırdetmektedir. Bunlar iman (taklit), fikir (ilim) ve marifet (zevk, şevk) devreleridir. Yani, gelişimini tamamlamış olan dindarlık yaşantısının üç bileşeni vardır. İman safhası, dinî hayatın başlangıcındaki tasdik, kabul, itaat ve bağlanmayı içine alır. Üzerinde derin bir araştırma ve düşünmeye girişmeksizin dinî inancın kabul edilip, taklide dayalı olarak yaşanması bu ilk safhada olur. Dinî inançla ilgili birtakım delillerin araştırılması, mantık itibarıyla ahenkli bir kâinat görüşüne ulaşılmasıyla ikinci safha gerçekleşmiş olur. Bu bir tür metafizik alanına açılmalıdır. Marifet safhası ise, İlâhî Varlık ile doğrudan doğruya temas arzusuyla gelişen psikolojik tecrübeler bütününden oluşmaktadır. Allah'la insan arasındaki ilişkinin tabiatı incelendiği zaman, bu üç farklı boyutun aynı anda yaşandığı görülmektedir.⁹³ Kendilerini Allah'la ilişki hâlinde bir durumda algılayan bir grup denek üzerinde yapılan tecrübi bir araştırmayı yorumlayan Vergote, buradaki üç yönlü olguya dikkat çekmektedir. O'na göre, Allah'la ilişki hâlindeki bir dindar insanda, "dinin mistik unsuru", "Kutsalın tecrübesi" ve "metafizik unsur" aynı zamanda tezahür etmektedir

⁹² Faruk Karaca, *Dini Hayatın Boyutları*, www.dinbilimleri.com/dergi/cilt1/sayi3/dindarligin-boyutlari.htm

⁹³ Hayati Hökelekli, a.g.e.,s.75: Gazzali, *İhyâ*, Kahire,1967,III,s.12.

c) **Dinî Derinlemesine Boyutları:** Dinî yaşayışın uzandığı alanlar ve geliştiği safhalar gibi, kalitesi de farklı seviyelerde olabilir. Aynı din mensubu insanlar, dinlerini aynı kalitede ve seviyede yaşamazlar; kişiden kişiye değişen farklı derecelenmeler vardır. Ancak bu yöndeki farklılıkları iki temel tutuma göre sınıflandırmak mümkündür.

Tutum kelimesi günlük dilde hal ve gidiş, bir duygunun dış belirtisi, olarak kullanılmaktadır⁹⁴, Kişilerin ve grupların kendileri hakkında çevrelerindeki kişiler hakkında, çeşitli inanç ve düşünceler hakkında, sosyal müesseseler hakkında, diğer ülkelerin insanları hakkında çeşitli tutumları vardır. Görülüyor ki tutum, bireyin düşünce, duygu ve davranışlarını birbiriyle uyumlu kılarak etkiler. Tutumlarda ki zihinsel, duygusal ve hareket unsurları, yerleşmiş güçlü tutumlarda tam olarak bulunur. Zayıf tutumlarda ise özellikle davranış unsuru çok zayıf olabilir. Aslında tutum doğrudan doğruya gözlenebilen bir davranış değil, davranışa hazırlayıcı bir eğilimdir. Tutumlar kendileri gözlenemeyen fakat gözlenebilen davranışlara yol açtığı varsayılan bazı eğilimlerdir.⁹⁵

Tutum, bir bireye atfedilen ve onun bir psikolojik obje ile ilgili düşünce, duygu ve davranışlarını düzenli bir biçimde oluşturan bir eğilimdir. Görüldüğü üzere tutum, eylem ya da davranış değildir, eyleme davranışa geçmeye hazıroluş ve eğilimdir. Bir tutumun meydana getirdiği sadece bir davranış eğilimi ya da sadece bir duygu değil düşünce-duygu-davranış eğilimi bütünleşmesidir. Dolayısıyla tutum zihin, duygu ve davranış olmak üzere üç unsurdan meydana gelmektedir.⁹⁶

Bir tutumun zihni unsuru, ferdin o tutumuna konu teşkil eden objeye dair bilgi ve inançlarıdır. Bunlar tutumun konusunu oluşturan objeye lehte veya aleyhte arzu edilen veya edilmeyen, iyi veya kötü olan vasıfların izafe edilmesine yarar. Bir tutumun duygu unsuru ise, kişinin o objeden hoşlanması veya hoşlanmaması, onu sevip sevmemesi durumudur. Bu unsur, tutuma devamlılık, iticilik ve yönlendiricilik karakteri verir. Tutumun davranış unsuru ise tutumla münasebette bulunan her nevi davranışa hazır olma temayülünü ihtiva eder.⁹⁷

⁹⁴ Sulhi Dönmezer, *Sosyoloji* 10. Baskı, İstanbul 1990, s. 97.

⁹⁵ Krş. Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, s. 88.

⁹⁶ Krş. Çiğdem Kağıtçıbaşı, *İnsan ve İnsanlar*. 9. Baskı, İstanbul 1996, s. 84-85; Barlas Tolan-Galip İsen-Veyssel Batmaz, *Sosyal Psikoloji*, Ankara, 1991, s. 259.

⁹⁷ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, s. 87.

Tutum ile ilgili bu açıklamalardan sonra "Dinî tutum nedir?" sorusuna da cevap verecek bir açıklama yapmak gerekir. Tutum insanın herhangi bir konu veya sosyal durumla ilgili bilgi, inanç, duygu ve davranışlarını düzenli bir şekilde belirleme tarzı veya eğilimi olduğuna göre, bir kişinin her konuda olduğu gibi dinî konularda da birtakım tutumlar geliştirmesi kaçınılmaz bir olgudur. Dolayısıyla insanların din, dinî inanç ve ibadet esaslarıyla ilgili olarak da değişik tutumları olması beklenir. Mesela bir kişi " din insana huzur ve mutluluk verir" şeklinde bir inanç ile dinin lehinde bir tutum geliştirebilir, onun yayılması için gayret sarfedebilir".⁹⁸ Bu örnekleri, tüm inanç ve ibadet esaslarıyla ilgili olarak çoğaltmak mümkündür. O halde dinî tutum şu şekilde tanımlanabilir." Dinî tutum, kişinin dinle ilgili düşünce duygu ve davranışlarını belirleme tarzıdır. "Yani kişinin dine dair bilgi ve inançları (zihin unsuru), dinin bütününden ya da herhangi bir esastan hoşlanması veya hoşlanmaması (duygu unsuru) ve dinle ilgili davranışları, yani lehte ve aleyhteki bir takım faaliyetleri (davranış unsuru) onun dinî tutumunu oluşturur."⁹⁹

Allport tarafından teklif edilen ve din psikologlarının çoğunluğu tarafından kabul görmüş olan iki farklı dindarlık modeli şu şekilde tasvir edilmektedir:

ca. Dış Güdümlü Din: Böylesi bir dindarlıkta din, davranışlarının birinci derecede belirleyici unsuru olmayıp, ancak başka maksatlar için bir vasıta durumundadır. Dışa bağımlı bir eğilime sahip olan kimseler, dinî kendi kişisel gayeleri için kullanma eğilimindedirler. Bu eğilime sahip kimseler, dinin birçok faydası bulunduğu kanaatini taşıyabilirler. Hatta bunlar inançlarına sıkı sıkıya sarılarak, katı ve hoşgörüsüz bir taraftarlık sergileyebilirler. Esasen bu tutuma yol açan şey, dinin onların kendi insanî arzu ve ihtiyaçlarına hizmet etme görevi yapmış olmasındandır. Ya da bu eğilime sahip kimseler dinî inanç ve anlayışlarına, kendi temel ihtiyaçlarına en uygun düşen bir şekil verirler. Bu tip dindarlığa "psikolojik ihtiyaçlar dinî" veya "fonksiyonel din" adını verenler de vardır. Godin'e göre fonksiyonel din, fertteki ya da toplumdaki eksiklikleri tamamlamaya, korkuları yatıştırmaya, arzulan yerine getirmeye, grup üyeleri arasındaki bağları ve gruba aidiyeti pekiştirmeye hizmet etmekle sınırlı kalmış olan dindir. Bir din, inançları, ibadet ve ayinleri, dili ve

⁹⁸ Veysel Uysal, *Dinî Tutum Davranışı*, s. 30.

⁹⁹ Hüseyin Peker, a.g.e., s. 88.

teşkilatlanması kültürece belirlenmiş, şuurlu veya şuurdışı ruhi durumlara uygun geldiği ölçüde fonksiyonel olacaktır. Bu tip dindarlar Allah'tan yararlanırlar; bizzat kendi tabii eğilimlerinden ve kendiliklerinden fedakârlıkta bulunmaksızın O'na yönelirler. Şurası da bir gerçektir ki, her din kısmen fonksiyoneldir. Hiçbir etki ve faydası olmayan veya bütün fonksiyonunu yitirmiş bir din varlığını da kısa zamanda kaybedebilir. Sonuçta da, psikolojik olarak bu fonksiyonlar artık ihtiyaçlara uygun gelmeyebilirler ve bu ihtiyaçlar başka şekilde tatmin edilebilirler.

cb. İç Güdümlü Din: İçten doğma bir eğilime sahip olan kimseler dinde kendi en başta gelen ve hâkim motivasyonlarını bulurlar. Ne kadar güçlü olursa olsunlar diğer ihtiyaçlarına, anlamı ve önemi ikinci derecede şeyler olarak bakarlar ve güçleri yettiği kadarıyla bu ihtiyaçlarını dinî inanç ve talimatlarla uyumlu hale koyarlar. İman içte canlanmaya başladığında, onu içlerine iyice yerleştirmeye veya tamamen onu izlemeye gayret gösterirler. Bu anlamda, öncekiler dinden faydalanırken, bunlar dinlerini yaşarlar. Bu tip dindarlar için din, benliğin hizmetinde olması sebebiyle dıştan gelen bir değer olmayıp, fakat daha çok kişiyi bütünüyle aşan, İlâhi Varlığın iradesine uygun olarak kişiyi değişime zorlayan, benlikten daha geniş bir alana yayılan, içten doğma bir değerdir. Müsamaha, saygı, başkalarıma karşı iyi niyet, dinî emir ve yasaklara riayet, ibadetlerde devamlılık.. gibi pratik ve müşahede edilebilir etki ve özellikleriyle karakterize olunan bu din, "içten doğma", "derûnileşmiş" veya "şahsîleşmiş" gibi vasıflarla da nitelendirilir. Batson ve Ventis, tecrübî araştırmalarına dayalı olarak buna üçüncü bir boyut daha ilave etmektedirler. Bazı kimseler dinî ne gaye nede vasıta olarak değil, fakat "araştırma" olarak algırlar. Bu tip dinî tutum, hayatın ortaya koyduğu varoluşla ilgili ve nihaî hakikat konusundaki sorulan korkusuzca karşılamaya büyük ölçüde açık bir elverişlilikle birlikte bunların kendisine kesin cevaplar taşıması imkânı hususunda belli bir şüphecilik ihtiva eder¹⁰⁰.

Dindar insanın mevcut dinî inancının kutsal metinlerine ilişkin bilgisi ve sahip olduğu dinin muamelat vb. konularda bilmesi gereken bilgiler bu boyutun içinde yer alan hususlardır.¹⁰¹

¹⁰⁰ Hayatî Hökelekli, a.g.e.,s.76-78.

¹⁰¹ M. Naci Kula, *Kimlik ve Din*, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2001,s.50.

4.3. Dinî Hayatın Psikolojik Yaklaşımla İncelenmesinin Gereği

Psikolojik deyimle yaşantı, bireyin yaşadığı ortamın koşulları içinde etkileşimidir. Bu, kişinin ruhsal yaşantı ve özellikleri içinde değerlendirilebilir.¹⁰² Konumuz olan dinsel yaşantı ise, daha özel bir anlam taşıyarak, insanın kendi zayıflıklarının bilincinden doğan ve bireyin ruhunu kutlu bir iç yakınlığa büründüren psişik haller, realitenin üstünde sonsuzluğa bağlı her türlü dinî duygu, düşünce, tutum, davranış v.s.'yi içine alacak şekilde geniş bir anlama sahiptir.¹⁰³

Dinî hayat inanan insan ve onun oluşturduğu toplumda bir takım hareketler olarak kendini göstermektedir. Bu hayatın kaynağında iki unsur vardır ki bunlar iman ve ibadettir. İman ruhi bir yaşayış, ibadet ise bu yaşayışın "inanılana yönelik yapılan bir takım tutum ve davranışlar" olarak tezahürüdür".¹⁰⁴ Bunlara aynı zamanda dinî hayatın teorik (inanç) ve pratik (ibadet) anlatımları da denilmektedir.¹⁰⁵

Dinin aydınlatıldığı yollardan geçerek ve onun sunduğu vasıtaları kullanarak Mü'mini Allah' a yaklaştıran dinî hayat, dinî ruhun kaynağıdır. Dinî hayat, dinin içten yaşanmasıdır ve dinî hayatın her boyutu, dinî inanç merkezinden beslenir. Dinî hayatın kaynağı, insanların kendilerini, kendilerinden üstün bazı güçlere teslim etmelerinde ve O'na uygun bir hayat sürdürebilmelerinde aranmalıdır.¹⁰⁶

Dinî yaşayış esas itibariyle psişik bir hadise ve tezahürdür. Dinî yaşayış ve davranışta bütün ruhi fonksiyonların (duygu, düşünce, irade) ve süreçlerin katkıda bulunduğu, genellikle kabul edilen bir görüştür. Bu bakımdan insanın dinî boyutunun araştırılması, onun her yönünün araştırılması demektir. Din insanın bütününe nüfuz edici bir özelliğe sahiptir. Fert dinini bütün varoluş durumları içerisinde yaşayabilmektedir. Dinî yaşayışı, duygular, düşünce ve tasavvurlar, ilgi ve eğilimler, istek ve idealler, hareket ve faaliyetler, törenler, sosyal ilişkiler, ahlaki ve estetik

¹⁰² Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş I*, Ankara, 1980, s. 9, 112.

¹⁰³ Krş. Mehmet Taplamacıoğlu, *Genel Sosyoloji*, 2. Baskı, Ankara, 1969, s. 40-41, A. Vahit İmamoğlu, "İnsan ve İbadet", *Türk Yurdu*, Sayı 90, Cilt 15, Şubat 1995, s. 41.

¹⁰⁴ Krş. Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, 3. Baskı, İstanbul, 1992, s. 81-82, Turan Koç, *Din Dili*, Kayseri, 1995-s. 193.

¹⁰⁵ Krş. Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, Çev.: Ünver Günay, Kayseri, 1990, s. 22-27.

¹⁰⁶ Krş. Erich Fromm, *Psikanaliz ve Din*, Çev.: Aydın Antan, 3. Baskı İstanbul, 1993, s. 28, Kerim Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, Ankara, 1987, s. 47, Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Ankara, 1993, s. 123-124, 155.

yönelişler gibi insanı tanımlayan bütün ruhi süreçler içerisinde izlemek mümkündür¹⁰⁷.

Psikologlar veya psikolojik açıklamalarını ön planda tutan filozofların dinî hayatın psikolojik yönüyle ilgili açıklamalarını şu şekilde özetleyebiliriz:

James dinî bir ruh yaşayışı olarak ele alıyor ve hususiyetlerini yakalamaya çalışıyor. Dinî yaşayış dinin subjektif cephesi, yani her ferdin ruhundaki tecellisidir. Buna dindarlık da demek kabildir. Jung' a göre dinsel yaşantı ise özel duygusal bir süreçtir ve insanın kendisini bilemediği yüksek bir güce teslim etmesi olarak belirir. İnsanın kendinden daha yüksek kudretler karşısında eğilmesi daha doğrusu teslimiyetidir. Freud ise dolaylı yoldan olmakla beraber, dinsel yaşantının temelini, bağımsızlık duygusu, ve insanın kendi gücünün bilincine varması olarak açıklamaktadır¹⁰⁸.

İkbâl, Allah'a vasıtasız, sezgisel, kalb ya da fuad yoluyla kurulan ilişki olarak ele aldığı dinî tecrübeyi, bilimsel olarak ifade ettiği değer bakımından, insan tecrübesinin diğer şekilleri ile aynı özellikte, görür. Yani, dinî tecrübe, yorum yoluyla bilgi temin etme özelliği bakımından diğer tecrübe şekilleri kadar tabii ve sağlamdır. İkbâl' e göre dinî yaşayışta insanın bütün ruhi fonksiyonları ortaklaşa iş görürler, din ne yalnızca düşünce, ne sırf duygu ve ne de uygulamadır, insanın kişiliğinin bütününün bir ifadesidir.¹⁰⁹

Kısaca dinî hayat, kişide uyanan dinsel duygu ve düşüncenin oluşturduğu dinî inanç ve ona bağlı olarak yapılan ya da yapılmayan tüm davranışlar olarak tarif edilebilir.¹¹⁰

Din bir hayat tarzıdır ve insana ait bir konu olarak bireyin ruhsal yapısını, bilinçli ya da bilinçsiz olarak etkilemektedir. Aslında din, toplumsal görünümüne rağmen, dinsel yaşam bireyin içinde geçer ve kişinin kendisi ile ilgili olup bireysellik yönü ağır basar. Her dinin yapısında bulunan iki şeyi birbirinden ayırmak gerekir.

- a) Dinin temel bilgileri,
- b) Dinsel yaşam.

¹⁰⁷ Krş. G. Dwelshauvers, *Psikoloji*. Çev.: M. Şekip Tunç, İstanbul 1938, s. 131, B. Ziya Egemen, *Din Psikolojisi*, Ankara 1952, s. 18, Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 7.

¹⁰⁸ Krş.E. Fromm, *Psikanaliz ve Din*, 34-41, B.Ziya Egemen, *Din Psikolojisi*, s. 11-48.

¹⁰⁹ Muhammed İkbâl, *İslam'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, İstanbul 1964, s. 12-40, 145.

¹¹⁰ Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş I*, s. 7.

Dinsel yaşam, dinin içten yaşanmasıdır. Ferdin benimsediği iman ve ibadetlerin kendi ruhunda yaptığı içsel tesirlerle içinde açılan yoldan Allah' a yönelmesidir. Dinî hayat, dinî esasların tek başına insan ruhuna veremeyeceği tatmin ve kuvveti sağlar. İnsan ve din ilişkisinde dikkate değer husus; duygu, bilinç, hareket üçlüsünün varlığıdır. Bu üç öge insanın psikolojik analizinde kaçınılmaz ve yadsınamaz özelliklerdir.¹¹¹

İnsan ruhu, herhangi bir şekilde yüce ve ilahi bir varlık ile içten bir bağ kurduğu veya her şeyin yaratıcı bir gücün iradesiyle var olduğunu ve yürüdüğünü içten kabul ettiği andan itibaren o, ister çocuk ister yaşlı ister sağlam ister hasta olsun bir dine ve bir dinî inanca sahiptir. Böyle bir kimsenin dinî hayatının varlığından söz edilmesi de doğal bir harekettir.

Dinî hayat, kişi ve toplum hayatında çeşitli şekillerde ve farklı boyutlarda kendini gösterir. Hedef bu yaşayışı bütün derinlik ve şümûlü içinde kavramak, psikolojik bir tahlile tabi tutmak ve bundan sonra da diğer ruhi fonksiyonlarla münasebetlerini kurmaktadır.¹¹²

Şüphesiz genel psikolojide olduğu gibi dinî hayatın araştırılmasında ruhun kendini bildirişine göre türlü bakış şekilleri ve araştırma yolları vardır. Bunlardan biri; Dinin ruhi yaşayış olarak ele alınmasıdır. İnsanın iç yaşayışları araştırılarak bununla belirli dinî tasavvurları, düşünceleri duygulan ve öteki ruhsal itilişleri belirlenir. Ruha açılan bir başka yol da ferdin tutum ve davranışlarıdır. Yalnız ruhsal halin dışa yansımaları şeklinde düşünülen tutum ve davranışın, insan ruhunu dışa yansıtabilecek nitelikte olmasına dikkat edilmesi gerekmektedir. Yine ruha giden yollardan bir başkası da dindarın yaptığı faaliyetlerin veya işlerin analize tabi tutulmasıdır. Bu psikolojik anlayışa göre ruhi kabiliyetler zihinsel ve duygusal fonksiyonlar, ruhsal motivasyonlar kendilerini fiillerde de rahatça gösterebilirler.¹¹³

Dinî hayat, insanlar tarafından farklı psikolojik seviyelerde yaşanmaya elverişli bir derinliğe sahiptir. Dinî tecrübeler üzerine yoğunlaşan sistemli

¹¹¹ Krş.Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş I*, s. 14, 114. Yümni Sezen, *Sosyolojisi Açısından Din*, 2. Baskı, İstanbul, 1993, s. 41.

¹¹² Krş. , Kerim Yavuz, "Din Psikolojisinin Araştırma Alanları", *A. Ü.İ.F.D.* Sayı 5, Erzurum, 1982, s. 87, B. Ziya Egemen, *Din Psikolojisi*, s. 18

¹¹³ Kerim Yavuz, "Din Psikolojisinin Araştırma Alanları" s. 89-90. Kerim Yavuz "Din Psikolojisinde Metot Meselesi ve Yeni Gelişmeler" *Atatürk Üni. İ.F.D.* Sayı 7, Aksiseda Matbaası, İstanbul, 1986, s. 157.

uygulamalar sonucu köklü bir değişime uğrayan şuur ve benlik yapısı ile bir kısım insanların kişilik yapısı, diğer dindar, insanlara göre önemli bir farklılık gösterir¹¹⁴. Burada şunu da belirtmeliyiz ki, insanın dine karşı lehte ya da aleyhte takındığı tutumlarını, dinin insanın hayatına intikal eden, yansıyan görünümlerini, insanın düşünce, duygu ve davranışları içerisinde dinî özellik taşıyan her belirtiyi ve bunların oluşumu, gelişimi ve değişimlerini psikolojisinin bir dalı olan Din Psikolojisi incelemektedir.¹¹⁵

Duygularımızın ve fikirlerimizin ortaya çıkışında tutum ve davranışlarımızın oluşmasında dinin önemli fonksiyonu bulunmaktadır. Kişinin ruhi hayatı hakkında konuşabilmemiz için o kişinin duygularını, düşüncelerini, tutum ve davranışlarını gerçekçi bir biçimde tahlil etmemiz gerekmektedir.

¹¹⁴ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.162-163.

¹¹⁵ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, Samsun, 1993,s.9.

BİRİNCİ BÖLÜM

YAŞLILIK DÖNEMİ GELİŞİM ÖZELLİKLERİ

1.1. Yaşlılık

Yaşlılık, yaşam sürecinin; çocukluk, gençlik, erişkinlik gibi doğal ve zorunlu bir çağıdır.¹¹⁶

Yaşlanma ayrıcalıksız her canlıda görülen, tüm işlevlerde azalmaya neden olan, süregen ve evrensel bir süreç olarak tanımlanabilir. Organizmanın molekül, hücre, doku, organ ve sistemler düzeyinde, zamanın ilerlemesi ile ortaya çıkan, geriye dönüşü olmayan yapısal ve fonksiyonel değişikliklerin tümüdür.¹¹⁷

Yaşlılık, organizmanın ruh ve beden birleşimi olarak yıpranma süreci itibariyle doğumla başlar.

Her ne kadar psikolog ve gerontologlar (yaşlılık bilimiyle uğraşan bilim adamları) arasında yetişkinlik dönemi evreleri konusunda kabul edilmiş bir ayrım olmasa da, genellikle kabul edilen görüşe göre bu dönem ilk yetişkinlik (20-35), orta yetişkinlik (35-55), ve son yetişkinlik (55 ve yukarısı) olmak üzere üç temel safhaya ayrılmıştır. Ancak Daniel Levinson'un belirttiği gibi insan hayatı basamakları öyle belli bir noktada başlayıp belli bir noktada sona ermez. O, insanın gelişim basamaklarının birbirlerine bağlı olduğunu, birbirlerini kapsadığı, daha doğrusu birbirleriyle görüşüğünü vurgulamaktadır. Bundan dolayı da o, 0-3 yaş arasını ilk çocukluk geçiş dönemi, 17-22 yaş arasını ilk yetişkinlik geçiş dönemi, 40-45 yaş arasını orta yaş geçiş dönemi, 60-65 yaş arasını da son yetişkinlik geçiş dönemi olarak değerlendirmektedir.¹¹⁸

Bununla beraber Yaşlı sağlığının korunması ile ilgili olarak 1963' de yapılan Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) seminerinde yaşlılık dönemi üçe ayrılmıştır:

¹¹⁶ Şule Arslan, *Yaşlılık Nedir?*, http://saglik.tr.net/ayinkonugu_aralikocak2001.shtml#Yaşam

¹¹⁷ Yeşim Gökçe Kutsal, http://saglik.tr.net/genel_saglik_neden_geriatri.shtml

¹¹⁸ Mustafa Köylü, *Yetişkin Din Eğitiminin Teorik Temelleri*, Etüd Yayınları, Samsun, 2000, s.36.

- a) Orta yaşlı kişiler (45-59 yaş)
- b) Yaşlılar (60-74 yaş)
- c) İleri derecede yaşlılar (75 yaş ve üzeri)

Yaşlanma, biyolojik, ekonomik, sosyal ve psikolojik boyutlar içinde etkileşen karmaşık olayların toplamı olarak tanımlanabilir. Normal yaşlanma; zamanın geçişine bağlı olarak, hastalık söz konusu olmaksızın ortaya çıkan anatomik yapı ve fizyolojik işlev değişikliklerini tanımlamaktadır. Biyolojik yaşlanma ise tüm yaşam boyu süren bir olgudur. Yaşlanma sürecinin ulaştığı evrede etkili olan bir çok parametreden biri olan kronolojik yaş ise geçen zamana göre bir yıllık birimler esas alınarak yapılan yaşlılık tanımıdır.¹¹⁹

Yaşlanma asla tek boyutlu bir süreç olarak ele alınmamalıdır. Toplumda gözlemlerimize dayanarak, 65 yaşında olup 45 yaşında gösteren ya da 65 yaşında olup 85 yaşında gösteren insanların olduğunu söyleyebiliriz. Bunun nedeni, insanın bir bütün olarak eşinden, ailesinden, komşusundan kısaca herkesten farklı ve değerlendirme konusunda "tek" oluşudur. Yaşlanmanın farklı boyutları denince; kişinin yalnızca takvim yaşına göre bir kronolojik yaşlanmasının, organizmanın yapı ve fonksiyonlarındaki değişmelere göre biyolojik yaşlanmasının, bu değişikliklerin düzenli bir şekilde gelişmesiyle fizyolojik yaşlanmasının, insanın algılama, öğrenme, problemleri çözme ve davranışlarına göre psikolojik yaşlanmasının ve sosyal alışkanlıkları ile toplum içindeki rolüne göre bir sosyal yaşlanmasının olduğu akla gelmelidir. Dolayısıyla ; biyolojik, psikolojik ve sosyal yaşın iç içe geçmesi ve birbirini etkilemesi, kişinin gerçek yaşam süresini belirlemektedir.

Yaşlanma sürecine bu şekilde farklı boyutlardan bakmayı öğrendiğimiz zaman, yaşam süresi tanımlarımızda da bazı değişiklikler olması gerekmektedir; "maksimum potansiyel yaşam süresi", kazalar ve hastalıkların olmaması durumunda sadece zamana bağlı biyolojik canlılığı ifade eder ki, insan için 115-120 yıl arasındadır. "Beklenen yaşam süresi" ise, kişinin içinde yaşadığı toplum ve çevresi

¹¹⁹ Şule Arslan, *Yaşlılık Nedir?*, http://saglik.tr.net/ayinkonugu_aralikocak2001.shtml#Yaşam

tarafından belirlenir. Bu yüzyılda batı toplumlarında 75-80 yıl iken, gelişmekte olan ülkelerde 40-50 yıla düşmektedir.¹²⁰

Dinî ve kültürel geleneklere göre Yahudilik ve Hristiyanlık dinlerinde yetişkinlik, olgunlukla özdeşleştirilmiş olup, Tanrı ile iyi ilişkiler kurabilen, hukuka saygılı ve davranışlarında adaleti gözetebilenler yetişkin olarak kabul edilmişlerdir.. İslam dininde de , Yahudi ve Hristiyanlıkta olduğu gibi, bütün güzel hasletlere sahip, "hukuki ve ahlaki " olarak, fiziki olgunluğa erişmiş, akli dengesi yerinde olan, ticari ilişkilere girebilen, mal-mülk tasarrufu hakkına sahip, hukuki müeyyidelerle Allah tarafından emredilen emir ve yasaklara karşı sorumlu olan kişiyi yetişkin olarak kabul etmişlerdir.¹²¹

Dünyada birçok ülkede yaşlı nüfusun çoğalması giderek hızlanmıştır. İki bin yılında 60 yaşın üstündeki insan sayısı 1950 yılındaki sayının üç katı artacak iki yüz milyondan altı yüz milyona çıkacaktır. Dünya nüfusunda bu genel eğitimin gelişmiş ülkede daha hızlı gerçekleştiği görülmektedir. Ülkelerde doğum oranındaki düşme eğilimi sürdüğü takdirde yaşlı nüfusun oranı çok yükselecektir. Öte yandan doğum ve ölüm hızlarındaki azalmalar dünya nüfusunda ortalama yaşam beklentisini (life expectancy) yükseltmektedir. Yirminci yüzyılda, yaşam beklentisinde, önemli artışlar kaydedilmiştir. Geçen yüzyıl sona, ererken " kırk dokuz yıl olan ortalama yaşam beklentisi yetmiş beş yıla yükselmiştir. Bu sayı Kuzey Avrupa ülkelerinden İzlanda'da kadınlarda 79.2 erkeklerde, 73, İskandinav ve Batı Avrupa ülkelerinde kadınlarda 75, erkeklerde 72.7 civarındadır. Gelecek yüzyılda ortalama yaşam beklentisinin genel olarak 80 yıla, kadınlarda 90 yıla çıkabileceği tahmin edilmektedir. Buna karşılık "yaşam beklentisinin 40 - 45 yılı aşmadığı en düşük ortalamalar Afrika ülkelerinde bulunmaktadır. Bu ülkelerde kadın yaşam beklentisi erkeklerden yüksektir. Gelişmekte olan ülkelerde de yaşlıların sayısı ve oranı toplam nüfus içinde gitgide çoğalmaktadır. Veriler dünya nüfusunun yaşlandığını göstermektedir. Bununla birlikte dünya nüfusunun artan bir hızla yaşlanmakta olduğunu gerçeğe aykırı bulanlar da vardır. Onların görüşüne göre yüz yıl önce 20 yaşındaki gençler 30 ya da 40 yılda yaşlılığa ermeyi umarlardı; günümüzde gençlerin

¹²⁰ Yeşim Gökçe Kutsal, *Yaşlanma Nedir ?*, <http://www.duzen.com.tr/2001/files/yaslanma.htm>

¹²¹ Mustafa Köylü, a.g.e., s. 45.

gerçekten yaşlandıklarını itiraf etmeden önce 50 - 60 yıl geçmesi gerekmektedir. Yaşlanma daha hızlı değil ağır işleyen bir süreç olmuştur.¹²²

"Yaşlı kimdir", "yaşlılık ne zaman başlar" sorunlarını tek bir tanımla cevaplamak doğru değildir. Emeklilik, sigorta, planlama konularında yaşlılığı belirlemede istatistiki yöntemler kullanılır. Demografik çalışmalarda ve analizlerde; sosyal politikada istatistiki bilgiler gerekli olmakla birlikte, tek, tek yaşlının durumunu açıklamada yetersiz kalmaktadır. Çünkü bedensel yaşlanma ile zihinsel ve ruhsal yaşlanmanın gerçekleşme hızı ve zamanı oldukça farklıdır. Yaşlı kimse tanıyan herkesin deneyimi, gerçekte iki türlü yaşlanma olduğunu göstermektedir. Birçok ülkedeki bilimsel incelemeler bu yargıyı pekiştirmektedir. Başka deyişle beynin kimi kesimleri yaşlanma sürecine uğramamakta, kimi kesimleri otuz yaşlarında kesinlikle yaşlanmaya başlamaktadır. Gelişmiş ülkelerde genellikle 65 yaş ileri yetişkinliğin başlama yaşı olarak kabul edilir. Ancak, orta yıllarla ileri yıllar arasında sınır olarak bu yaşı seçilmesinde bir kesinlik yoktur. Yaşlılığın 65 yaş ve sonrasında tanımlanması Bismarck'tan kaynaklanmış ve diğer ülkelerde de kullanılagelmiştir.¹²³

Görüldüğü gibi 60 yaşın üzerindeki kişiler yaşlı sayılmaktadır. Ancak yaşlılığın ne zaman başladığı konusundaki tartışmaların son bulmadığı görülmektedir. Canlı oluşumundaki yaşamın bitimine kadar süren yaşlanma bölümlere ayrılarak incelenmektedir. Buna göre yaşlanma beş bölüme ayrılmaktadır.¹²⁴

- Moleküller Yaşlanma
- Hücresel Yaşlanma
- Doku ve organ yaşlanması
- Kişisel Yaşlanma
- Toplumsal Yaşlanma

¹²² Orhan Samast, <http://www.elele.gen.tr/yaslilik/genel.html>

¹²³ Bekir Onur, *Gelişim Psikolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara, 1995, s.201.

¹²⁴ Orhan Samast, <http://www.elele.gen.tr/yaslilik/genel.html>

Yaşlanma gelişimi başlangıcından itibaren ortaya çıkan bir olgudur. Öte yandan yaşlılık olayının ve bununla ilgili toplumsal ekonomik konuların incelenmesinde nüfusun 0 -14, 15 -64 ve 65 + yaş kümelerine ayrılması çalışmalara kolaylık sağlamaktadır. Ama yaş grupları bakımından nüfusun yapısı, niteliği toplumsal, ekonomik, demografik inceleme ve karşılaştırmalarda kullanılmaktadır.

Normal yaşlanma, zamana ve yaşa bağlı olarak hastalık söz konusu olmaksızın ortaya çıkan anatomik yapı ve işlev değişikliklerini tanımlar. Patolojik yaşlanma ise normal yaşlanma süreci ile etkileşen patolojik olayların tümünü kapsar.¹²⁵

Yaşlanma biyolojik, psikolojik ve sosyal boyutları içinde etkileşen karmaşık bir olaydır. Bu boyutlardaki değişiklikler farklı hızlarda olur. Biyolojik olarak genç biri yaşından büyük psikolojik olgunlukta olabilir; ya da biyolojik yaşının aksine ruhsal olarak yaşından daha genç olabilir.

Gerçekte yaşlı kişiler biyolojik ve davranışsal işlevler bakımından gençlerden ve orta yaşlı yetişkinlerden daha fazla değişiklik gösterir. Örneğin, 35 yaşındaki birinin neler yapabileceği konusunda oldukça doğru kestirimlerde bulunabiliriz, oysa 65 yaşındaki biri için kestirimlerimizin doğruluğu önemli ölçüde azalacaktır.

Douglas C. Kimmel'e göre yetişkinlik başlangıcının en anlamlı göstergesi kişinin kendisini kaç yaşında hissettiğidir. Başka bir anlatımla, "Kendinizi kaç yaşında hissediyorsunuz?" sorusuna verdiği cevaptır.¹²⁶

Günümüzde tıp; insan ömrünü uzatmak ve yaşlılığı geciktirmek için çabalıyor. Son yıllarda Avrupa'daki çalışmalar yaşlılığın kendisi hastalıktır, o nedenle yaşlılık tedavi edilebilir, insan ömrünün uzamaması için hiçbir sebep bulunmamaktadır görüşünü gündeme getirmiştir. Yaşlılık bilimi olan genelinin alanı genişlemiştir. Yaşlılığın biyolojisi, biyokimyası moleküller biyolojisini araştıran gerontoloji bilim dalı ortaya çıkmış, bunun yanında estetik tıp bu konuya ele almıştır. Öte yandan, dünyada kentlerde demografik karakterler değişmektedir. Kentleşme evrensel bir süreç olmakla birlikte dünyanın her kesiminde kentleşme oranı aynı değildir. Çok gelişmiş bölgelerdeki kentlerde 1950 - 1975 yılları arasındaki nüfus

¹²⁵ Gülseren Akyüz, *Yaşlılarda İlaç Tüketimi*, http://www.ttb.org.tr/yasliilar_rapor1/giris.html#top

¹²⁶ Mustafa Köylü, a.g.e., s. 39

artışı ile 1975 - 2000 yılları arasındaki nüfus artışının aynı hızda olacağının tahmin edilmesine karşılık, gelişmekte olan ülkelerde kent nüfusu genel nüfustan daha hızlı büyümektedir. Kırdan kente göç nedeniyle yaş ve cinsiyet dağıtımı bakımından kırkent arasında farklılık vardır. Dünyanın hemen her bölgesinde kentlerde yaşlıların özellikle kadın yaşlıların erkek yaşlılardan daha fazla oldukları görülmektedir.¹²⁷

Esas niteliği itibarıyla ihtiyarlık, olağan bir hayat sonucudur. Ve doğrudan doğruya bir patolojik yani marazi hal, daha kısacası bir hastalık değildir.¹²⁸

Yaş aynı zamanda bir gruplaştırma ölçütüdür . Bu topluluğun üyelerinin yaşlarına göre kümelenmesiyle yaş sınıfları meydana gelir. Tüm toplumlarda üyelerden bazısının yaşlı sayılması, toplumdaki diğer yaş gruplarından farklı statü ve davranışlara sahip olmalarından kaynaklanır. Bu statüyü kazanabilmenin temelinde zaman ölçüsü kronolojik yaş yaşam dönemi ya da yaşla birlikte kendilerini yaşlı sayan çağdaşlarıyla bir yaşta olma, fiziksel güçte zayıflama vb. konular yer alır. Ancak yaşlı sayılanlar bir toplumdan diğerine temelde çok değişiklikler gösterirler. Yaşlılara özel rollerinin yorumunda toplumlar arasında büyük farklılıklar olduğu halde, genelde görülen odur ki yaşlılıkta hareketliliğin azalması yönünde değişme, daha fazla danışma ve denetime ihtiyaç duyma, fiziksel çabadan çok mental çaba gösterme, ekonomik üretimden çok ait olunan gruptan bakım talep etme yönünde eğilimler. Tüm toplumlarda sağlıklı ve uzun yaşamın değeri vardır. İnsan bedeni ile ilgili efsane ve diğer folklor ürünlerinde yaşam uzunluğuna ilişkin temalar yer alırlar. Örneğin Taoist felsefe ve pratikte ölümsüzlüğe ulaşmak için diyet, jimnastik ve solunum egzersizleri ve seksüel disiplinleri içine alan uygulamalar yer almaktadır İnsanlık tarihi boyunca yaşlanmayı durdurma ve engellemeyi sağlayacak çalışmalar yapılmışsa da bu biyolojik süreci geri döndürmek mümkün olamamıştır. Yaşlanma canlı varlıkların bir işlevi sayıldığına göre, yaşlanmanın durdurulması, ebedi gençliğin sürdürülmesi demek olan yaşamın ortadan kaldırılması anlamına gelmektedir Özetle, yaşlanmayı açıklamada hangi yollar denenirse denensin, yaşlanmayı durdurmak, ya da tersine çevirmek mümkün olamamaktadır. Günümüzde

¹²⁷ Orhan Samast, *Yaşlılığın Genel Özellikleri*, <http://www.elele.gen.tr/yaslilik/genel/fiziksel.html>

¹²⁸ Rasim Adasal, *Medikal Psikoloji*, Ankara Güzel İstanbul Matbaası, 1964, Ankara Üniv. Tıp.Fak.Yay.,s.84.

yaşlanmayı yavaşlatma çalışmalar yapılmaktadır. Yaşlılık ile ilgili gelişmeleri yakından izleyen uzmanlar en çok ilgi gören konunun tedavi ve kullanılan ilaçlar olduğunu söylüyorlar Bir hastalık olarak ete alınan yaşlılıkta tedavi mümkündür. Ancak çeşitli doktorlarla işbirliği yapıp özenle tedaviye devam etmek gerektiği ileri sürülmektedir. Özellikle üzerinde durulması gereken konular; genel yaşlanma, beyin yaşlanması ve hafıza, cinsellikte yaşlanma, cilt yaşlanması, sağlıklı yaşamdır. Yaşlılık sorunu her şeyden önce tıbbi ve toplumsal bir nitelik taşımaktadır. Bu konuda var olan güçlükleri yenmek için yaşlanmaya ilişkin koruyucu tıp konusuna daha da önem verilmelidir. Gerontolojinin ana sorunlarından biri yaşlanmanın sebep olduğu değişimlerle hastalıktan kaynakların değişimlerini nasıl ayırt edileceğidir. Bu konuda güçlükleri yenmek için, yaşlanmayla ilgili koruyucu tıba daha çok önem verilmelidir.¹²⁹

1.1.1. İlkel ve Geleneksel Toplumlarda Yaşlılık

Yaşlanma süreci içindeki değişimler her çağda ve her yerde insanoğlunun ilgisini çekmiştir. Tüm toplumlarda yaşlılığın toplumsal bakımdan değerlendirilmesinin ortak yanı bir düşkünlük dönemi sayılmasıdır. Yaşlılığa ulaşma çağı, yaşlıya karşı davranış ve tutumlar toplumun çeşitlerine ve katlarına göre farklılaşır.

Yazısız toplumların dilinde yaşlılığı düşkünlük ve çöküntü dönemi olarak tanımlayan deyimler bulunur. Yaşlı ve yaşlılıkla ilgili "ileri derecede yaşlı", "kocamış" "yoksul yaşlı" "yararsız dönem" "uyku dönemi" "ölme vakti" "zaten ölü" "hasadçağı" terimleri yaşlılığın pek çok toplumda düşkünlük dönemi olarak algılandığını göstermektedir. İlkelden modern toplumlara kadar tüm toplumlarda ileri derecede yaşlılık ölümün beklendiği anlamsız bir dönem sayılmaktadır. Bu genelleşmiş toplumsal davranışlarda farklılık görülmektedir. Bazısı sona olumlu olarak yaklaşmakta, bazısı doğanın sonu gerçekleştirmesini beklemekte, belki de

¹²⁹ Orhan Samast, *Yaşlılığın Genel Özellikleri*, <http://www.elele.gen.tr/yaslilik/genel/psikolojik.html>

yardım etmektedir: Yaşlılık dönemini olabildiğince uzatmakta başarılı olan modern toplumlar yaşlılık sorunuyla yüz yüze gelmişlerdir. Sözü edilen toplumlar adeta yaşlılarla nasıl baş edeceklerini bilememektedirler. Başka anlatımla, uygarlık yaşlı için çözebileceğinden çok sorun yaratmaktadır. Tarihi ve geleneksel toplumlarda yaşlının üstün bir yeri vardır. En azından yaşlılık bir sorun olarak algılanmamaktadır. Eski Yunan'da eski Roma'da, Çin'de yaşlıların toplumda güç sahibi oldukları kaydedilmiştir. Birçok toplumda deneye ve birikmiş görgülere sahip olma yaşlı için bir kazanç olmuştur. Toplumda deneye verilen öneme göre yaşlı kabul görmüş, övülmüştür. Doğulu toplumlarda, Çin ve Japon toplumlarında yaşlıya geleneksel saygı bir kültür kalıbı olarak yerleşmiştir. Geleneksel Çin toplumunda yaşlanmak ile toplumda kişinin prestijinin artması birbirine eşlik ederdi. Ailenin en yaşlı üyelerine saygı gösterilir ve hürmet edilirdi. Japon toplumunda yaşlı sadece çalışma yaşamında değil, refahta, yoksullukta ev halkı tarafından üstün tutulur, yaşlıya saygı gösterilirdi. O sebepten sanayileşmiş toplumlarda olduğu gibi çalışma yaşamından emekliliğe geçiş yaşlılarda depresyon ve şaşkınlık yaratmıyor, yaşlı aile ve toplum içinde güvenli bir emeklilik yaşamını devam ettiriyordu. Yaşlılar toplumda itibar gördüklerinden bir an önce yaşlılığa ulaşmak uzun yaşamın bir mükafatı olarak kabul ediliyordu. Sosyo-ekonomik değişimler İkinci Dünya Savaşı, bireysel ideolojinin gelişmesi, insan hakları ve demokrasinin yerleşmesi ile bireye değer verilmesi yaşlıya karşı tutumlarda değişimin temelini oluşturmuştur. Geleneklerini koruyan toplumlarda yaşlılar otoritelerini sürdürmekte, yaşlı, deneyli erkekler yönetimde yer almaktadır. Bu tür toplumlarda yaşlı kurulları oluşmakta, yaşlılar yönetimi gerçekleştirmektedir. Böylece yaşlılar toplumsal otoriteye sahip olmaktadır.¹³⁰

1.1.2. Çağdaş Toplumlarda Yaşlılık

Çağdaş batılı toplumlarda yaşlının statüsünün geleneksel toplumlara göre daha düşük olduğu yaygın bir inançtır. Bazı araştırmacılar yaşlının statüsü ile

¹³⁰ Orhan Samast, *İlkel ve Geleneksel Toplumlarda Yaşlı*,
<http://www.elele.gen.tr/yaslilik/toplum/index.html>

modernleşme arasında ters yönde bir ilişkinin var olduğunu çalışmalarında gösterdi. Bununla birlikte, ekonomik gelişmenin yaşlının statüsünü değiştirmesine aracılık eden diğer etmenlerle ilişkisi ve doğası hakkında tartışılmaktadır. Ekonomik gelişmenin eşlik ettiği tıp alanındaki gelişmeler modern toplumlarda yaşlı oranını arttırmakta, bu toplumlarda uzun ömür bireysel başarının bir göstergesi sayılmaktadır. Buna karşılık, yazısız toplumların varlıklarını sürdürebilmeleri için gelenekler ve törenler hakkında en çok bilgiye sahip olan yaşlıya ihtiyaç olduğundan yaşlının statüsünün yüksek olması beklenir; modernleşmeden kaynaklanan hızlı toplumsal değişme sürecinde bu tür toplumsal ihtiyaçlarla ilgili bilgiye daha az ihtiyaç duyulmaktadır. Sanayileşmiş toplumlar geleneksel toplumlara göre daha çok çekirdek aileye ve coğrafi hareketliliğe sahiptirler. Birçok fonksiyonu yerine getiren geniş ailenin toplumda yaygın oluşunun yaşlının statüsünü yükseltme eğilimini yarattığı, bağımsız hane tercihlerinin eşlik ettiği çekirdek ailenin fazlalığının ise statüsünü düşürme eğilimini artırdığı ileri sürülmektedir. İki ayrı yerleşme yeri arasında yapılan karşılaştırmalı bir araştırma, yaşlıların gençlere göre sanayileşme ile büyük bir statü kaybına uğradıkların göstermiştir. Modernleşme ve kentleşme toplumda yaşlının statüsünü temelinden sarsmaktadır. Gelişmiş ve gelişmekte olan 31 ülkede yapılmış bir alan araştırması, toplumda yaşlının statüsü ile modernleşme arasındaki bağı göstermiştir. Sözü edilen araştırma modernleşme ile yaşlının statüsünün düşme eğilimi gösterdiğini; modernleşmenin ilk aşamasında gelişmenin yaşlı ile yaşlı olmayan arasında büyük uyumsuzluk doğurduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca sözü edilen araştırmacılar tipik olarak modernleşmiş toplumlarda yaşlının statüsünün geleneksel toplumlara göre düşük olduğunu göstermişler, bunun yanı sıra ileri derecede modernleşmiş toplumlarda yaşlının statüsünün daha az modernleşen toplumlardan biraz daha yüksek olduğunu bulmuşlardır. Başka deyişle modernleşmenin derecesi ile yaşlının statüsü arasında bir ilişki bulunmaktadır. Yerleşik tarım toplumlarında yaşlının normal gruplara göre statüsü daha yüksektir. Çünkü bu toplumlarda:

- Üretilen gıda maddesi, barınak, sermaye ve kullanılan personel gibi mülk fazlasının yaşlı ile paylaşılması ya da yaşlı tarafından kontrol edilmesi,
- Yaşlının yapabileceği uygun görevler bakımından daha çok fırsatların bulunması,

- Yaşlının yerleşik bir toplumun çevreye uyum sağlaması bakımından teknik beceri ve bilgiye sahip olduğundan liderlik rolünü üstlenmesi,
- Tarım toplumlarında geniş ailenin yaygın oluşu yaşlının statüsünü desteklemektedir¹³¹.

Aile yapısı ve yaşlının statüsüne ilişkin avcı ve toplayıcı düzenden geleneksel tarım düzeyine doğru ekonomik gelişim gösteren toplumlarda geçim ekonomisinde yerleşik tarımın oranı arttıkça yaşlının statüsünün arttığı görülmüştür.

1.1.3. Türk Töresinde Yaşlılık

Yaşlılıkla ilgili toplumsal, kültürel kalıpların yapılanmasında, Yaşlıların ve birbiriyle ilgili davranışlarının biçimlenmesinde, yaşlılığa uyum sağlamalarında töre, değer ve inançların önemli rolü vardır. Öte yandan değişen dünyamızda yaşlı ile ilgili yeni toplumsallaşma kalıpları ortaya çıkmaktadır. Geçmişten geleceğe miras olarak aktarılan bu oluşumu içeren sosyalleşme sürecine yeni kuşaklar hazır olmalıdırlar¹³².

Toplumumuzda yaşlı ve yaşlılıkla ilgili toplumsal kalıplara tarihsel açıdan bakıldığında, eski Türklerde atanın kadın ya da erkek olsun korunduğu anlaşılmaktadır. Eski Türklerde yaşlı öldükten sonra da yaşayan ruhunun varlığı ile aile içinde yerini kaybetmezdi. Türklerin şamanistik inançlara sahip oldukları dönemde Şamanlar genellikle yaşları ve deneyleriyle toplumun manevi yaşamında etkileri olan kişilerdi. Hastalıkların tedavisinde, ölüm esnasında görev yaparlardı. Eski dönemlerde erkek esas itibariyle kadın kökenli olduğu için şamanlar da kadındılar¹³³.

Oğuzlar büyüklerine son derece bağlı ve saygılı idiler. Küçükler büyüklerinin ellerinden öper, büyükler de onları boyunlarından öperlerdi. Uzun zaman ayrı kalıp buluştuklarında birbirlerine sarılmaktaydılar. "Söz ulunun, suç kiğin" (küçüğün). Oğuz atasözü ataya değer verildiğini anlatmaktadır. Oğuz destanlarında saygı davranışları olarak selam verme ve el öpmekten söz edilmektedir. Selam usulü "baş

¹³¹ Orhan Samast, *Çağdaş Topumlarda Yaşlı*, <http://www.elele.gen.tr/yaslilik/toplum/cagdas.html>

¹³² Orhan Samast, *Türk Töresinde Yaşlılık*, <http://www.elele.gen.tr/yaslilik/turkiye/torede.html>

¹³³ Ahmet Nalbantoğlu, *Türklerin Dinî Tarihçeleri*, Beyza Yay., İstanbul, 1968, s. 33

eğdirip, ağır basmak”tı. Destan kahramanlarının erdemleri cesur ve merhametli olmak, güçsüzleri, yaşlıları korumak, yoksullara yardım etmektir, zayıflara, yaşlılara sataşanlar yolculara, çobanlara saldıranlar Oğuzların katında kötü insanlardı. Eski Türklerde kabile yaşamının gelişmesi ile tecrübeli yaşlıların zamanla topluluk içinde çok yararlı, saygın kişiler olduğu kabul edilmeye başlanmış ve bu da töreleşmiştir. Eski Türklerde ömrü uzun olanlara herhalde rastlanmazdı. Kadınlar avdan çekilince ve yerleştikten sonra yaşlılık ölümleri görülmeye başlandı. Zaman için de hastalıktan ölümün kötü bir köke bağlı olduğuna inanıldı. Kabile örgütüne dayalı yaşam tarzında yatakta ölüm ile savaşta ve avda ölümden hangisinin onursuz olduğu inancı tartışılmaya başlandı. Kabile yaşamında yatakta ölümün onursuz olduğu inancının avcılık döneminden kaldığı sanılmaktadır.¹³⁴

1.1.4. Türkiye’de Yaşlılık

Türkiye nüfus bakımından genç toplumlar arasında yer almaktadır. Doğum hızının fazla oluşu nüfusun hızla artmasına sebep olmakta, toplam nüfus içinde genç nüfusu artırmaktadır. Doğum hızındaki bu durum sürdüğü takdirde nüfusumuzun 2020 yılında 92 milyona ulaşacağı tahmin edilmektedir. Son sayım dönemlerinde özellikle 1975-1980 döneminde nüfus artış hızında düşme eğilimi görülmekle birlikte, 1980-1985 döneminde bu hızın devam ettiği belirlenmiş, 1985-1990 arasında bir önceki sayım dönemine göre yıllık nüfus artış hızında azalma eğilimi gözlenmiştir. Dünyada gelişmiş ve gelişmemiş bölgelerde ve Türkiye’de nüfus bağımlılık oranları gözden geçirildiğinde nüfusumuzun genç karakterinin sergilendiği görülmektedir. Türkiye nüfusunda bağımlılık oranını yükselten daha çok genç nüfustur. Buda işsizliğin en açık göstergesidir. Türkiye de sosyal/kültürel değişimde hızlanma, ortalama ömür beklentisinde yükselme ve ölüm hızında düşme yaşlı nüfusta artışa sebep olmaktadır. Genel olarak cinsiyete göre 65+ yaştaki nüfusun dünyada da giderek daha hızlı artış gösterdiğini 2020 yılına kadar yapılmış olan nüfus projeksiyonları ve global tahminler ortaya koymaktadır. Tahminler 65+ ve

¹³⁴ Orhan Samast, *Türk Töresinde Yaşlılık*, <http://www.elele.gen.tr/yaslilik/turkiye/torede.html>

80+ yaştaki nüfusta artışlar olacağını göstermektedir. Türkiye'de sağlık ve yaşam şartlarının iyileştirilmesi sonucunda yüksek olan bebek ölüm oranlarında son yıllarda düşme eğilimi gözlenmektedir. Ayrıca Türkiye'de kentli nüfusun artış hızının fazla olduğu bilinmektedir. Büyük kentlerde yaşayan nüfus içinde 60 + ve daha yukarı yaştakilerin oranının genel nüfustaki oranından daha fazla olduğu belirlenmiştir.¹³⁵

Türkiye'deki genel nüfus içinde yaşlılık oranlarını verdikten sonra Türk aile yapısına da değinmenin yerinde olacağını düşündük

Türkiye'de ailenin tarihsel gelişimi incelendiğinde yapı bakımından farklı aile tiplerine ve bunların çeşitlemelerine rastlanmaktadır. Çekirdek ailelere en az Karadeniz Bölgesinde, en fazla Akdeniz Bölgesinde rastlanmaktadır. Geniş aileler genel olarak Doğu, Güneydoğu ve Orta Anadolu bölgelerinde ve kırsal kesimde daha fazladır. Hane halkı büyüklüğü Türkiye genelinde 5.2'dir. Hane halkı Batı Anadolu'dan Doğu Anadolu'ya gidildikçe tüm aile tiplerinde artmaktadır. Bu farklılaşma önemli ölçüde doğurganlıktaki farklılıktan kaynaklanmaktadır Sosyal-kültürel değişme ailenin yapısında, yaşam tarzında önemli değişimler yaratmıştır. Aile ile ilgili değişimler sadece aile yaşamında değil, kentlerde çekirdek ailenin artmasında etkili olmuştur. Buna bağlı olarak aile içinde karar verme sürecinde yaşlının bir ölçüde gücü azalmıştır. Bununla birlikte geniş aile tipinin toplumda bir ideal olarak benimsendiği anlaşılmaktadır. Erkeklerin çoğu yaşlandıklarında erkek çocukları ile birlikte yaşamak istemektedirler. Evli erkek çocukla birlikte yaşamak yaşlıların statülerini ve gördükleri sosyal kabulü yükseltmektedir. Erkek ve kız çocukları farklı beklentiler, baba soyuna verilen önem bu değeri ortaya koymaktadır. Yaşlılarla ilgili antropolojik bir köy çalışması sözü edilen değerde erkek-kız çocuk ayırımı yapmama yönünde az da olsa değişme eğilimi olduğunu göstermiştir Türkiye'de aile yapısının değişiminde dikkati çeken önemli bir konu aile yapısı ve yerine getirdiği fonksiyonların ayrı yönde değişmediği bulgusudur. Bir yandan geniş aileden yeni çekirdek aileler ayrılmakta, öte yandan fonksiyonel açıdan aile ve akrabalık sistemi oluşmaktadır. Kır ve kentte aileleri ayrı hanelerde otursalar da akrabalar arasında karşılıklı yardım ve destek beklenmektedir. Maddi desteğin

¹³⁵ Orhan Samast, *Türkiye'de Yaşlılık ve Yaşlılara verilen Hizmetler*, <http://www.elele.gen.tr/vaslilik/turkiye/index.html>

yanında, çocuk bakımında ana-babadan yardım istenmekte, yaşlı. ana-babanın bakım ve geçim sorumluluğu yetişkin çocuklarına düşmektedir. Muhtaç dulların bakımını aile üstlenmektedir. Özet olarak aile yapısal olmasa da fonksiyonel bakımdan geniş ailedir: Buna ilişkin olarak yaşlı kuşakla ilişkiler saygı ve dayanışma,esasinda devam etmektedir. Türkiye'de kırsal ve kentsel kesimde çekirdek aile egemen aile tipidir.¹³⁶

Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte 1926'da kabul edilen Medeni Kanun ile aile içi toplumsal ilişkiler büyük ölçüde etkilenmiştir. Aile reisinin statüsünde değişim olmuştur. Eşler arasında daha eşitlikçi bir yapı yönünde önemli gelişmeler, görülmektedir. Bununla birlikte ailede kocanın önde gelen konumda bulunduğu, bu bakımdan ailenin ataerkil bir özellik gösterdiği belirtilmektedir. Günümüzde Medeni Kanun da bu yönde düzenlemeler yapma çalışmaları sürmektedir. Geleneksel değerler ait olunan gruba bağlılık çerçevesinde yer alırlar: Gruba bağlılık, gruptaki yaşlı kişilere saygı ile gösterilir. Buradan otoriteye karşı genel bir saygı kaynaklanır; bu ise bir sosyal değeri anlatır. Ailede diğer bir değişme özellikle yeni kentli ailelerdeki otorite görüntüsünde görülmektedir. Ailenin geleceği ile ilgili karar almada aile reisinin çok etkili olmaktan çıktığı eğilimi gözlenmiştir. Bu durum modernleşmeyle gelen bir değer değişmesine bağlanabilir. Ayrıca, eğitim, çalışma yaşamı, zihniyeti etkilemekte aile içinde beklentileri yükseltmektedir. Öte yandan aile yaşamının dönemlerinde de bazı değişim eğilimleri görülmektedir. Çağımızda insan ömrünün uzaması aile yaşamını etkilemektedir. Bunlardan biri evlilik süresinin uzamasıdır. Diğer evlenme ile ilk çocuğun doğumu arasındaki sürenin uzaması ve son çocuğun evlenmesi ile eşlerden birinin ölümüne kadar geçen sürenin artmasıdır. Bu durum özellikle sanayileşmiş ve yaşlı nüfusa sahip olan ülkelerde yaşlı için yeni roller bulunması ve geniş ailenin yeni sorumluluklar almasını gerektirmektedir. Benzer durum Türkiye'de de görülebilmektedir. Kent ailesinde yaşamını kendi başına sürdürebilme olanağını elde etmiş meslek sahibi evlenmemiş erkek çocukların evleninceye kadar aileden ayrılmadıkları görülmektedir. Bu da ailede geleneksel ilişkilerin sürdüğünü göstermektedir. Kadının çalışma yaşamına katılması, ekonomik

¹³⁶ Orhan Samast, *Türkiye'de Yaşlılık ve Yaşlılara verilen Hizmetler*, <http://www.elele.gen.tr/yaslilik/turkiye/aile.html>

bakımdan özgürlüğe kavuşması ana-babanın çocuklar üzerindeki etkisinin azalması, akrabalılık ve komşuluk ilişkilerinin azalması gibi durumlar geleneksel aile birliğini sarsmıştır. Öte yandan kadının çalışma yaşamına girmesi kuşaklar arasındaki ilişkilerde yeni durumlar yaratmıştır. Daha önce sözü edildiği gibi genç kuşak ana-babadan destek ve yardım beklemektedir. Bu durum yaşlıların statü kaybını bir ölçüde önlemektedir. Görüldüğü gibi Türkiye'de aile yapısındaki değişim aile içindeki kuşaklar arası ilişkilere, ailenin diğer kurumlarla olan ilişkilerine yansımış, bundan bir ölçüde yaşlı da etkilenmiştir. Buna bağlı olarak büyük kentlerde yaşlının aile dışında kurumsal bakım altında olması kabul görmektedir. Genel olarak yaşlının ihtiyaçlarının karşılanması aileye düşmektedir. Kültürel yapımız, değerlerimiz aileye ilişkin normlarımıza göre bu sorun çözümlenmektedir. Yaşlılığın henüz ülkemizde ciddi bir sosyal sorun düzeyine çıkmayışı toplumsal yapımızın özelliğinden kaynaklanmaktadır. Değişimden farklı derecede etkilenen gruplarda yaşlıya karşı davranış ve tutum farklılıkları görülebilmektedir.

1.2.Yaşlılık Kuramları

Yaşlılık kaçınılmaz ve geri dönülmez bir süreçtir. Tüm canlılar ; yaşamlarının sonuna doğru kocarlar ve ömürlerini tamamlarlar. Yaşlanma sadece insanoğluna özgü bir olay değildir. Çağımızda yaşam sürecinin bir parçası olarak görülen yaşlanma insan türünde zamana bağlı değişimleri içine alır. İnsan organizmasının yaşam döngüsünün herhangi bir organizma gibi doğumla başlayıp ölümle son bulması doğanın evrensel bir olgusudur. Bununla birlikte bireylerin yaşam süresi toplumun bilgi kaynakları ve değerlerinin şartlandığı bir değişkendir. Yaşam döngüsü geleneksel olarak dört dönemi kapsar. Bunlar çocukluk, gençlik, yetişkinlik ve yaşlılık dönemleridir. İlk iki dönem yetişkinliğe hazırlık olarak kabul edilir. Canlı oluşumundan yaşamın bitimine kadar süren bu süreç aynı zamanda yaşlanmayı da gösterir. Beşeri yaşam döngüsündeki aşamaların süresi, anlamı, içeriğini sadece biyolojik süreçler değil, toplumsal değerler ve kusurlar da belirlemektedir.

Tıbbın bütün alanlarında yüzyılımızda ortaya çıkan ilerlemelere karşın maksimum insan ömrünün daha fazla artmadığı bilinmektedir. Genel olarak insanın

yaşam uzunluğu organizmanın yaşına bağlı etkenlerle belirlenmektedir. Ancak, bu ilişkinin doğası yani biyolojik yaşlanmanın nedenleri henüz açıklanabilmiş değildir.¹³⁷

Yaş kavramı, biyolojik yaş ve kronolojik yaş olarak iki açıdan ele alınabilir. Kronolojik yaş, tüm insanlarda aynı olduğu halde, biyolojik yaş bireylere göre değişebilmektedir. Örneğin, aynı günde doğan iki insan 60 yıl sonra kronolojik olarak aynı yaştadır. Ama biyolojik yaşlanma bireylere göre farklılaşabilir. Organlar açısından ele alındığında, kalp yaşlandığı halde, sinir sistemi genç kalabilir. Görüldüğü gibi yaş kavramına sadece kronolojik açıdan bakıldığında bireysel yaşlanmadaki farklılıklar gözden kaçırılmış olmaktadır. Son zamanlarda yaşlılık konusunda ayrıntılı tanımlamalar yapılmakta ve literatürde toplumsal, psikolojik yaşlanma kavramları da yer almaktadır.

Kronolojik yaşlanma, insanın doğumundan itibaren içinde bulunduğu zamana kadar geçen yıllara bağlı yaşlanmayı anlatır. Biyolojik yaşlanma, kalıtım, sağlık ve iş gücüne göre saptanan görünüş yaşlanmasıdır. Biyolojik yaş doğal olan kalıtsal etmenlerin yanında kimyasal, psikolojik ve çevresel etmenlerin, yaşam tarzının etkisi altında meydana gelmektedir. Kişiden kişiye kronolojik yaştan ayrılan farklılıklar göstermektedir. Takvim yaşıyla her zaman çakışmayan biyolojik yaşı belirlemede uzmanlar tüm organların işlevsel ölçütlerini ve tüm metabolizmalarda oluşan değişimleri göz önün de tutmaktadırlar. Yaşlılık biyolojik bir olaydır, yaşlı insanın organizması bazı özellikler gösterir. Yaşlılık, bireyin zamanla olan ilişkisini, yani dünya ile ve kendi öz tarihi ile olan ilişkisini değişikliğe uğratar. Bu iki yaşlanma dengeli ilerlemez; bazı kişilerde kronolojik yaşlanma, bazı kişilerde biyolojik yaşlanma önde gider. Ayrıca, insan organizmasında organların yaşlanması birlikte ilerlemez. Bunların kişisel kullanımına ve yapılarına göre ayrı, ayrı yaşlanma ve yıpranma kronolojisi vardır. Yaşlılık göreceli bir kavramdır. Her yaşlının bir biyolojik geçmişi, iş deneyimleri ve duygusal yaşamı vardır. Ayrıca, yaşlılık bir toplumdan diğerine ve çağa göre de farklılık gösterir. Her insanda yaşlanmakla ölmek arasında süren mücadelede, toplumsal ve kültürel etmenler önemli rol

¹³⁷ Bekir Onur, a.g.e., s.205.

oyunlar. Yaşlanma bireysel bir değişim olarak kişinin fiziksel ve ruhsal yönden gerilemesidir. Yaşlanma bireysel olmakla birlikte, toplumsal değerler ve diğer etkenler toplumda yaşlı ve yaşlılığa verilen değeri ve yeri belirlemektedir. Bu nedenle yaşlılık sadece biyolojik bir olay olmayıp, aynı zamanda toplumsal ve kültürel bir olaydır.¹³⁸

Belirli ırkların yaşam uzunluklarında kalıtsal özelliklerin rol oynadığı açıktır. Weisman, insanın üretkenlikten sonra yaşamasının insan türünün yaşam değerini "toplumsal" olarak arttırdığını ileri sürmüştür. Şu halde yaşlanma süreci çocukların yaşamını iyileştirmek için ortaya çıkmış olabilir. Çünkü yaşlılar birtakım güçlükleri aşmayı bilirler, örneğin kıtlık yıllarında yiyecek ve suyun nerede bulunduğunu anımsayabilirler. Yaşlanma bir bakıma "programın tükenmesi" anlamına gelebilir. Böylece insanın ileri yaşları, bir görev için uzaya gönderilen roketin görevini bitirdikten sonra yörüngede kalmayı sürdürmesine benzetilebilir. Bir başka yaşlanma modeline göre, insanın yaşlanması, daha önce birincil önem taşıyan uyum özelliklerinin ileri yıllarda olumsuz özelliklere dönüşmesidir. Örneğin, insanın sinir sistemi hücrelerinin yenilenmemesi, bellek ve öğrenme yeteneklerini arttırması açısından türün sürmesi için çok uygundur, ama yaşamın sonsuza dek işlemlerini de engeller. Böylece insanın uzun yaşamasının ve sonuç olarak yaşlanmasının, türünün varoluşu için gerekli olduğundan mı ortaya çıktığı, çevresiyle başa çıkmada ve yaşamını uzatmadaki başarısına mı bağlı olduğu (gelişmiş zihin yapılarının sonucu olarak) henüz belli değildir. Kalıtsal özellikler özel çevre koşullarında en üst düzeyde gerçekleşebilecek gizilgüçlerdir. Kaza, hastalık, açlık; gibi olaylar insanın genetik özelliği ne olursa olsun yaşamına son verilebilir. Jones, kır yaşamı ve evlilik gibi etkenlerin yaşamı 5 yıl uzattığını, şişmanlığın ise 4- 15 yıl kısalttığını belirtmektedir. Ayrıca, çocukluk yıllarının ve bulaşıcı hastalıkların denetime alınması ortalama yaşam süresini 15 yıl uzatmıştır. Ancak, hücrenin kendi kendini onarması gerçeği bu ilişkinin kesinliğini azaltmaktadır.¹³⁹

¹³⁸ Orhan Samast, *Yaşlılığın Genel Özellikleri*, <http://www.elele.gen.tr/yaslilik/genel/index.html>

¹³⁹ Bekir Onur, a.g.e., s.206-207.

Kesin olarak sebebini bilmememize rağmen, yapılan araştırmalar¹⁴⁰ sonucunda, neden yaşlandığımızı ya da öldüğümüzü açıklamaya yönelik pek çok teori geliştirilmiştir. Bu teorilerin hepsi, zaman içinde vücut hücrelerimize ne olduğu konusunda odaklanmıştır. Zaman içinde, hücrelerin fonksiyonlarında ya da dışarıdan gelen stress ve enfeksiyonlara cevap verme yeteneğinde değişiklikler olmaktadır. Yaşlanmaya ait teorilerden bazıları, zaman içinde meydana gelen değişikliklerin, genetik yapımızdaki programlanmaya bağlı olduğunu öne sürmektedir. Yani bizim ne zaman yaşlanacağımız genetik yapımızda bellidir ve zamanı gelince yaşlarız. Erken dönemdeki büyüme ve gelişmenin bir program izlemesi gibi, olgunluk, yaşlanma ve ölüm de bir program izler (ileri yaşlardaki programlanma, erken yaşlardaki programlanmaya göre çok daha fazla değişiklik göstermektedir). Diğer teoriler yaşlanmanın, zaman içinde çeşitli vücut sistemlerinde oluşan hasar sonucu oluştuğunu varsaymaktadır. Bu hasar, solunumla, besinlerle alabileceğimiz gibi, doğal olarak vücudumuzda da oluşabilen ve "yıpranmaya" neden olan zararlı maddeler tarafından oluşturulabilmektedir. "Hasar teorisi", bu tarz değişikliklerin bir gün önlenileceğini ve beklenen yaşam süresinin uzatılabileceğini düşündürmektedir. Bugün en çok destek gören teorilere kısaca göz atalım:

Genetik teori: Yaşlanmanın nedeninin genetik şifremizde yazılı olduğunu, yani bizim ne zaman yaşlanacağımızın belli olduğunu belirtir. Erken dönemdeki büyüme ve gelişmenin bir program izlemesi gibi, olgunluk, yaşlanma ve ölüm de bir program izler. Bilim adamlarının bu teori ile ilgili görüşlerine göre, ortada bir program varsa bu programlanabilir demektir ve yaşlanma geni bulunduğunda sorun çözülmüş olacaktır. Genetik programlama kuramına göre düzenleyici genler gelişim sırasında harekete geçerler ve dururlar. Orta yaşlara yaklaşırken ya gençlik genleri durur ya da yaşlanma genleri harekete geçer. Şu halde bedenin bozulması ve ölümü genlerin önceden programlanmış olmasıyla düzenlenmektedir; başka bir deyişle genler elden çıkarılabilecek bedenler üretmektedirler

DNA hasar teorisi: DNA genetik yapımızı oluşturmaktadır. Yaşayan organizmanın hücrelerinde DNA hasarı sürekli oluşmakta ve bir yandan da tamir edilmektedir.

¹⁴⁰ Yeşim Gökçe Kutsal, http://saglik.tr.net/genel_saglik_neden_geriatri.shtml

DNA'da yıllar boyunca süren bu hasar etkisi sonunda hücreyi, dokuyu, organı bozmakta; yaşlanmaya ya da hücre ölümüne neden olmaktadır. DNA veya RNA denen genetik yapı içerikleri (ribonükleik asitler), yaşlanmayı yavaşlatmak, demansı, cilt ve saç değişikliklerini tedavi etmek amacıyla satılmaktadır. Bu iddiaları destekleyecek bilimsel kanıtlar bulunmamaktadır. DNA'nın onarımı kuramı bedenın DNA'yı onarma yeteneğinin, metabolizma sırasında ya da kirlenme ve radyasyonla temas sonucunda ortaya çıkan yıkımla başedemediğini varsaymaktadır. Böylece yaşlanma DNA'nın biriktirdiğı yıkımların depolanması olarak ortaya çıkıyor demektir.

Zaman ayarlama: bu kurama göre yaşlanma çeşitli organların derece derece bozulması olarak görülebilir . Hipotalamusun içindeki biyolojik saat pitüiter bezine gönderdiği sinyalleri azaltmaya başladığında bedenın hormon dengesi bozulmakta ve yaşlanma başlamaktadır.

Serbest radikal teorisi: En çok kabul gören ve incelenen teoridir. Bu teori, yaşlanmaya serbest radikallerin sebep olduğunu savunmaktadır. Bu kimyasallar oksijen kullanan tüm hayvanlarda doğal olarak oluşmaktadır. Vücut hücreleri içinde oluşarak, hücre zarını, hayati proteinleri, yağları ve genetik yapıyı (DNA) hasara uğratırlar (serbest radikal: en dış elektron zarfında bir elektron kaybetmiş ve dolayısıyla bu elektron açığını kapatabilmek için başka atomların elektronlarını paylaşmaya çalışan atomlardır. Serbest radikal yaratan kaynaklar, radyasyon, virüsler, güneş ışınlarının bir kısmı olan ultraviyole ışınları, hava kirliliğı yaratan fosil kökenli yakıtların yanma sonundaki ürünleri, sigara dumanı, enfeksiyon, stress, yağ metabolizması sonunda çıkan ürünler gibi hücre metabolizmasının toksik ürünleri, bazı tahrip edici kimyasallar, haşere kontrol ilaçları v.b.dir. Serbest radikaller etkilediğı maddenin normal görevini yapmasını engeller ve hasar meydana getirir). Yaşamımızın kaynağı olan oksijen aynı zamanda yaşamımızın paradoksudur. Besinlerden enerji üretmek için oksijen gereklidir ama çok az bir oranda da olsa (%3-5) kullanılan oksijenin bir kısmı biyolojik yapıya zararlı olan serbest radikallerin oluşmasına neden olmaktadır. Serbest radikaller doğduğumuz günden itibaren metabolizmamızla birlikte hücrelerimizde oluşmaya başlamaktadır. Metabolizmamızdan kaynaklananların yanında olumsuz dış etkenler de (sigara, kirli

hava, radyasyon vb.) radikal oluşumuna neden olurlar, oluşan bu radikaller "oksidatif hücre hasarı" dediğimiz zararlı etkileri meydana getirirler. Doğal olarak vücudun "antioksidanlar" dediğimiz savunma sistemleri gelişmiştir ve sürekli olarak bu radikallerin oksidan etkilerini önlemeye çalışırlar. Sağlıklı insanlarda, antioksidan sistem dokuları yeterli düzeyde serbest radikal hasarına karşı korur. Dengenin bozulması (hastalık, beslenme bozukluğu...), antioksidan sistemde yetersizliğe neden olur ve yeterli koruma sağlayamaz. Vücudumuz doğal metabolizmamız esnasında da oluşan, dışarıdan da alabildiğimiz bu hasar yapıcı maddelere (serbest radikallere) karşı kendisini koruyabilmek için "antioksidanlar" olarak tanımlanan yapıları kullanır, bu sayede serbest radikal hasarının çoğunu bloke eder. Bazı antioksidanlar vücut tarafından üretilir, bazıları da (vitamin A, C, E) besinlerle dışarıdan alınır. Bu teoriye göre, vücudumuzda oksidanlar ve antioksidanlar arasında bir denge söz konusudur, yaşla birlikte bu denge hasar yapıcıların lehine değişmekte ve vücut sistemlerimiz hasara uğramaktadır. Bu teoriye göre bazı insanlar yaşam süresini uzatmak için, antioksidan maddeleri dışarıdan fazla miktarda almanın faydalı olabileceğini düşünmektedirler. Bugün için bu düşüncüyü kesin olarak kanıtlayacak insan üzerinde yapılmış çalışma yoktur, fakat hayvan deneyleri diyetle antioksidan eklenmesinin faydalı olduğunu göstermektedir. Doğal olarak, vücudun ihtiyacı olan antioksidanlar farklı besin maddelerinin dengeli olarak alınması ile karşılanabilir. Kaldı ki, antioksidan olarak görev yapan C vitamini, fazla miktarda alındığı takdirde, kendisi oksidasyon olayını tetiklemektedir. Dolayısıyla, antioksidan maddeleri de yeterli miktarda almak gerekmektedir, fazlası yarar yerine zarar getirir. Bu teoriye göre, yaşam boyu sürekli serbest radikallere maruziyet sonucunda hücre hasarı oluşturmakta, hücrelerin büyüme, gelişme ve farklılaşma fonksiyonlarında bozulma, kanser, ateroskleroz gibi hastalıklar veya ölüm olmaktadır. Serbest radikaller DNA hasar teorisinde belirtilen hasarın en önemli nedenidir. Tüm bu sonuçlar vücudun antioksidan sisteminin çok önemli olduğunu ve yeterli düzeyde tutulması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Immünolojik ve endokrin teori: Bu teoriye göre yaşlanmanın nedeni, yaş ile birlikte bazı hormonların düzeyindeki azalma yada bağışıklık sistemindeki zayıflamadır. Hücresel bağışıklık için çok önemli bir görevi olan timus bezinin

ergenlikten sonra fonksiyonlarında önemli oranda azalma olması, yaşlanmada timus bezinin önemli bir rolü olduğunu düşündürmektedir. Yaşlanma ile birlikte vücudumuzun hastalıklarla savaşan silahı olan bağışıklık sisteminin fonksiyonları azalmakta, viral, bakteriyel ya da diğer hastalık yapıcı etkenlere giriş yolu açılmaktadır. Ayrıca vücudun yaşlanma ile beraber yabancı ile kendi vücut elemanlarını tanıma (yabancıyı ayırma) yeteneği azalmaktadır yani, immün sistem yaşlanınca, vücudun kendi dokuları ile yabancı maddeler arasındaki farkı tanıma yeteneğini kaybetmeye başlar ve sonuç olarak da, eskiden istila eden organizma ile savaşırken, şimdi kendi vücuduna saldırır ve hastalık oluşturur. Endokrin teoriye göre, endokrin bezlerin hormon salgılamalarındaki düzensizlik veya yetersizlik yaşlanmayı başlatmaktadır. Bağışıklık mekanizması kuramı da denilen bu kurama göre yaşlanma bağışıklık sisteminin olanaklarının azalmasıyla başlar. Yaşlanmayla birlikte bedenin doğal savunmaları normal hücrelere yönelmektedir; yani bağışıklık sistemi artık yabancı maddeleri ve anormal hücreleri tanımakta güçlük çekerek bedene saldırmaya başlamaktadır. Diğer yaşlanma kuramları ise insan bedeninde, özellikle hücrelerde biriken yıkımla ilgilidir; burada temel görüş biyolojik sistemin aşınmasıdır.

Kopye yanlışlarının birikmesi: Bu kuram biyolojik yıkımın hücredeki protein sentezi sırasında yapılan yanlışların sonucu olduğunu varsaymaktadır. Genetik mesajın tekrar tekrar kopyalanması sırasında yanlışlar yıkıma yol açacak oranlarda birikmekte ve sonuçta hücreler normal olarak işleyememektedir.

Henüz yaşlanmanın belirli bir nedene bağlı olarak açıklanması olanaklı görünmemektedir. Birden fazla gizil neden bir arada yaşlanmaya neden oluyor ya da sadece fizyolojik noksanların birikmesi yaşlanmayı yaratıyor olabilir.¹⁴¹

¹⁴¹ Krş. Yeşim Gökçe Kutsal, http://saglik.tr.net/genel_saglik_neden_geriatri.shtml; Bekir Onur, a.g.e., s.207; Gülseren Akyüz, *Neden Geriatri*, http://www.ttb.org.tr/yaslilar_rapor1/giris.html#top Turan Örnek ve Arkadaşları, *Geriatrik Psikiatri*, Saray Tıp Ktb., Ankara, 1985, s.3.

1.3. Fiziksel Gelişim

Altmış yaş civarında gerçek fiziki bir çöküşün varlığı kendini iyice hissettirir. Aslında bu fiziki çöküş otuz yaşları civarında başlar. Fakat bu çöküş hızlı değil yavaştır ve herkes belli bir oranda bu değişikliklerden ve olumsuzluklardan etkilenmektedir.

Bu dönemin en belirgin özelliklerinden biri hiç kuşkusuz ölüm oranlarının ve ciddi hastalıkların artmasıdır. Bu yaş dönemine ait bir kişi fiziki açıdan iyi olsa da, onun yakınlarının, arkadaşlarının ve dostlarının bu tür olumsuzluklara maruz kalması ister istemez o kişide bir rahatsızlık yaratır. Bu dönemde en azından bir çeşit ağrı ya da sancının olması da kaçınılmazdır. Dolayısıyla bu dönemin insanı ya kalp hastalığı, nefes darlığı, görme ya da işitme bozukluğu veya diğer duygusal rahatsızlıklar gibi bir çeşit hastalığın abonesi olmuştur. Orta yetişkinlikten ileri yetişkinliğe doğru genel fiziksel sağlıkta önemli değişimler görülür. Hemen hemen bütün duyularda yaşla birlikte bir düşüş görülür. Koku ve tat duyularındaki azalma beslenmeyi de bozar. Mekan algısındaki azalma bireyin dengesini ve eşgüdümünü etkileyebilir. Uzağı görme yeteneği genellikle diğer duyulardan daha önce bozulur. Görme alanında ve karanlığa uyumda da azalma vardır. Görmedeki bu değişimler etkinliği sınırlar ve uyum güçlükleri yaratır. Ancak her ne kadar yaşlı kişilerin görme kusurlarının genellikle hastalıklardan ötürü, ya da genel bozulma veya daha az oranda kazalarla olduğuna inanılsa da, işitme kaybı daha çok çevresel değişikliklerle meydana gelir¹⁴². Bununla beraber ilerleyen yaşla birlikte uyku bozuklukları sıklıkla görülür. Yaşlıda yatakta geçirilen sürenin artmasına karşın toplam uyku süresi azalmış, uykuya geçiş süresi uzamıştır, horlamaya bağlı uyanmalar sık olmaktadır. Bundan başka, solunum sistemi, boşaltım sistemi, kas-iskelet sistemi ve deride yaşlanmaya bağlı değişiklikler görülür.¹⁴³ İşitme duyusu genellikle yaşla azalır, bu da konuşmayı etkiler, toplumsal ilişkiyi sınırlar. İşitme yitimi çoğu zaman karışıklık,

¹⁴² Mustafa Köylü, a.g.e., s.70-71.

¹⁴³ Engin Turan –Tuncer, *Yaşlılık*, <http://www.ankara.edu.tr/rektorate/dergi/mayis-haziran00/tipfakden.html>

şaşkınlık ve güvensizlik duygularıyla bir aradadır, çünkü çevrede bir “durgunluk” izlenimi yaratabilmektedir. Hareket ve motor beceriler alanında, yaşlı kişilerin harekete geçmede çok zaman harcadıkları ve daha az kas gücüne sahip oldukları bilinmektedir. İleri yaşlarda kemik yapısında da oldukça büyük bir düşüş vardır ve bu da kırılma olasılığını arttırmaktadır. Ayrıca yetişkinlerin çoğunda kıkırdak ve eklemlerde kireçlenme görülmekte, esneklik azalmaktadır. Yaşla birlikte kas boyu ve gücü de azalmaktadır. Sinir sistemi değişimleri hareket becerisindeki azalmanın da en önemli nedenlerinden biridir. Merkezi sinir sisteminin aracılık ettiği her davranış organizmanın yaşlanmasıyla yavaşlar, böylece refleksler ve tepkiler daha yavaş ve daha az etkili olur. Kalp-damar sisteminde yaşlanmaya bağlı değişimlerle hastalığa bağlı değişimleri ayırt etmek çoğu zaman güçtür. Sistolik kan basıncı artışına doğru bir eğilim, strese karşılık verme yeteneğinde bir azalma, kalpten çıkan kan miktarında bir düşüş vardır. Yaşlılığa bağlı fiziksel değişimlerin psiko-sosyal uyumu büyük ölçüde etkilediği bilinmektedir. Özellikle görme ve işitme duyusundaki azalmalar başka insanlarla etkileşimi ve iletişimi etkiler ve duygusal güçlüklerle yol açabilir. Fiziksel bozulmaların kabul edilmemesi, reddedilmesi, özellikle yaşlılara özgü paranoid düşüncelerde kendini gösterir.¹⁴⁴

Yaşlılardaki patolojik değişiklikleri anlayabilmek için yaşlanmanın normal seyrini öğrenmek gerekmektedir. Gerçek biyolojik yaşlanma değişik bireylerde farklı hızlarda olmaktadır; çünkü genetik özellikler, yaşam tarzı, hastalıklar ve kişilerin fizyolojik başa çıkma yolları çok değişiklikler göstermektedir. Normal yaşlanma sürecinde, zamana bağlı olarak ortaya çıkan değişiklikler, normal koşullar altında fonksiyon kaybına neden olmazlar, ancak organ sistemlerinin rezervlerinde ve homeostatik kontrolde bir azalma söz konusudur. Bu nedenle vücudun çeşitli stres ve değişen koşullara adaptasyonu azalmıştır.¹⁴⁵

¹⁴⁴ Bekir Onur, a.g.e., s.214.

¹⁴⁵ Yeşim Gökçe Kutsal, *Neden Geriatri ?*, http://saglik.tr.net/genel_saglik_neden_geriatri.shtml

Yaşlılıkta;¹⁴⁶

1. Dokunma ve acı duygusu, ayrıca ışığa ve şiddetli basınca karşı gösterilen tepki, gençlik yıllarında olduğundan daha zayıftır.
2. Vücut ısısı gençliğe nazaran daha düşüktür. Eskisi gibi artık kolay terlenmez. Beyin olarak hafıza azalması ve *tepki verme zamanının uzaması* 70 yaş civarında başlar.
3. Mide ve bağırsaklarda bozukluklar ön plana çıkmaktadır. (ilk planda takma dişler yüzünden yiyeceklerin iyice çiğnenemesinden kaynaklanan)
4. Gözler, yakındaki nesnelere odaklanma güçlüğü 40' lı yaşlarda başlar, 70' li yaşlarda ayrıntıları görme becerisi azalır. 50 yaşından itibaren, loş ışıpta görme ve hareket eden nesneleri fark edebilme becerisi azalmaya başlar.
5. Kulaklar, 20' li yaşlarda yüksek frekanslı sesleri, 60' larda düşük frekanslı sesleri duyma becerisi azalır. 30-80 yaşları arasında erkekler kadınlardan iki kat hızla duyma yetilerini yitirirler.
6. Karaciğer ve böbrekler daha az çalışmaktadır; 80'inden sonra böbrekler, 20 yaşındaki süzme işinin ancak yarısını yapabilirler. Sık sık idrara çıkar, aynı zamanda 55 yaşını geçmiş erkeklerin dörtte üçünde görülen prostat büyümesi yüzünden sorunlar gittikçe de ağırlaşır.
7. Kalp gerekli kanı yeterince pompalayamamaktadır. (30 yaşında olduğundan % 30 daha az) ve atardamarlardaki sertleşme, kanın akışını güçleştirmektedir. Akciğerlerin lifleri yumuşaklığını kaybettiğinden nefes darlığı başlamakta, akciğerlerin çalışma gücü gençliğe kıyasla % 40 azalmaktadır.
8. Deri daha az esnek, kuru ve buruşuktur.(el ve yüzde çil, siyah lekeler vb.), başında kalan saçlar da beyazlaşmıştır.
9. Kaslar daha gevşek ve zayıf olup, daha kısa boyludur: Küçülme, özellikle gövdede, hayatın yedinci ve sekizinci onar yıllık devrelerine rastlar. Ayrıca dokulardaki kayıptan dolayı her zaman kilosundan daha hafiftir. Her on yılda bir oksijen tüketimi % 5-10 azalır, 75 yaşa gelindiğinde ellerin kavrama gücü % 45 azalır.

¹⁴⁶ Halit Yıldırım, *Yaşlılığın Biyolojik Etkileri*, http://historicalsense.com/Archive/Fener22_1.htm

65 yaş ve üzerindeki insanların mevcut kronik hastalıkları bireyin yaşamını tek başına sürdürmesini önleyebilir ve yaşam kalitesini bozabilir. Bunların en önemlisi ; Bellek kaybı ,günlük yaşamın gereksinimleri ile başa çıkma yeteneğinde azalma, algı bozukluğu , duygusal tepkilerin kontrolünde bozulma ve toplumsal davranışları düzenleyememe gibi belirtilerle ortaya çıkan; günlük yaşam işlevlerinin sürdürülmesini engelleyen ilerleyici bir beyin hastalığı ve 65 yaş üzeri bireylerde en sık görülen ruhsal rahatsızlık olan. bunamadır.¹⁴⁷

Bunama (dementia), gitgide ilerleyen zihinsel bozulma, bellek yitimi, zaman ve mekan yönelimi bozukluğu ile belirlenen bir durumdur. Geriatri uzmanları, 65-75 yaşlarındakilerin yaklaşık % 15'inin ve 75 yaşın üstündekilerin % 25'inin değişik derecelerde bunamaya uğradıklarını belirtmektedirler. Genellikle bu bozukluk beş yıl içinde ölümle sonuçlanmaktadır.¹⁴⁸

1.3.1. Bilişsel İşlevler

Yaşlanma psikolojisine dair bir çok araştırma zeka ve belleğe odaklanmıştır. Ve bu araştırmalar kafalardaki kalıp yargıları çürütmeyi başarmıştır.¹⁴⁹ Burada belek ve zekâ konusunda araştırmacıların görüşlerini özetlemeyi uygun bulduk.

a) Zekâ: Yaşlılıktaki bilişsel işlevler konusundaki araştırmalar birçok değişim yönü olduğunu göstermektedir. Gelişim psikolojisinde uzun yıllar boyunca zekânın yaşlılıkta azaldığı görüşü benimsenmiştir. Ancak bugün bu görüşün tümüyle doğru olmadığı ortaya çıkmaktadır. Araştırmaların gözden geçirilmesi, zihinsel yeteneklerde özellikle ileri yıllarda yaşla birlikte bir düşüşün ortaya çıktığını göstermektedir. Zekânın bazı yönleri, özellikle performans testleriyle ölçülenler ve akıcı zekâ, diğerlerinden daha fazla yaştan etkilenmektedir. Buna karşılık zekânın bazı yönleri de özellikle birikimli zekâ- ileri yaşlara kadar artmaktadır. Sonuç

¹⁴⁷ Şule Arslan, *Demans*, http://saglik.tr.net/ayinkonugu_aralikocak2001.shtml#Yaşam

¹⁴⁸ Bekir Onur, a.g.e., s.219

¹⁴⁹ Douglas C. Kimmel, *Adulthood and Aging*: John Wiley and Sons Inc., Third Edition, New York, s.175.

olarak, hız, fiziksel etkinlik ya da kısa süreli bellek gerektiren yeteneklerin, zamana bağlı olmayan ya da deneyimden kaynaklanan yeteneklerden daha fazla düşüş gösterdikleri söylenebilir. Bu bulgu yaşlı kişilerin gençlerden ya da orta yaşlılardan daha az zeki oldukları anlamına gelmez. Tepkinin yavaşlaması zekâ ölçümlerinin gençlerinkinden daha düşük olmasına yol açmaktadır. Yaşlı kişilerin görsel ve devinimsel eşgüdüm gerektiren görevlerde birtakım özel güçlükleri olduğu da açıktır¹⁵⁰.

b) Bellek: İnsan beyni, tıpkı bir bilgisayar gibi çalışan hücrelerden meydana gelir. Bu hücrelerin sayısı 18 yaşına kadar artar ve meselâ beyin kabuğunda 10-11 milyarı bulur. İnsanın düşünce kabiliyetini, gerek bedenî ve gerekse ruhî denem fonksiyonlarını ve çevresine uyumunu bu hücreler ve aralarındaki bağlantılar idare eder. Burada beynin tıpkı bir bilgisayar gibi çalıştığını, daha doğrusu bilgisayarların insan beyninin fonksiyonlarını elektrik devreleri ile taklit suretiyle meydana getirildiğini hatırlatmak gerekir. Nasıl bir bilgisayarın "BİT" diye belirlenen elemanlarının fazlalığı nispetinde o bilgisayar "akıllı" sayılırsa, insan beyninin kapasitesini de bu hücrelerin sayısı belirler. Beyin hücreleri 18-20 yaşına kadar artar ve ondan sonra bu artma durur, aksine bir eksilme kendini gösterir. Eğer araya beyni tutan hastalıklar, alkol, sigara, uyuşturucu gibi beyin zehirleri girmezse, en müsait şartlarda dahi, insan beynindeki hücrelerin % 20 kadarı, 80 yaşına gelindiğinde azalır. Bu, insanın 18-20 yaşlarında zekâ bakımından zirvede olduğunu ve yaşla öğrenme ve intibak kabiliyetinin azaldığını gösterir. Elbette yaşlanma bütünüyle bir kayıp demek değildir. Her ne kadar hücrelerin sayısı yaşadıkça azalıyorsa da bu arada öğretim, eğitim ve tecrübe yolu ile mevcut hücrelerin kabiliyetleri artar¹⁵¹.

Araştırmacılar, bellek sistemini daha kolay anlayabilmek için kapasitelere ayırırlar. Bellek kapasiteleri, zayıflayabilen basit mekanizma ve stratejilerden ibarettir. Burada bellek, içeriği geliştirilebilen bilgileri saklanmak üzere veri tabanına havale eder. Bellek sisteminin en sığ seviyesi duyularla ilgili olan çevresel bilgileri bir saniye veya daha az süreyle tutan bellektir. Bu bilgiler daha sonra eğer

¹⁵⁰ Bekir Onur, a.g.e., s.215.

¹⁵¹ Ayhan Songar, *Yaşlılık Kayıp Değildir*, http://www.aitco.com/~islam/kadin-aile/kadin-aile-144/trk/a_songar.htm

kullanılacaksa daha yüksek bir seviyeye aktarılır. Duyularla ilgili bellek iki basit sisteme ayrılmıştır; Kısa süreli ve uzun süreli bellek¹⁵²

Kısa süreli bellek birkaç dakikayı geçmeyen hatırlama durumlarında görülür, uzun süreli bellek ise saatler, günler, aylar ve yılları kapsayan hatıralarla ilgilidir. Uzun süreli bellek bir okyanus gibi zengin ve derindir. Bilgi hazinemizin tümü uzun süreli belleğimizdedir.¹⁵³

Yetişkinlerin çocuklardan, büyük çocukların küçük çocuklardan daha iyi anımsamasının temel nedeni üst-bellek farkıdır. Üst-belleği oluşturan öğeler, seçici dikkat (selective attention) ve çeşitli bellek teknikleri (memory techniques)'dir. Üst-bellek araştırmaları bilgi-işlem araştırmacılarının genel öğrenmenin aşamalarını daha yakından görmelerini de sağlamıştır. Yaşlı kişilerin bellek stratejilerini kullanmayı başaramamalarının nedeni temel bellek süreçlerini bilmemeleri değildir. Yaşlı yetişkinler karmaşık bellek stratejilerinin etkili olduğunu bildiklerinde bile bunları çok az kullanmakta, basit ya da kolay dışsal stratejileri yeğlemektedirler.¹⁵⁴

Yaşlı yetişkinler muhakeme yeteneğini her zaman gösterirler. Yapılan testlerde yaşlı müzisyen ya da daktilografların gençlerden daha uzman olduklarını ve yeteneklerini asla kaybetmedikleri görülmüştür.¹⁵⁵

Araştırmalar, yalnızca bazı yaşlı kişilerin bellek yitimine uğradığını ve öğrenmeyi gençler kadar sürdürebildiğini göstermektedir. Kimmel, bellek yitiminin tüm yaşlıları etkilemediğini, benzer koşullar altında bazı yaşlıların gençler kadar iyi performans gösterdiklerinin saptandığını belirtmiştir.¹⁵⁶

Yaşlılardaki bellek yitiminin pek çok nedenleri vardır; bazıları yeni bilgi edinmeye, bazıları bilginin korunmasına, bazıları da bilginin anımsanmasına ilişkindir. Örneğin, yaşlı kişiler yeni bilgiyi gençliklerinde yaptıkları kadar iyi ve tam olarak örgütleyemezler. Yaşlı kişiler, birikmiş bilginin geri çağrıldığı mekanizma ve

¹⁵² Marion Perlmutter ve Elizabeth Hall, *Adult Development and Aging*, John Wiley and Sons, Inc., second edition, New York, s.221

¹⁵³ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1992, s.171.

¹⁵⁴ Bekir Onur, a.g.e., s.217.

¹⁵⁵ Marion Perlmutter ve Elizabeth Hall, *Adult Development and Aging*, John Wiley and Sons, Inc., second edition, New York, s.223

¹⁵⁶ Douglas C. Kimmel, *Adulthood and Aging*: John Wiley and Sons Inc., Third Edition, New York, s.175.

stratejilerde bozulmaya uğrarlar. Ayrıca, yaş ilerledikçe geri getirme süresi de daha uzun olmaktadır¹⁵⁷.

Kimmel, yaşlıların genellikle hafızadaki yeterlilik ve beceriklilik alanlarında herhangi bir verim kaybına uğramadıklarını belirterek bu konuda gençler kadar verimli olduklarını kanıtladığını söyler.¹⁵⁸

Bununla beraber araştırmacılar yaşlıların kullanılması mümkün olan belek stratejilerinden en basitini kullandıklarını inanırlar. Yaşlılar geri getirme yöntemini kullanmazlar, çünkü üst belleği genç yetişkinler kadar tanımazlar¹⁵⁹

Belleği; Sözlü Belek, Görsel Bellek, Uzak ve yakın Belek olarak dört ayrı kategoriye ayıran Goldman, yaşlılar üzerinde yaptığı çalışmalarda yaşlıların yorum, eğitimlerine bağlı olarak hesaplamalar, pratik muhakeme ve soyutlama gibi konularda oldukça başarılı olduklarını tespit etmiştir.¹⁶⁰

1.3.2. Düşünme ve Yaratıcılık

Öğrenme ya da bellek alanında ortaya çıkan bozuklukların düşünme ya da yaratma yeteneğini etkileyeceği açıktır. Bununla birlikte yaşlı kişilerin hafif bellek yitimine ya da öğrenme güçlüğüne karşı bir takım yollar geliştirebildikleri bilinmektedir. Laboratuvar araştırmaları zihinsel süreçlerdeki yaşa bağlı değişimleri açıklamada daha yararlı olmaktadır. Örneğin yaşlı kişilerde sorun çözme yeteneğinin azaldığı bulunmuştur. Yeni kavramlar elde etme güçlüğü ve sorun çözmede etkili stratejiler kullanma yeteneksizliği yaşlı deneklerin özellikleri olarak ortaya çıkmaktadır. Yaşlıların düşünme süreçlerinin diğer iki özelliğini (katılık ve somutluk) laboratuvarda gözlemlemek daha güçtür¹⁶¹.

1.4. Psikolojik Gelişim

¹⁵⁷ Bekir Onur, a.g.e., s.218.

¹⁵⁸ Douglas C. Kimmel, a.g.e., s.175.

¹⁵⁹ Marion Perlmutter ve Elizabeth Hall, a.g.e., s.227

¹⁶⁰ Howard H. Goldman, *Rewiew of General Psychiatry*, a Lange Medical book, Third Edition, California, s.114 -115

¹⁶¹ Bekir Onur, a.g.e., s.220.

Bilindiği gibi, insan hayatının son dönemi gerek fizyolojik ve gerekse psikolojik bakımdan çok önemli değişikliklerin yaşandığı bir safhadır. Bu dönem durağan ve değişmez olmayıp, aksine çeşitli güçlerin etkileşimini ihtivâ eder. Bu güçlerin temelinde, hayatın bütün safhalarının zorlanmalarına rağmen, varoluşunu sürdürebilmiş olmanın bilgeliği ve içgörüsü bulunur. Yaşlılık öyle bir dönemdir ki, bir yandan gelişim, sürdürülürken, öte yandan gerileme ve yaklaşmakta olan ölüm bulunur. Bedenî gerileme ve rahatsızlıklar bir tarafa bırakılırsa, yaşlılıkta tecrübe edilen en önemli duygusal sarsıntı "ayrılık kayıpları"dır. Kişinin özellikle kendi gençlik imajını kaybetmesi, giderek artan çeşitli hastalıklar, akraba, dost ve yakınlar arasında sıklaşan ölümler, gençlerin çalışma, öğrenim ve evlenme sebebiyle evi terketmesi, gidenin yerine konacak kimse olmaması yalnızlık ve soyutlanma duygularına yol açar.

Toplumsal statü ve saygınlığın yitirilmesinin getirdiği rol yoksunluğu, yaşlının kendisini işe yaramaz olarak hissetmesine yol açabilir.¹⁶²

Bununla birlikte 60 yaşını geçmiş bir çok insan kendini genç hissetmek istese bile tekrar genç olmayı istemez. Bunun yerine soğukkanlılıkla ve dolu bir hayat tecrübesinin verdiği güvenle olgunlaşmayı isterler.¹⁶³

Yaşlanma sadece fiziki açıdan bir takım değişiklikleri değil, aynı zamanda psikolojik olarak da bir çok özel değişiklikleri beraberinde getiren çok kompleks ve aşamalı bir süreçtir. Gençler daha çok bilgi ve hünerler ararlarken, bu dönemde yaşlılar daha çok kendi özel ihtiyaçlarını karşılamaya ve onları tedarik etmeye çalışırlar. Onların bu özel ilgi ve ihtiyaçları aşağıdaki şekilde özetlenebilir.

1. Haysiyet ve kendine hakim olmayı araştırıp devam ettirmek.
2. Bir kişinin yapabileceği tatmin edici faaliyetleri keşfetmek.
3. Topluma katkıda bulunacak yolları bulup araştırmak.
4. Gençlerle ilişkileri sürdüreceği yolları araştırmak.
5. Fiziki ve zihni olarak yeterli kalmaya çalışmak.¹⁶⁴

¹⁶² Krş. Adnan Ziyalar, *Sosyal Psikiyatri*, İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Psikiyatri Kliniği Vakfı Yay., İstanbul, 1980, s. 177-185; Engin Gençtan, *Çağdaş yaşam ve Normal Dışı Davranışlar*, Ankara, 1981, s. 176-178.

¹⁶³ Bernice, L., Neugarten "Time, Age, and The Life Cycle", *American Journal of Psychiatry*, No: 136, 1979, s. 891.

¹⁶⁴ Mustafa Köylü, a.g.e., s. 72.

4. Gençlerle ilişkileri sürdürecektir yolları araştırmak.

5. Fiziki ve zihni olarak yeterli kalmaya çalışmak.¹⁶⁴

Günümüzde, yaşlı insanların mutlaka geçmişe bağımlı, yaşamın dışına düşmüş kişiler olduğu düşünülmemektedir artık. Bugün yaşlıların kendini yenileme yeteneklerine daha fazla inanç ve güven duyulmaktadır. Yaşlılar kendilerine özgü sorunlara karşın, ulaştıkları olgunluk, birikim ve doyum düzeyi ölçüsünde yaşama bağlanma şansına sahiptirler. Bunun için de yaşlıların, yaşama ve kendilerine gereken ilgiyi ve özeni göstermeleri gerekmektedir. Bu açıdan, bakım kurumlarının yaşlılara verdiği edilgin destek yeterli değildir, yaşlıları edilgin bırakmayacak önlemlere gerek vardır. Bütün gün televizyon izlemek, hiç spor yapmamak, sürekli ilaç tüketmek ya da Erzurum gibi kahvehaneleri bol olan yerleşim birimlerinde birkaç dost görüp konuşma isteğiyle kahvehanelerde sürekli oturmak gibi durumlar yaşlıları edilgenliğe itmektedir. Oysa yaşlılara uygun spor, grup psikoterapisi gibi etkinlikler onları daha etkin kılabilir. Bu düzenli destekler de yaşlıların kendini yenileme yeteneklerini harekete geçirmektedir.

Yaşlılıkta kognitif kayıplar görülür. Bellekte ağır kayıplar olmasa da en azından sözcükleri çağırma zorluk olabilir. Yaşlanma ile yaşının kişilik yapısında değişiklikler olur. Yeni koşullara uyma, yeni düşünce ve planları kabullenmede güçlükler oluşur. Değişiklik ve yeniliklerin aleyhindedirler (neofob). Yeni durumlar konusunda karar vermede yetersizlikler yaşarlar. Bu nedenle her zamanki yaşantılarını değiştirmemeye özen gösterirler (rijidite). Yeni şeyleri kolaylıkla öğrenemezler. Eskiye özlem, kişisel eşyalarına aşırı bağımlılık vardır. Egoist, inatçı, heperemotif olabilirler. Bazan önceki kişilik özellikleri abartılı biçimde sergilenebilir (eskiden tutumlu olan biri bu dönemde iyice cimri olabilir). Bazan da tersi bir durum söz konusu olabilir, eski kişilik özellikleri tümüyle değişebilir (eskiden para işleriyle hiç uğraşmayan kişi yoğun bir şekilde evin bütçesiyle ilgilenmeye kalkışabilir).¹⁶⁵

Erikson insanın kişilik gelişimini belli evrelere ayırarak ele almıştır. Bu evrelerin en sonuncusu da "Yaşlılık Evresi"dir. Bu evrenin en temel iki özelliği yaşlı

¹⁶⁴ Mustafa Köylü, a.g.e., s.72.

¹⁶⁵ Engin Turan –Tuncer, *Yaşlılık*, <http://www.ankara.edu.tr/rectorate/dergi/mayis-haziran00/tipfakden.html>

bireyin ego bütünleşmesi ya da umutsuzluk içinde olmasıdır. Yaşlıların bu iki duygudan hangisini yaşayacağı o kişilerin orta yaş dönemini nasıl geçirdiklerine bağlıdır. Orta yaş dönemini, üretken ve arkasında bir ürün bırakacak şekilde geçirmiş yaşlılar bu üretkenliklerinin verdiği huzurla yaşlılığa geçiş yaparlar. Ama üretici olmamış yaşlılar geçmişteki başarısızlığının paniği içerisindeyler. Yani yaşlı insan geride kalanlara nasıl bir miras bırakacağıyla çok fazla ilgilidir. Bu mirası maddi ya da manevi olarak düşünebilir. Ayrıca yaşlılık dönemi kişinin giderek daha fazla bir oranda yalnızlık ve soyutlama duygusunu yaşadığı bir dönemdir. Yaşlı birey birçok yakının ve belki eşini kaybetmiştir. Bu dönemdeki yaşlı bireyler kayıpların yol açtığı yaralanmayı aşmakta (ya da o durumu tolere etmekte) çok zorlanırlar. Çünkü kayıplar birbirini takip etmektedir. iş, sosyal statü ve saygınlık, maddi yani parasal kayıplar gibi. Hatta vücut da giderek eski canlılığını kaybetmektedir. Birçok sağlık sorunu da kendini göstermektedir bu evrede. Ancak yine de geçmiş yaşantıların zenginliğinden kaynaklanan gelişim, yani tekâmül de varlığını sürdürmektedir.¹⁶⁶

Yaşlılık psikolojisinin ana belirtilerinden birisi, onların bencil ve ben merkezli (egocentric) olmalarıdır. Yaşlılar çevrelerindeki herkesin kendilerine saygı duymalarını ister, hizmet beklerler. Aşırı hallerde mal ve paraya düşkünlüğü artar. Yaşlılıkta, emosyonel durumu derin bir şekilde bozulan kimse, kendisinden başkasına önem vermeme, yalnız kendini sevme tarzında bir affektif kusur içine girer.¹⁶⁷

Toplum, yaşlı insanı genellikle bağımlı, verimsiz, çenesi düşük , unutkan ve hırçın biri olarak tanımlama eğilimindedir. Bununla beraber, bozulan sağlığına karşılık üretkenlik düzeyini yüksek tutabilen, yapıcı ve oluşturuç güçlerini kullanan yaşlıların sayısı sanıldığından da fazladır.¹⁶⁸

Yaşlılık döneminin en önemli psikolojik özelliklerinden birisi , eskiye aşırı bağlılık, yeniden korkma ve bencilliktir. Yaşlanmanın ilk psikolojik belirtisi, eskiye özlemin gittikçe artması ve yaşlanmaya başlayan kişiyle genç nesiller arasındaki mesafenin gittikçe açılmasıdır.¹⁶⁹

¹⁶⁶ Yıldız Şengül Bilge, *Yaşlılık Benlik Bütünleşmesi ya da Umutsuzluk*,
http://www.aitco.com/~islam/kadin-aile/kadin-aile-144/trk/y_s_bilge.htm

¹⁶⁷ Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş I*, Ankara, 1979, s.135.

¹⁶⁸ Engin Gençtan, *Normaldışı Davranışlar*, Remzi Kitabevi, 1992, s. 172.

¹⁶⁹ Mustafa Köylü, a.g.e., s.73.

Bir diğer özellik olarak yaşlı kişilerin geride kalanlara bırakacakları mirasla ilgilenmelerini söyleyebiliriz. Aslında orta yaşlarda başlayan ve yaşlılıkla giderek yoğunlaşan bu duygu toplumun her kesiminde görülür. Yoksul olan yaşlı, çocuklarının günlük yaşamlarını nasıl sürdürebileceklerinin kaygısını taşır. Varlıklı ya da ünlü kişi kendisini ölümsüzleştirmenin yollarını araştırır. Gençlere daha çok destek olma çabalarının ve hayır yapma girişimlerinin temelinde, geride bir iz bırakma isteği bulunur. Yaşlı insanın eşini ya da dostlarını yitirmesi onda çöküntü yaratır. Gidenin yerine konacak kimse olmaması, yalnızlık ve soyutlanma duygularına yol açar. Toplumsal statü ve saygınlığın yitirilmesinin getirdiği rol yoksunluğuna emekliliğin parasal sıkıntıları eklenir. Bazı yaşlılar kendilerini işe yaramaz ve toplumun genel akışından kopmuş varlıklar olarak görürler.¹⁷⁰

Yaşlı çevresinin fizikî ve ruhî şartlarına uymakta güçlük çeker. Nasıl yeni durumları kabul edemezse aynı şekilde hararet değişikliklerine, iklim değişmelerine de uymakta zorlanır. Gıda eksikliğine tahammülü azdır ama gıdaları kullanabilme kabiliyeti de azalmıştır. Bunların yanında yaşlı ve emekli olmuş bir insanda, çalıştığı, bir makam ve mevki sahibi olduğu dönemdeki itibarının kaybı onu çevresi ile çatışmaya sürükleyebilir. Yaşlılıkta hafıza da Keskinliğini kaybeder. Eski hatıralar kolay hatırlanırken yeni öğrenilenlerin muhafazası güçleşir. Seferberlik hatıralarını anlatan yaşlının dün akşam ne yediğini kolay kolay hatırlayamaması bunun güzel bir örneğidir. Yapılan araştırmalar, insanın öğrenme faaliyetini durdurması ve hep aynı ortam, aynı şartlar altında yaşama alışkanlığının beyin hücreleri arasındaki bağlantıların, netice olarak da beyin hücrelerinin kaybına sebep olduğunu göstermektedir. O halde yaşlandıkça yeni şeyler öğrenmeye ve toplum içinde kalmaya devam edilirse zihin yaşlanması yavaşlatılabilir.¹⁷¹

Yaşlılarda bulunan bu duyguların ne denli yoğun yaşandığı, kişinin geçmişteki kişilik yapısına, yaşamış oldukları olaylara, geliştirmiş olduğu beceri ve uyum mekanizmalarına göre değişir. Ayrıca kalp rahatsızlığı ya da felç gibi kişiyi

¹⁷⁰ Engin Gençtan, e.g.e., s. 172

¹⁷¹ Ayhan Songar, *Yaşlılık Kayıp Değildir*, http://www.aitco.com/~islam/kadin-aile/kadin-aile-144/trk/a_songar.htm

gereksindiği enerjiden yoksun bırakan durumlar da yaşlı insanın psikolojik durumunu etkileyebilir. İşitme güçlükleri çöküntü ve kuşkuculuğa neden olabilir. Bunların yanı sıra, tüm süreçlerde bir yavaşlama olur ve tepki verme süresi uzar. Yaşlılığın en çarpıcı ve uyum sağlayıcı özelliklerden birisi de bazı yaşlarda merak ve hayret tepkilerinin sürdürülebilmesidir. Bu tepkilerin varlığı, kişinin temel insan karakterini iyi koruyabilmiş olmasıyla doğrudan ilişkilidir. Birren, yaptığı bir araştırmada, yaşlılığa bağlı ruhsal bozuklukların kentlerde, kırsal alanlardan bir kat daha sık görüldüğünü saptamıştır. Büyük kentin hızlı yaşamı, kalabalık, gürültü ve diğer etmenlerin bunda rolü olsa gerek. Öte yandan, Kırsal alanlarda yaşayan yaşlılar, çevrelerinden daha çok saygı gördükleri gibi, daha uzun bir süre çalışma olanağına sahiptirler. Günümüzde, özellikle endüstrileşmiş kent toplumları, yaşlılık sorunlarıyla hazırlıksız olarak karşılaşmış oldukları için, yaşlı insanların yaşantılarından ve sağduyusundan yararlanma yollarını geliştiremedikleri gibi, onlara onurlu bir yaşam sürdürebilecekleri koşulları da sağlamakta yetersiz kalmışlardır.¹⁷²

Ego bütünlüğü, kişinin benliğine yönelik narsistik sonrası (narsistik olmayan), bir sevgidir. Bu sevgi, dünya düzeni ve tinsel anlam getiren bir yaşantıdır. Yani kişinin kendi biricik yaşam sürecini olması gereken ve istese de yerine başkasını koyamayacağı bir süreç olarak kabullenmesidir. Bir yaşlıda bu çevredeki torunlarının varlığının yanı sıra o güne kadar üretmiş olduğu şeylerden genç kuşakların yararlanmakta olduğunu görmenin verdiği hazda kendini gösterir. Ne var ki, ego bütünlüğünü gerçekleştirmeyen ve özsevercin (narsistik), üretkenlikten yoksun bir yaşam sürdürmüş olan kişi, yaşlılık döneminde huzur bulmaz. Üretken olmamış olmanın inançsızlığı, yaşlılığı ölüm korkuları ve umutsuzluğa baş başa bırakır.¹⁷³

Yaşlıların bir de yaşlanma korkuları vardır. Genel olarak yaşlanma korkusu kadında ve erkekte yaş dönümü çağına yakın ya da bu çağ içinde başlar. Her iki cinste de yaşlanma korkusunun altında ölüm korkusu yatar.

¹⁷² Krş.Engin Gençtan,a.g.e., s. 172-173, Bekir Onur, a.g.e., s. 242.

¹⁷³ Gençtan, a.g.e.,s.81-82.;Orhan Öztürk, *Ruh Sağlığı ve Bozuklukları*, Hekimler Yay Birliği, Ankara, 1997.s.22.

Orta yaşa gelen, yaş dönümüne yaklaşan insanlar kendileri ve çevreleriyle hesaplaşmaya başlarlar. Geçen zaman içindeki hatalı, çirkin, kötü, eksik, olumsuz davranışlarını anımsarlar. Kalan zaman içinde doğru, güzel, iyi, tam olumlu davranmayacaklarını düşünürler. Kısaca geçmişi ve geleceği karamsar ve kötümser duygular içinde tasarlayıp yorumlarlar. Kimi insanda yaşlanma korkusu genç yaşta, saçlara bir tel beyaz, gözlerin altına bir çizgi düştüğü zaman başlar. Bu insanlar bundan sonra bütün yaşamlarını yaşlanma korkusu içinde sürdürürler.¹⁷⁴

Esasen, ruhun kusurları da, yüz kusurları gibi çoğu kez ihtiyarlıkla birlikte artmaya başlar, yeni fikirleri hazmedecek gücü olmadığından, onları kendisine maledemeyen ihtiyar, olgunluk yaşındaki eskimiş fikirlerine hırçın bir inatla yapışır. Koltuk değneği gibi kendisine eşlik eden tecrübelerinin üstünde yükseldiği zaman sorunlara hakim olduğunu sanır. Kendisine karşı çıkıldığında ise, bunu bir saygısızlık olarak algılar, kızar, köpürür. İhtiyar, fiziksel yaşıyla orantılı hayattaki dostlarını birer, ikişer kaybeder ve onların yerine yeni dostlar koymakta da gençliğindeki kadar başarılı olamaz. İhtiyarın çevresindeki vaha kurumaya ve çöl yavaş yavaş genişlemeye başlar. Eğer kendisine hem çok yakın, hem de çok korkunç görünmezse ölümü, yalnızlığa tercih edeceği günler yaklaşmış demektir. Yetişkin insan çok kere her şeye yeniden başlamak ister; kaybolan zamanına hayıflanır. Gençliğin özlemini duyar, çocukluğu cennet gibi bir dönem olarak görür, hayatın bu kadar kısa oluşuna üzüлüp durur, gelecek olan sondan korkar. Uygarlık ve denemeler, insanlara ihtiyarlıkla olmasa bile, onun dış görünüşü ile mücadele yol ve yöntemlerini öğretmiştir. Hanımlarda süslenme ve makyajın görevi burada başlar. Yaşlı kadınlar (Kadının yaşlısının olmayacağı-deneyim ve tecrübesi ileri düzeyde olan kadınların kastedildiği ifade edilmektedir), çoğu zaman görünüşlerine, elbise ve mücevherlerine gençlerden daha çok önem verirler. Bunun böyle olması da doğaldır. Göz kamaştıran mücevherlerden ve can alıcı giysilerden beklenen, gözleri fiziksel yıpranma ve kusurlardan ayırıp, kendine çekmektir. Güzel bir inci gerdanlığın hareli ve mehtaplı yuvarlakları, taşıdığı boyunun buruşukluklarını unutturur, yüzüklerin pırıltısı ellerin kırışıklıklarını, bilezikler ise bileklerin yaşlılığını gizler. Çoğu zaman

¹⁷⁴ Özcan Köknel, *Korkular, Takıntılar, Saplantılar*, Altın Kitaplar Yay., İstanbul, 1998, s. 117.

yaşamızın, bir insanın doğmuş olduğu seneye göre değil, damarlarının yapısı ve eklemlerinin durumuna göre belirlendiği söylenir. Bazı koşullarda 40 yaşında bir insanın 70 yaşındaki birinden daha ihtiyar olduğu da saptanabilmektedir. İyi çalıştırılmış bir vücut esnekliğini ve zerafetini uzun zaman korur. Bunun sırrıysa, dengeli beslenerek asla kendini bırakmamaktır. Dün yaptığını, insan bugün de yapabilir ama yapmayı bıraktığı aktiviteyi büsbütün yapamaz olur. Vücudu son kapasitesine kadar çalıştırmak doğru bir yaklaşımdır. Kıskançlık da gençlikle beraber eriyip gider, kuvvetin azalıp, tükenmesiyle birlikte şiddet de söner. Fırtınalarla dolu gençlik ve orta yaşlılıktan geriye kalanlarla sevimli iki ihtiyarlık meydana getirilebilir. Genelde genç yetişkinlerin, büyükanne ve babaları, çocuklarının hayatından çoğu zaman uzak tutmaya çalışmaları yaşlı kuşaklarda üzüntüyle karşılanmaktadır¹⁷⁵.

Yaş dönümü içinde erkeklerin çoğu bitkinlik, halsizlik, yorgunluk, iştahsızlık gibi bedensel; ilgisizlik, isteksizlik, kaygı, sıkıntı gibi ruhsal belirti ve yakınma gösterirler. Bu belirtilerle birlikte cinsel güçte, ilgide azalma olur. Erkeklerin çoğu cinsel gücü erkekliğin simgesi olarak değerlendirdiklerinden, bu güçte azalma erkekliğin, cinsel kimliğinin kaybolması, yok olması korkusunu yaratır. Bu korku kimi kez ruhsal durgunluk ve çöküntüye, kimi kez de bir tepki olarak cinsel ruhsal taşkınlığa yol açar. Bu artış ciddi boyutlara ulaşan sorunlar yaratır. Giyinme, süslenme, “delikanlı” gibi görünme eğilimi ağır basar. Saçlar boyanır, gömleğin yakası göbeğe kadar açılır. Boyna kolye, bileğe süslü künye takılır. Kadınlara aşırı ilgi gösteren, genç kızların peşinden koşan, çok konuşan, neşeli, cömert, çapkın tip ortaya çıkar. Kimi erkek yansıtma düzeniyle eşlerine karşı aşırı kıskançlık gösterir. Onların evden çıkmasını, çarşı pazar dolaşmasını istemez. Erkeklerle konuşmasını hoş karşılamaz.¹⁷⁶

Yaşam doyumu ile yaşın ilişkisini araştıran araştırmaların genel bulgusu yaş arttıkça yaşam doyumunun azaldığı biçimindedir. Başka bir deyişle, yaşlı grupta yaşam doyumunun genç gruptakine oranla daha düşük olduğu görülmektedir. Ancak,

¹⁷⁵ Halit Yıldırım, *Yaşlanma Sanatı*, http://historicalsense.com/Archive/Fener22_1.htm

¹⁷⁶ Özcan Köknel, a.g.e., s.118.

yaşlı insanların sağlık durumlarının, ekonomik koşullarının, etkinlik düzeylerinin yaşam doyumunda önemli bir belirleyici olduğu bilinmektedir. Öte yandan, yaşam doyumunun yaşla azaldığını ileri süren genel kanıyı bazı çalışmaların desteklemediği de görülmektedir. Clemente yaşlanmayla birlikte belirli bir doyumun daha yerleşik duruma geldiğini savunmaktadır. Diener, yaşam doyumunun çok genç ve çok yaşlılarda farklı olmadığını, en önemli farkın 45 yaş dolaylarında ortaya çıktığını, asıl bu yaş grubundaki insanların diğer iki gruba oranla daha doyumsuz olduğunu bildirmektedir. Sonuç ne olursa olsun, yaşam doyumu ile yaş arasındaki ilişkinin nedensel bir ilişki olmadığı söylenebilir. Yaşlı insanların yaşam doyumu düzeyi yalnızca yaşlanmalarına değil, daha çok dış koşullara bağlı görünmektedir.¹⁷⁷

Gelişim psikolojisi yaşam döngüsünün her bir dönemi ile ilgili gelişim özellikleri tanımlamıştır. Yaşlılıkta fiziksel ve ruhsal gerilemeye bağlı olarak gücü ve isteği giderek azalmaktadır uyumlarda-azalma ve kalite değişiklikleri önemli yer tutmaktadır. Özellikle sevme içgüdüğü önemli derecede bozukluk göstermektedir. Yaşlılıkta duygusal sarsıntılar içinde kişinin kendi gençlik imajını kaybetmiş, yakınların kaybı ve gençlerin öğrenim ve evlenme sebebiyle evden ayrılmasının getirdiği sevgi kaybı, uzun sürmüş evliliklerin yaşam yorgunluğu ve bezginliği cinsel yaşamdaki durgunluk yaşlıda psikolojik bunalımların oluşmasının sebebiyle arasında yer alırlar. Orta yaş ve daha ileri yaş insanı etkileyen bilinç sınırı içinde olan bu sebeplerin yanı sıra bilinç altında gelişen sebepler de vardır. Bunlardan biri gençlik hayallerinin kaybıdır. İkincisi ölüme daha yaklaşmış olma kuşkusudur. Gençlik döneminde ölüm karşısında geliştirilmiş olan ölümlü inkar biçimindeki savunma mekanizmaları orta yaşta yerini kaderciliğe bırakır ve bunun sonucu yok oluş sıkıntısı ortaya çıkar. Öte yandan, yaşlılar psikolojik olarak yalnızlık ve çevreye uyumda güçlük çekmektedirler. Yaşlının fiziksel gücünü, işini kaybetmesi, rol değişimi vb yaşlıyı karamsarlığa itmektir. Ayrıca yaşlanma belirtisi olarak eskiye özlem duyma, yeniliğe karşı isteksizlik kuşaklar arası ayırımı artırmaktadır. Bu belirtiyeye dayanarak yaşlılarda bireysel ve grup psikoterapisi çalışmalarında, geçmişe özlem duygusu etkili bir biçimde teşvik edilerek anıların kullanılması, yaşlı kişilerin yaşamın anlamını geliştirmelerine, hatta kişilik geliştirmelerine yardım edecektir.

¹⁷⁷ Bekir Onur, a.g.e., s.242.

Yaşlılığa uyum sağlamada kişilik sisteminin uyumla ilgili ihtiyaçları sadece içsel istekler değildir. Bunun yanında toplumun isteklerine uyma derecesi de önemlidir. Bütün gelişim psikologları yaşamın geç yıllarında karşılaşılan ve üzerinde tartışılan durumlar bulunduğunu kabul etmektedirler. Bunları çalışma yaşamından emekliliğe geçiş, yetişkin çocukların aileden ayrılması, gelir azalması, ana-baba rolünden büyük ana-baba rolüne geçiş varsayımı, dul kalmak, psikolojik ve toplumsal kayıplar sonucu bir kopya haline gelmek, kronik hastalıkların artma olasılığı hastalıkların çoğalması, sonuçta bu dünyadan göçmek gibi konular karakterize eder. Yaşlılık değişimlerinin bu dönemde başladığına işaret ederek nedenlerini somatik, kültürel, ekonomik sorunlar ve psikolojik stresler ele alarak sıralamaktadır. Bu dönemin sonunda kişinin yedi dönemin meyvelerini toplamaya başladığını, egonun bütünleştiğini belirtmekte, bu bütünlük içinde artık ölüm olayının kişi için önemini yitirdiğini kabul etmektedir¹⁷⁸.

1.5. Toplumsal Gelişim

Yetişkinlik döneminin en temel gelişimsel ödevi, bireyin kendisiyle toplum arasında dengeli bir yaşam tarzı geliştirmesidir. Bu dönemde kişi artık hayatta olduğu süre içinde yapması gereken işlerin çoğunu yapmış durumdadır. Her ne kadar emeklilik konusu daha çok sanayi toplumlarını ve şehirde yaşayanları ilgilendirse de; bu dönemin kendine has gelişimsel özelliklerinden birisi de emeklilik ve emekliliğe uyumdur.¹⁷⁹

Yaşlanma ile kişinin toplumsal yaşamında, rollerinde de önemli değişiklikler olur. Emeklilik, kişinin toplum içindeki yeri ve saygınlığının kaybı olarak algılanabileceği gibi buna ek olarak yeni bir uyum sağlanmasını da gerektirecektir. Eşlerin ve diğer yakınların kaybı, çocukların evden ayrılışı, bırakılacak miras stres yaratan konulardandır. Yaşlılar yine de ölüme daha hazırlıklı oldukları için bu kaybı

¹⁷⁸ Orhan Samast, *Psikolojik ve Toplumsal Özellikler*,
<http://www.elele.gen.tr/yaşlılık/genel/psikolojik.html>

¹⁷⁹ Mustafa Köylü, a.g.e., s.76.

beklenildiğinden daha az travmatik olarak yaşarlar.¹⁸⁰

İnsanlar yaşlandıkça yaşamın anlamı, özellikleri ve biçimleri de değişmektedir. Yaşlanmanın içerdiği fiziksel, psikolojik ve toplumsal değişimler, bir yandan da onlarla başa çıkabilmek için birtakım stratejilerin geliştirilmesini, uygulanmasını, değiştirilmesini gerektirmektedir. Yaşlı kişilerin bireysel yaşamı için önemli olan değişimler aynı zamanda onların aile ve toplum yaşamını da etkilemektedir. Aile ve çevre ilişkileri ileri yaşlarda yaşanan fiziksel, psikolojik ve toplumsal değişimlerden bağımsız değildir.

Yaşlı açısından aile başlıca psikolojik toplumsal nitelikli destek sistemidir. Yüzyılımızdaki gelişmeler yetişkinlerin ve yaşlıların yaşamlarına kazandırmaktadır. Ortalama yaşam beklentisindeki artış aile yapısını etkilemekte, nüfus hareketinin artması aile üyelerini birbirinden ayırmış dünyalar içine itmektedir. Sosyal değişimle ortaya çıkan yeni kalıpları aile ve akrabalık bağlarını zayıflattığı ileri sürülmektedir. Bununla birlikte kişilerde aile bağlarıyla ilgili sevgi ihtiyacı herhangi bir zamandan daha az değildir. Aile bağına, sevgiye günümüzde de ihtiyaç vardır. Kuşaklar arası ilişkiler çerçevesi içinde ebeveyn ile çocukları, ebeveyn ile büyük ebeveyn, büyük ebeveyn ile torunları arasındaki ilişkiler yer alırlar. Yaşlı bakımında akrabalık ilişkilerinin ve aile yapısının önemli yeri vardır. Büyük ebeveynin ebeveyn çocuk ilişkisine müdahalesi, geniş aile yapısının bir sonucudur. Ayrıca büyükanne, büyükbaba rolü ile kayınvalide, kayınpeder rolü arasında çatışma vardır. Bu da kuşaklar arası çatışmaya bağlanabilir. Büyük ana-babalık yaşlılıkla bir tutulmamalıdır. Yaşlılar ve torun ilişkisi daha geniş kapsamlı olan torunlar ve büyük ana-babalar incelenmesinin bir yönüdür. Orta yaştaki büyük ebeveynlerin yaşlılığı hatırlattıkları için torunları ile ilişki kurmaktan çekindikleri ileri sürülmektedir. Yaşlılık döneminde ise torunlarla ilişki kurmak büyük ebeveyne doyum sağlamaktadır. Büyük ebeveynlerin torunlarıyla etkileşimlerinde çelişkiler olduğu görülmektedir. Bir yandan torunun varlığında ailenin devamlılığından gurur duymak, öte yandan torunun varlığında yaşlılığı hatırlamak.¹⁸¹

¹⁸⁰ Engin Turan –Tuncer, *Yaşlılık*, <http://www.ankara.edu.tr/rectorate/dergi/mayis-haziran00/tipfakden.html>

¹⁸¹ Orhan Samast, *Yaşlı ve Aile*, <http://www.elele.gen.tr/yaslilik/aile/index.html>

Geniş ailede büyük ana-baba rolü ister kadın, ister erkek olsun büyük anne rolüdür. Toplumsal değişim büyük babanın otorite ve sorumluluğu ile ilgili rollerini değiştirmektedir. Büyük baba rolü büyük anne rolü yönünde değişme eğilimindedir. Çünkü çocuğun mali yönden desteklenmesi ve çocuk üzerinde otorite kurması kural olarak babası tarafından benimsenmektedir. Toplum ebeveynen çocukların bakımını üstlenmesini beklemektedir. Bu sorumluluk iki sebepten büyük ebeveyne geçebilir. Ya çocukların ebeveyni yoktur ya da vardır, çocuklarına bakacak kapasitede değildirler. Torunlarının bakımında etkili olan büyük anneler yetişkin evlatlarının çocuklarına baktıklarından onlarda annelik duygusu hakimdir. Ayrıca yetişkin evlatlarından kabul görürler; çünkü ya yetişkin çocukları üzerinde kontrolleri vardır ya da kendilerine ihtiyaç duyulmaktadır.

Yaşlılıkta gelirden azalma, işsizlikte artma görülmektedir. Özellikle yoksul kesimde yaşayan yaşlılarda kronik işsizlik bulunmaktadır. Bir işte çalışma güvencesini elde eden yaşlılar çoğunlukla düşük ücretle çalıştırılmaktadır. Sanayileşmiş toplumlarda yaşlıya iş verme ve ücret belirlemede yaş ayırt edici bir etmen olarak rol oynamaktadır. Yaşam düzeylerini yükseltecek gelirlerini artıracak, yararlanabilecekleri ek iş bulunmakta güçlüklerle karşılaşmaktadırlar. Bu durumdaki yaşlının düzenli bir gelire sahip olması için tek seçenek kendi işinde çalışmaktır. Bu da fiziksel ve ruhsal sağlığın yerinde, yetenekli ve işinde ehil olma ile gerçekleşebilecek bir durumdur. Yaşlının çalışma yaşamını toplum ve iş çeşitlerine göre farklılaştırır. Yazısız toplumlarda yaşlının statüsü çağdaş toplumlara göre daha yüksek olduğundan sözü edilen topluluklarda yaşlı gücü tükenene kadar ekonomik etkinliğini sürdürür. Aynı durum geleneksel toplumlarda ve kırsal bölge toplumlarındaki iş çeşitlerinde görülmektedir. Türkiye'de kırsal kesimde yaşayan yaşlıların çoğu yaşamlarının sonuna kadar tarımsal alanda etkinliklerini sürdürürler. Emeklilik toplumların gelişmişlik düzeyine bağlı bir kavramdır. Sanayileşme ve ona eşlik eden kentleşme sadece ekonomiyi, etkilemekle kalmaz, kişinin toplumsal yaşamını da etkiler. Çalışma, sosyal, ekonomik yaşamın düzenini sağlaması açısından yaşamın merkezi haline gelir. Bireyin, mesleki kimliği, toplumsal sistem içinde ona konum sağlar ve gerekli rolleri verir... Emekli kişi toplumsal geleceği

bakımından etkili rollerini ve fonksiyonunu kaybeder. Emeklilik ona eşlik eden gelir azalması emeklinin toplumsal statüsünü düşürür; yaşlı açısından emeklilik toplumsal sıkıntılar ve uyum güçlüğü yaratır. Fiziksel etkinliğin ve gelirin azalması buna bağlı güvensizlik duygusunun toplumsal yaşama az katılımlarına sebep olan belli başlı etkenlerdir. Bireysel ve kurumsal sebeplerden kaynaklanan bu durum yaşlıların sosyal katılımlarını sınırlandırır. Yaşlıların toplum yaşamına etkin bir biçimde katılmalarının onlara statü ve prestij kazandırdığı bilinen bir gerçektir.

Yaşlıların sosyal hayatlarını ve psikolojilerini etkileyen en önemli faktörlerden biri olan Emeklilikle birlikte, özellikle erkeklerde, günlük yaşam akışı birdenbire değişmektedir. Zamanın iyi şekilde değerlendirilmesi bir sorun olmaktadır. Bunun yanında bir çok yaşlı ise statü ve prestijlerini kaybetmenin üzüntüsünü de yaşamaktadırlar.¹⁸²

Günümüz toplumları içinde ise aile hayatının, sağladığı her türlü destek ve yardımlarla birlikte, iyi ve uzun bir hayatın kapısını açacak tek anahtar olduğu yadsınmaz bir gerçektir. Ev ve aile hayatı, bizler yaşlandıkça, her gün biraz daha hayatımızın merkezi haline gelmekte ve hayatımızı bütünüyle içine almaktadır. Orta yaşlarda evde harcanan zaman, yalnızca uyumakla, yemek yemekle ve birkaç saat eğlenip dinlenmekle geçebilir. 65 yaşından sonra ise, çevre daralır ve zamanın % 80'i, % 90'ı evde geçer; daha ileri yaşlarda zamanın hepsi evde harcanır.¹⁸³

Ailelerin kendilerine özgü demografik özellikleri vardır. Örneğin ailedeki değişimler genelde nüfus yığılmalarını yansıtır niteliktedir. Nüfustaki yaş dağılımı ileri yaşlara kayınca ailenin üyelik profili de aynı özelliği gösterir olmuştur. Gelişmiş ülkelerde en önemli değişim ailenin yaş kompozisyonunda ortaya çıkmıştır. Çocuklar artık ailenin küçük bir bölümünü oluşturmakta, yaşlıların oranı artmakta, genç insanlara bağımlı yaşlıların sayısı çoğalmaktadır. Büyük anababalığın orta yaşlara kaymış olması, torunların kendi çocuklarını büyük anababaların yaşam süresi içinde büyütmelerine olanak sağlamaktadır. Shanas'ın belirttiği gibi, 65 ve daha üstü yaşlara ulaşmış insanların yarısı 4 kuşaklı bir aileye sahip olabilmektedir. Evlenme ve çocuk sahibi olma yaşlarının düşmesi de kuşaklar arasındaki mesafeyi azaltmaktadır. Bu

¹⁸² Oya Pakdil, *Yaşlılık sorunları ve yaşlılara sağlanan servisler*, s.3

¹⁸³ Halit Yıldırım, *Yaşlanma Sanatı*, http://historicalsense.com/Archive/Fener22_1.htm

değişimler ailenin ortalama yaşını da yükseltmekte, aileyi daha yaşlı kılmaktadır. Kadınların yaşam süresindeki değişimler, anneyi yitirmenin orta yaştan emeklilik öncesine doğru kaydığını ve kadının ortak yaşama süresinin erkeğinkinden uzun olduğunu ortaya koymaktadır. Doğum oranının azalması nedeniyle yaşlılara düşen genç sayısında da önemli bir azalma olmaktadır.¹⁸⁴

Aslında aile bağlarının devamı yönünden belki yaşlılığın en avantajlı yönlerinden birisi , onların torun sahibi olmalarıdır. Bu durum yaşlılar açısından psikolojik bir avunma durumu olabileceği gibi, çalışan aile açısından da önemli bir fonksiyonu vardır.¹⁸⁵

Bununla beraber, ölüm oranlarındaki düşüş ve kadınların kendilerinden büyük erkeklerle evlenmeleri, kadınların dulluk deneyimlerini kaçınılmaz kılmaktadır. Çok genel olmamakla birlikte, yaşlı erkeklerin kadınlara oranla yeniden evlenme olasılıkları 5 kat daha fazladır. 65 yaşın üstündeki erkeklere oranla bekar kadın sayısı üç kat daha fazladır. Bu sayısal avantaj erkeklerin daha genç kadınlarla evlenmeleri gibi toplumsal bir normla da desteklenmektedir. Bütün bunlara karşın kadınların eşleriyle geçirdikleri süre artmıştır. Ortalama evlenme yaşında (kadınlar için 22, erkekler için 25) evlenenler arasında kadınların % 64'ü kocasının ölümünden önce 40 yıllık bir evlilik dönemi yaşamaktadır. Bu durumda, ilk çocuksuz yıllar da dikkate alındığında, evliliğin yaklaşık üçte biri "boş yuva"da geçmektedir.¹⁸⁶

Gerçektende bu döneme ait gelişimsel ödevlerden birisi olan eş kaybına uyum, belki her toplum ya da ülke için olmasa da büyük çoğunlukla kadınlar 65 yaşından sonra kocalarının ölümleriyle karşılaşmaktadırlar. Eş kaybının bir sonucu olarak da kişiler travma ve şok geçirmektedirler.¹⁸⁷

İnsanlar yaşlandıkça akraba oldukları insan sayısı da artmaktadır, aileye yeni üyeler ve yeni kuşaklar eklenmektedir. Ancak, üyelerdeki artış belli bir davranış örüntüsünün oluşması demek değildir. Doğum oranındaki düşüş her çocuğa verilen ilgiyi arttırmış, kardeş kavgasını azaltmıştır. Geçmişte bebek ölümleri yüksekken ana babalar, çocuklarına duygusal olarak fazlaca bağlanmamaya çalışıyorlardı, aynı

¹⁸⁴ Bekir Onur, a.g.e., s.231.

¹⁸⁵ Mustafa Köylü, a.g.e., s.75

¹⁸⁶ Bekir Onur, a.g.e., s.232.

¹⁸⁷ Mustafa Köylü, a.g.e., s.76.

neden şimdi de yaşlıların yeniden evlenmelerini engelliyor olabilir. Ölüm oranındaki düşüş şimdi insanların daha köklü kuşaklar arası ilişkiler kurmalarına, gelişimsel bunalımlara dayanaklı güçlü bağlar oluşturmalarına yol açmaktadır. Çoğunluk yaşlı olduğu için olgunluk farkından doğan kuşaklar arası çatışma hemen hemen ortadan kalkmaktadır. Yaşlı akrabalar yaşlılıktaki toplumsallaşma yöntemleri açısından gençlere de yararlı olmaktadır. Yaşam süresinin uzunluğu ve yaş farklarının azlığı nedeniyle birçok ana- baba çocuklarıyla birlikte yaşlanmaktadır. Emekli olan ve kendi çocuklarını evlendiren çocuklar şimdi de ana babalarına bakmak durumundadırlar. Bu durumda Brody "orta kuşak sıkışması"ndan söz etmektedir. Yetişkinler hem çocuklarının hem de ana babalarının isteklerini yerine getirmekte güçlük çekmektedirler. Çocukların boşalttığı yuva yaşılanan ana baba ve akrabalar tarafından doldurulmaktadır. Yaşlıların ölümü de birçok insanın yuvanın boşalmasını yeniden yaşamasına neden olmaktadır. Kadınların dışarıda çalışması da yaşlı ana babaya bakmayı sorun haline getirmektedir (özellikle bu bakımın kadının işi olduğunu düşünen çevrelerde). Geleneksel olarak yaşlıların bakımını orta yaşlılar üstlendiğinden, bunların gitgide daha fazla dışarıda çalışmalarıyla sorun daha da zorlaşmaktadır.¹⁸⁸

Bu araştırmanın yapıldığı Erzurum ve çevre köylerindeki yaşlıların bakımı da büyük ölçüde evlatları tarafından yapılmaktadır. Zira oldukça muhafazakâr bir yapıya sahip , dini değerlerine bağlı olan Erzurum insanı, ana-babaya bakmanın her şeyden önce dinî bir görev olduğunun bilincindedir. Ayrıca sanayileşmiş batı toplumlarından farklı olarak Türk toplumunda aile bağlarının güçlü olmasının da bunda önemli etkisi vardır. Bu gün Erzurum'da huzurevi ve yaşlı konukevi gibi yaşlıların barınabilecekleri yalnızca 33 kişilik kapasiteli bir tane huzurevi bulunmaktadır.¹⁸⁹

Bununla beraber yaşlı kişilerin konut sorunu kentleşmenin hızlanıp yaygınlaşması ve yaşlılıkta gelir azalmasının ortaya çıkardığı ciddi bir konudur. Yaşlılar açısından önemli konulardan biri yaşlıların kendileri ve yaşamları hakkında karar vermede güçlük çekmeleridir. Çünkü yaşlılar fizyolojik, psikolojik, toplumsal

¹⁸⁸ Bekir Onur, a.g.e., s.232.

¹⁸⁹ Suphi Vehid, *Huzurevleri*, <http://www.ctf.istanbul.edu.tr/dergi/online/2000v31/s4/004r1.htm> ,

yönden pek çok kayba uğrarlar. O sebepten bağımlı duruma gelirler. Yaşlı bakımında aile önemli bir toplumsal kurumdur. Ancak aile çocukların bakımı açısından tam anlamı ile etkili toplumsal kurum olduğu halde, bağımlı yaşlılar için her zaman, her yerde aynı olumlu durumu gösterememektedir. Yaşlının bakılması ve barınacak yer sağlanması için kurumsal bakıma ihtiyaç vardır. Öte yandan dünyanın hemen her bölgesinde başlıca sorun kent merkezlerinin hızla büyümesinden kaynaklanmaktadır. Bu büyüme sonucunda kentlerde sağlıklı yaşam bakımından elverişli olmayan yerleşim alanları ve konutlar artmakta bu da toplumsal, ekonomik sorunlar yaratmaktadır. Buralarda aile yaşamı ve sağlık açısından olumsuz görüntüler sergilenmektedir. Kısacası kentlerdeki sözü edilen alanlar sağlanan kolaylıklar, verilen hizmetleri iyileştirme çabalarına karşın yetersiz kalmaktadır. Buralar her yaştan birey için olduğu gibi yaşlı nüfus açısından da daha elverişsiz ortamlardır. İleri derecede sanayileşmiş dünyada yaşlının tercih ettiği yaşama düzeni çocuklarından ayrı, bağımsız yaşamaktır. Bu durum yaşlının çocukları tarafından tümüyle terk edildiği anlamına gelmemektedir. Tersine görüşler ileri sürülmekte birlikte, özellikle yoksul kesimde yaşayan yaşlıların çocukları ile karşılıklı yardım ve sevgiye dayanan bir bağa sahip oldukları görülmektedir. Birçok yaşlıya özellikle bunalım dönemlerinde çocukları psikolojik, toplumsal yardım sağlama açısından güven vermekte, en az düzeyde de olsa bir miktar ekonomik yardım sağlamaktadır. Bu olumlu aile yardımına karşın yoksul kesimde gitgide çoğalmakta olan yaşlı, çocuksuz ya da çocukları tarafından terk edilmiştir. Bunlar belki de kent toplumunun en handikaplı kesimini oluşturmaktadırlar. Çünkü aile ve akraba desteğinde yoksundurlar. Bu kesimin niteliklerini belirlemek ve yardım etmek için politikalar ve programlar geliştirmeye ihtiyaç vardır. Dünyanın gelişmiş bölgelerinde yüksek oranda yaşlı yoksul kesimde yaşamaktadır. Genç kentlilerin fırsat elde ettikçe buralardan daha elverişli şartlara sahip kesimlere göç ettikleri belirlenmiştir. Eski konutların yenilerden daha ucuz oluşu yaşlı açısından elverişlidir. Veriler yoksul ve elverişsiz kesimde yaşayan yaşlı sayısında artışın süreceğini göstermektedir. Kentlerin sözü edilen kesimlerine göç eden yaşlılar içinde dul oranının yüksek olduğunu ve dünyanın her yerinde aynı duruma rastlandığı belirtilmektedir. Yaşlıların büyük çoğunluğu kentte yaşlanmış bulunmaktadır. Bu olayın özellikle Avrupa, Kuzey Amerika ülkelerinde gerçekleştiği belirlenmiştir. Bunun tersi de söz

konusudur. Kent yaşamın cezbetmesine karşın dünyanın bazı bölgelerinde kentten kıra dönüş göçleri de vardır. Kentten ayrılma her ne kadar sözü edilen yerlerde azalıyorsa da en çok Afrika kıtasında görülmektedir. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde gecekondü ve benzeri kesimlerde yaşayan önemli oranda yaşlının bulunduğu saptanmıştır. Yaşadıkları çevrenin elverişsiz şartları yaşlıların psikolojik, toplumsal, ekonomik durumlarını olumsuz etkilemekte; yaşlının statüsünü, bireysel refahını ve mutluluğunu azaltmaktadır. Olumsuz çevre şartları, gelir azlığı, yetersiz beslenme yaşlının direncini azaltmakta, yaşlıda kronik hastalıklara sebep olmaktadır. Yaşlılıkta yoksulluğun sağlık üzerinde önemli etkileri vardır. Gelişmekte olan ülkelerde hızlı nüfus artışı, elverişsiz konutlarda oturanların sayısını artırmakta, yaşlı bu durumdan etkilenmektedir. Her ne kadar gelişmiş ülkelerde konutların standardı düzelmişse yaşlıların konut şartlarının çok elverişsiz olduğu ileri sürülmektedir. Yaşlıların şikayetlerinin başında en çok yaşadıkları elverişsiz konutlar yer almaktadır¹⁹⁰

Ev ortamı ile huzurevinde yaşayan yaşlılarda fiziksel, sosyal ve psikolojik yönleri incelemek ve yaşlılarda halk sağlığı ile koruyucu rehabilitasyon yaklaşımlarının önemini vurgulamak amacıyla Mintaze Kerem, Aydın Meriç, Nuray Kırdı ve Uğur cavlak tarafından ülkemizde bir araştırma yapılmıştır. . Bu amaçla yaşları 65 ila 92 yaş arasında değişen ve yaş ortalamaları 71.26 ± 2.01 yıl olan huzur evinde yaşayan 50 kişi ve yaşları 65 ila 85 yaş arasında değişen ve yaş ortalamaları 70.24 ± 1.98 yıl olan ev ortamında aileleriyle yaşayan 50 kişi çalışmaya dahil edilmiştir. Çalışmaya dahil edilen bireylerin, eğitim ve çalışma durumları, sistemik hastalıkları, psikolojik durumları, sigara ve alkol kullanma durumları, günlük yaşam aktivitelerindeki fonksiyonellik, bir aylık dönemde düşme sıklıkları, boş zamanlarını değerlendirme durumları incelenmiştir. Çalışmalarda elde edilen sonuçlara göre huzurevinde ve ev ortamında yaşayan yaşlıların fiziksel, psikolojik ve sosyal yönden güçlüklerle karşılaştıkları, özellikle huzurevinde kalan yaşlıların daha çok psikolojik zorluklarının olduğu kaydedilmiştir.¹⁹¹

¹⁹⁰ Orhan Samast, <http://www.elele.gen.tr/yaslilik/index.html>

¹⁹¹ Yeşim Gökçe Kutsal, *Ev Ortamında ve Huzurevinde Yaşayan Yaşlılar*, <http://www.ato.org.tr/konuk/geriatri/sayfa3t.html>

Huzurevlerinde kalan yaşlıları inceleyen Townsend, 1962 yılındaki araştırmalarında; bu kurumların yaşlılar üzerindeki etkilerini şöyle ortaya kıymaktadır. “ meşguliyet yokluğu, yakın aile, arkadaş ve toplumdan kopma, yalnızlık, mahremiyet ve kişilik yokluğu ve kaybı ile kendi kendine karar verme yeteneğinin kayboluşu”¹⁹²

Yalnız yaşama eğilimine karşın yaşlıların çoğu ilişki kurabilecekleri akrabalarına yakın yaşamayı yeğlemektedir. İlişkilerde cinsiyet de önemli bir etken: Kadınlar kızlarıyla ilişkilerini erkeklerden daha çok sürdürüyorlar, anne akrabaları baba akrabalarından daha yakın sayılıyor. Erkekler ana babalarına ekonomik, kızlar ise toplumsal ve duygusal destek sağlıyorlar. Araştırmalar, nesnel akraba ilişkilerinin çok anlamlı olmadığını, ilişkinin öznel olmasının istendiğini, duygusal olarak güvенеebilecekleri bir dosta sahip olan yaşlıların sağlıklarının ve yaşam doyumlarının daha üst düzeyde olduğunu göstermektedir.¹⁹³

1.5.1.Toplumsal Çevre

Aile yaşamı en fazla araştırılan konulardan biri olmakla birlikte, yaşlıların yaşamında arkadaşlık ilişkileri de çok önemlidir. Ancak, bazı araştırmalar uzun süreli arkadaşlıkların korunduğunu gösterirken, bazıları da yaşla birlikte ilişkilerin zayıfladığını ortaya koymaktadır. Birçok araştırmacı kadınların erkeklerden daha anlamlı ve derin arkadaşlıklar kurabildiklerini belirtmektedir. Yaşlı erkekler eşlerine her yönden daha bağımlılar ve eş yitimine daha zor uyum sağlıyorlar, kadınlar ise ailede kopukluk olunca arkadaşlarına daha kolay dönebiliyorlar. Erkeklerin daha geniş bir arkadaş çevresi oluyor. Orta sınıf arkadaşlarını korur ve çoğaltırken, diğer sınıf komşuları yeğliyor. Ayrıca, yaşam doyumu da arkadaşlıkla ilişkili bulunmaktadır. Yaşlanan bir kişinin yaşlılığa uyum sağlaması ile topluma uyum sağlaması arasında yakın bir bağ olduğu da söylenebilir. Uyum kuramları¹⁹⁴ işte bu sorunu açıklamaya çalışmaktadır.

¹⁹² Oya Pakdil, *Yaşlılık Sorunları ve Yaşlılara Sağlanan Servisler* [İngiltere Örneği] Yıldız Üniversitesi Mimarlık Fakültesi baskı işbirliği . İstanbul, 1992. s.18

¹⁹³ Bekir Onur, a.g.e., s.233.

¹⁹⁴ Bekir Onur, a.g.e., s.235.

a) İlişki kesme kuramı : Bu kuramda, yaşlılık, fiziksel, psikolojik ve toplumsal açıdan toplumsal dünyadan derece derece geri çekilme süreci olarak görülmektedir. Fiziksel düzeyde, insanlar etkinliklerini yavaşlatır ve enerjilerini elde tutarlar. Psikolojik düzeyde, geniş dünyayla olan ilişkilerini öncelikle kendilerini ilgilendiren yaşam alanlarında odaklaştırmaya yönelirler. Dışarıdaki dünyaya yönelttikleri dikkatlerini kendi duygu ve düşüncelerinin iç dünyasına çevirirler. Toplumsal düzeyde, karşılıklı bir geri çekilme söz konusudur, böylece toplumun diğer üyeleriyle yaşlı kişi arasındaki etkileşim de azalır. Birey toplumdan geri çekilir, toplum da bireyden elini çeker. İlişki kesme, toplumu ve bireyi tedavi edilemez hastalığın ve ölümün sonul ilişki kesmesine önceden hazırlayan ilerleyici ve karşılıklı doyum verici bir süreçtir. Yaşlılar için ilişki kesme, istenen ve oynanan rollerin, kurulan ilişkilerin azaltılmasıyla gerçekleştirilen bir süreçtir. Bunun sonucu olarak, yaşlılar ölümle rahatça karşı karşıya gelebilirler. Toplum da kendi yönünden ilişki kesmeyi destekler, çünkü böylece yaşlıların geliştirdiği birtakım işlevleri gençlere aktarabilir. Sonuç olarak, ilişki kesme kuramının, yaşlı kişilerin daha önceki yaşamlarının anlamlı yönlerinden ayrılma ve yalıtılmalarını abarttığı ileri sürülebilir.

b) Etkinlik kuramı : Etkinlik kuramı, ilişki kesme kuramına alternatif olarak, geliştirilmiştir. Bu kurama göre, kaçınılmaz biyolojik ve sağlıksal değişimler dışında, yaşlı kişiler temelde aynı olan psikolojik ve toplumsal gereksinimleriyle orta yaşlı kişilerle aynıdır. Bu açıdan bakıldığında, yaşlılığı belirleyen toplumsal etkileşim azlığı toplumun yaşlı kişiden elini çekmesinden kaynaklanır. Yaşlı kişi orta yaş etkinliklerini olabildiğince uzun süre korumak ister ve terk etmeye zorlandığı etkinliklerin yerine yenilerini koyar.

Etkinlik kuramcıları, ilişki kurmanın 60 ya da 55 yaşından sonra bazen azalmakta olduğu görüşüne katılırlar. Yaşlı kişilerin etkinlik düzeyinin, doyum ve mutluluğunun azalmakta olduğunu da kabul ederler. Ancak bu azalmanın istenen bir şey olduğu görüşünü reddederler. Sağlıklı yaşlıların çoğu etkinlik düzeyini oldukça basit tutmaktadır. İlişki kesme ya da kurma oranı daha çok geçmişteki yaşam biçimlerine, sosyoekonomik statüye ve sağlık koşullarına bağlıdır. Ancak bütün bunlar yaşlıların mutlaka daha olumlu bir yaşam düzenlemesi yaptıkları anlamına gelmez. Ayrıca, kimi yaşlı kişiler mutluluğu kalabalıkta bulurlar, kimileri yalnızlıkta

ararlar. Yaşam deneyimini kalitesinin en anlamlı ölçüsü, moral, yaşam doyumu ve düzenlemedir.

c) Rol bırakma kuramı : Bu kurama göre; emeklilik ve dulluk yaşlı kişinin toplumun temel kuramsal yapılarına (iş ve aile) katılımını sona erdirir. Buna bağlı olarak yaşlıları toplumsal bakımdan yararlı kılan olanaklar da azalmaktadır. Yaşlılıkta beklenen davranışları tanımlayan toplumsal normlar zayıf, belirsiz ve sınırlıdır. Ayrıca, yaşlılar temelde "rolsüz rol" olan rollerine, toplumsal bakımdan değersizleşen statülerine uyum sağlama konusunda pek az güdüldürler.

Rol bırakma kuramı, yaşlı kişilerin çoğunun toplumsal yitimler hissettiği konusunu abarttığı ileri sürülerek eleştirilmiştir. Yaşam doyumuyla ilgili boylamsal araştırmalar yaşlıların çoğunun çok az toplumsal yitim hissettiklerini ya da hiç hissetmediklerini göstermektedir. Yaşlıların çoğu, işlerini ve ana-babalık rollerini yitirmelerinin karşılığının, özgürlüğün ve eskiden beri istedikleri şeyleri yapma olanağının artması olduğunu belirtmektedir.

d) Toplumsal değiş-tokuş kuramı: Bu kurama göre, insanlar toplumsal ilişkilere girerler, çünkü bundan birtakım ödüller çıkarırlar (ekonomik destek, tanınma, güvenlik, sevgi, vb.). Ödül elde etme sürecinde birtakım bedeller de öderler (olumsuz yaşantılar, yorgunluk, çabalama," vb.) ya da olumlu yaşantılardan ödüllendirici etkinlik uğruna vazgeçmek zorunda kalırlar. Yaşlılığa uygulandığında bu kurama göre, yaşlılar pazarlık etme güçlerindeki düşüş nedeniyle yaralanabilir oluşlarının arttığı bir konumda bulunmaktadırlar. Endüstrileşmiş toplumlarda ,yaşlıların daha önce sahip oldukları beceriler teknolojik gelişmeler içinde gitgide modası geçmiş kalmaktadır. Toplumsal değiş tokuş kuramcıları kendi görüşlerini, modernleşme ile yaşlılık statüsü arasında bulunan karşıt ilişkiye dayandırmaktadırlar. Yaşlıların endüstrileşmemiş ve geleneksel toplumlardaki konumu yüksektir, çünkü yaşlılar bilgi birikimini ve denetimini sağlamaktadırlar. Endüstrileşme ise geleneksel bilgi ve denetimin önemini doğal olarak azaltmaktadır. Ancak, modern endüstri toplumlarında yaşlıların yüksek statülerde bulunduklarını gösteren istisnalar da vardır. Toplumsal değiştokuş kuramı yaşlıların bir toplumdaki konumunu etkileyen değiştokuş öğelerine dikkati çekse bile, tam bir açıklama getirmekten çok uzaktır

e) Süreklilik kuramı: İlişki kesme ve etkinlik kuramlarının sınırlılıkları, yaşlılığın karmaşık süreçlerine daha geniş bir açıdan bakmayı gerektirmiştir. Süreklilik kuramı,

yaşlılıkta bazı rollerle ilişkinin kesilmesi, bazı rollerdeki başarının sürdürülmesi bileşimine dayanmaktadır. Atchley'e göre, bireyler yetişkin olma sürecinde birtakım alışkanlıklar, bağlantılar, tercihler geliştirirler ve bunlar giderek kişiliğin bir parçası haline gelir. Birey yaşlandıkça söz konusu bu özelliklerin sürekliliğini korumaya yönelir. Süreklilik kuramı yaşlılığın karmaşıklığını vurgulayan bir kuramdır¹⁹⁵.

1.6. Dinî Gelişim

Toplumumuzda genellikle insanların yaşlandıkça dine karşı olan ilgilerinin de artacağına dair yaygın bir kanaat vardır. Harris ve Cole gibi sosyologlar bir Tanrıya inancın yaşlılar arasında diğer tüm gruplara oranla daha üst seviyede olduğunu ileri sürmektedirler. Örneğin A.B.D çapında Gallup tarafından yapılan bir araştırmada “Tanrı’nın varlığı kesinlikle doğrudur”, diyenlerden büyük çoğunluğunu, ya da bir başka deyişle Tanrı’nın varlığına kesin olarak inananlardan %86’sını 65 ve yukarı yaş grubu oluşturmuyordu. Bu oran genç yaşlara gittikçe düşüyordu. İleri yaşlarda dine yönelmenin nedenini Kuhlen şöyle açıklamaktadır: Hayatın her safhasında bireylerin temel motivasyonel trendleri vardır. Gençlik yıllarında bu çeşit ihtiyaçlar aile ya da meslek sayesinde karşılanır. İleriki yaşlarda ise bireyler bu ihtiyaçları kendi çocuklarının kimlikleriyle karşılarlar. Ancak artık zamanın muhtemelen bitmekte olduğunu anlaşıldığı çok ileri yaşlarda, bireylerde dine dönüş ve ahiret hayatına olan inanç bireyin bu motivasyonel ihtiyaçlarını karşılamada önemli bir vasıta olarak hizmet edebilir.¹⁹⁶

Yaşlılık döneminde kişilerin genel olarak dine yöneldiklerini ileri sürmek tam olarak doğru değildir. Esasen bu dönemde, dinî duygu ve tecrübelerde kendiliğinden bir artış söz konusu değildir. Ancak, çoğu kimse daha önce sahip oldukları dinî duygu ve inançları, alışkanlıklarını sürdürürler.

¹⁹⁵ Bekir Onur, a.g.e., s.238.

¹⁹⁶ Mustafa Köylü, a.g.e., s.142-144.

Yine Uysal'ın , 1994 yılında İstanbul'da, 20-41+ yaşları arasındaki 439 denek üzerinde yaptığı araştırma, yaş ilerledikçe insanların dine karşı daha olumlu tutum ve davranışlar içine girdiğini göstermiştir.¹⁹⁷

Dine karşı yönelimlerdeki artış yaşlılık psikolojisinin özelliklerinden birisidir. Şöyleki yaşlılar için dinî inançlar daha bir önem taşımaktadır. Bu önem, yaşlı insanın varoluş ve ölümü anlama ihtiyacından kaynaklanmaktadır.¹⁹⁸ Gerçekten de yaşlıların daha dindar görülmelerinin bir nedeni de, yaklaşmakta olan sondur. Bu son kişiyi sahip olduğu dinden ya başkasına yönelmekte, ya da o dine daha da bağlı kalmasına vesile olmakta, yani her iki durumda da etkin bir rol oynamaktadır.¹⁹⁹

Her ne kadar bazı araştırmalarda elde edilen sonuçlar ileri yaşlarda dine yönelişin olduğunu bize bildiriyorsa da bunun böyle olmadığını gösteren araştırmalar da yok değildir. Örneğin Ankara'daki Huzur Evlerinde, anket ve mülakat yöntemi uygulanarak yapılan bir araştırmanın sonucunda dine bağlılık ya da dinî vecibelerin yerine getirilip getirilmediği konusunda deneklerin verdikleri cevaplar, yaşın ilerlemesiyle dinî vecibelerin daha çok yerine getirilip-getirilmemesi değil, deneklerin sosyo-kültürel seviyeleriyle ilişkili olduğunu ortaya çıkarmıştır. Burada yaş faktörü değil, deneklerin sosyo-kültürel seviyeleri önemlidir.²⁰⁰

M. Taplamacıoğlu'nun anket metodunu kullanarak yaptığı, yaşlıların dinî yaşayışlarına yönelik sosyolojik araştırmada da yukarıdakine benzer bir sonuç çıkmıştır. Şöyle ki, dinî uygulamaların , yaşın ilerlemesiyle değil, eğitim seviyesinin düşük olmasıyla yoğunluk kazandığı belirlenmiştir.²⁰¹

1.7. Yaşlılık ve Ölüm

1.7.1. Ölüm Kavramı

¹⁹⁷ Veysel Uysal, "İslami Dindarlık Ölçeği Üzerine Bir Pilot Çalışma", *İslami Araştırmalar*, VIII, Sayı,3-4, 1995, s.263-271.

¹⁹⁸ Engin Gençtan, *Çağdaş Yaşam*. s.122.

¹⁹⁹ Faruk Karaca. *Ölüm Psikolojisi*. Beyan yay., İstanbul, 2000, s.221.

²⁰⁰ Neda Armaner, a.g.e., s.136-137, Belma Özbaydar, *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul, 1980, s.49-53.

²⁰¹ Mehmet Taplamacıoğlu, "Yaşlara Göre Dinî Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti Üzerine Bir Anket Denemesi", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1962, C.X.(1963),s.140-151.

Kelime olarak bir şeyden kuvvetin gitmesi, hayatın zıddı, aşmak, çözmek, bitmek, hissiz kalmak, derûni uyku, hayvani kuvvetlerin zevali manasına gelmekte olan ölüm, maddi yönden, canlı organizmanın yeni molekül ve hücreler üreterek kendilerini yenileme kabiliyetlerinin ortadan kalkması veya hayati merkezlerden birinin (kalb, beyin gibi), birkaçının veya hepsinin tahrip olması sonucu hayatiyetin sona ermesidir. Manevi ve dinî açıdan ise ölüm, ruhun bedenden ayrılması olarak kabul edilmektedir.²⁰²

Bireysel psikoloji açısından ölüm korkusunu farklı bir bakış açısıyla ele alan bilim adamlarından Rank'ın görüşleri dinî mülahazalardan uzak ama psikolojiktir. Ona göre “Her insan bağımlılık ve bağımsızlık ya da boyun eğme ve kendine yön verme eğilimlerinin yarattığı çatışma ile dünyaya gelir. Doğum birbirleriyle çatışma durumunda olan bu eğilimleri de simgeler. Çünkü doğum olayı insanın, bir diğer kişiye tümünden bağımlı ve çaba gerektirmeyen bir durumda, ayrı bir varlık olmayı ve kendi eylemlerinin sorumluluğunu üstlenmeyi gerektiren bir yaşama geçişini temsil eder. İnsanın bağımsız bir varlık olma çabası yaşamın özüdür. Dölyatağı içinde dölüt, çevresiyle sürdürdüğü ortak yaşamın bir parçasıdır. Doğum, bu beraberliğin ölümü anlamına gelir ve sonraki yaşamda insanın, yeni ilişkiler kurabilmesi için önceki beraberliklerini terk ederken yaşadığı anksiyetenin ilk örneği olmaktan öte bir anlam da taşır; doğmak için ölmek. Bir başka deyişle, insanın bağımsız bir varlık olarak yaşayabilmesi için, bir önceki ortak yaşamının sona ermesi gerekir. Ne var ki insan, bağımsızlığa doğru attığı her adımı ürkütücü bir tehdit olarak yaşar. Başkalarından farklı davrandığı oranda reddedilme ya da sevgiyi yitirme olasılığının artması ve kendisine yön vermede yenilgiyle karşılaşma olasılığı, sürekli korkmasına neden olur.” Rank'ın yaşam korkusu dediği bu duygu, gerçekte, insanın kendi yaşamını sürdürmekten korkmasıdır. Öte yandan, yaşama isteminin atılımcı bir karakteri ve yaratıcı bir gizilgücü vardır. İnsanı bireyleşmeye doğru yönlendirir. Bu nedenle, ortak yaşama dönüş, ölüm ve gerileme, ya da bireyleşmenin ve yaşamın yitirilmesi olarak yorumlanır. Dolayısıyla, çevre ile birleşme ve bütünleşme isteği de bir tehdit olarak yaşanır. Sorumluluğunun ve bakımının bir başkası tarafından üstlenilmesinin sağladığı çabasız rahat ve güvenliğe karşın insan, çevresinin

²⁰² Faruk Karaca. a.g.e., s.85 –86..

egemenliği altına girerek bireyselliğini yitirmek ve tümünden çaresiz bir duruma düşmek istemez. Korku ve suçluluk duyguları bu kez de ortaya çıkar. Rank bu duyguyu ölüm korkusu olarak adlandırmıştır. Ölüm korkusu kişiyi yaşam çabasına güdüler, yaşam korkusu ise bu çabaların ketlenmesine neden olur.²⁰³

1.7.2. Ölüm Korkusu ve Din

Yaşlıların dinî hayatlarının yoğun olmasının bir nedeni de ölüm korkusu olabilir. Çünkü yaşlı kişi ölüm gereği ile içiçe yaşar. Bu da onda ölüme yaklaşmış olmanın şuurlu ya da şuur dışı korkusunu uyandırır. Fakat yaşlı insan, artık ömrünün sınırlı olduğunu bilir ve ölümün kaçınılmazlığını idrâk eder. Bu bakımdan dinî inançlar yaşlılar için önem taşır. Bu önem yaşlı insanın varoluşunu ve ölümünü anlama ihtiyacından kaynaklanır.

Yaşlılık psikopatolojisi, nihayetinde ölüm korkusu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu bağlamda ölüm, yaşlılıkla ilgili kaygılardan en sık bahsedilen mevzudur ve yaşlıların tahammül etmek zorunda oldukları endişe verici bir şeydir. Onların topluma göre azalan kıymetleri ve kişisel değer duyarlılıklarının azalması, onlar için acımasız bir tehdit oluşturmaktadır. Ölümden korku hisseden yaşlılar, suçlarından dolayı pişmanlık ve üzüntüyle ızdırap çekmektedirler. Onlar, diğer insanlara daha iyi davranmakta ve bu izolasyondan kurtulup rahat bir nefes almaya çalışmaktadırlar. Böylece onlar daha büyük bir hoşnutluk kazanabilir, hayatı daha dolgun yaşayabilir ve ölümü de daha rahat bir şekilde karşılayabilirler. Hiç şüphesiz ölüm düşüncesi ve ölümden hissedilen korku, dinî hayatı etkileyen en önemli faktörlerden birisidir. Hatta bazı araştırmacılara göre, dinî inancın temelinde ölüm korkusu bulunmaktadır. Yine bazı araştırma bulgularına göre insanlar, hayatın sonlarına doğru ölümün yaklaştığını hissettikçe, yok olma korkusunu yenmek ve mantıklarının halledemediği problemleri çözebilmek amacıyla dine yönelmektedirler.²⁰⁴

²⁰³ Engin Gençtan, *Psikanaliz ve Sonrası*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996, 7. Baskı, s.220-221

²⁰⁴ Faruk Karaca. a.g.e., s.244 –245.

Bütün bunlara rağmen, düzenli bir dinî geçmişe sahip olmayan birçok kişi, hayatın zevklerinin sona erdiği, ölüm gerçeğinin varlığını kuvvetle hissettirdiği bu dönemde dinî değerlere, hayatlarına anlam ve amaç sağladığı için kolaylıkla bağlanabilmektedir²⁰⁵.

Dindarlığın ölüm korkusunu hafiflettiğini öne süren ve teorik olarak bunu ispatlamaya çalışan araştırmalar ve bunların yorumlarıyla ilgili olarak kısaca şunları söyleyebiliriz: Her şeyden önce ölüm, psikolojik olarak kabul edilmesi çok zor bir gerçektir. Çünkü insan, kendi yok oluşunu ve tükenişini düşünmek bile istememekte, geçmişteki anıları ve gelecekle ilgili ümitleriyle yaşamaktadır. İşte din, bu noktada insana büyük bir yardım sunmaktadır. Dindar insanlar ölüm problemini

Öte yandan, ölüm sonrası hayata, cennet ve cehennem varlığına, ilâhî mahkemeye inanma oranı, ileri yaşlardaki insanlarda belirgin bir şekilde artış göstermektedir. Yaşlı insanlar çoğu zaman geçmişi onarma çabasına da girerler. Geçmişteki yanlışlarının ve günahlarının yarattığı suçluluk ve günahkârlık duyguları içerisinde kendilerini bağışlatıcı davranışlar gösterirler.

Bununla beraber bir çok çalışma çok dindar olan kişilerin ölümden daha az korktuklarını ortaya koymaktadır. Bazı çalışmalar da dindarlıkla ölüm korkusu hakkındaki düşünce ve tavırları arasında bir çan eğrisi (curve) ilişkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Buna göre, çok dindar olan kişilerin ölümden en az korktuklarını, dinsizlerin agnostik ve ateistlerin mutedil bir korkuya, ve dindarlıklarında orta bir yol takip eden kişilerin (intermediate) ölümden en fazla korktuklarını ortaya koymaktadır.²⁰⁶

Yaşlılıkta dua, ibadet ve dinî uygulamanın sıklık ve sürekliliğindeki artış bu yönden de açıklanabilmektedir. Fakat bütün bunların yanında, önceki hayat devrelerinde yaşanan dindarlığın kendi gelişimi yönünde zirveye ulaşması da söz konusudur. Yaşın ilerlemesiyle zirveye ulaşan dinî hayat, ergenin zirveye ulaşan dinî şuur ve tecrübesinden çok farklıdır. Ergenlerde, duygusal telaşla bir arada bulunan büyük zihnî karışıklık ve şüphe vardır. Gençlerin her türlü durumlarında âni değişimler, iniş-çıkışlar vardır. İleri yaşlarda hem zihin hem duygular önemli ölçüde

²⁰⁵ Hayati Hökelekli, a.g.e., s.288.

²⁰⁶ Krş. Irvın Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, Çev.; Zeliha İyidoğan Babayigit, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1999, s.86 , Mustafa Köylü, a.g.e.,s.84.

donuklaşır; artık ne kelâmi meselelerin incelikleri hakkında bir endişe ne de dinî meselelerde duygusal bir heyecan yaşanır. Daha çok, ağırbaşlı ve kararlı, kaderci bir tevekkül ve teslimiyet vardır²⁰⁷.

Kişinin kendini bütünleme arayışında olduğu dönemlerde dinî semboller ve dinî hikayeler gibi araçlar, bir kez daha, yeniden yorumlanarak bireyin hayat tercihlerine önyak olurlar. Bu dönem onların yeni bir kavrayış düzeyi ile dine kuşatıcı anlamlar verebilecekleri, ruhsal olgunluk kuvvesini fiile dökebilecekleri bir dönemdir.²⁰⁸

Ölümle her şeyin yok olmadığı, başka bir âlemde hayatın devam ettiği fikrine inanmak ancak din yolu ile mümkündür. İçtenlikle âhiretin varlığını bildiren dinine inanan bir kişi için, ölüm bütün varlığının yok olmadığı anlamına geldiği için ürkütücü olmaktan çıkar; yani stres doğurmaz. Stresin baş kaynağı olan ölüm korkusundan insan ancak din yolu ile kurtulabilir, veya en azından bu korkunun şiddetinin azalması ancak din yolu ile mümkün olabilir.²⁰⁹

Dindar insanlar, ölüm problemini şuurlarında daha canlı tutarak, ölümle ilgili daha berrak hatıralara sahip olabilme eğilimi göstermekte, ölümle yüz yüze geldiklerinde ise, daha fazla hassasiyet göstererek konu ile ilgili tartışmalarda daha rahat davranmaktadırlar. Ancak bizzat kişinin kendi ölümü mevzubahis olunca, kaygı düzeyinde değişimler müşahade edilebilmektedir. Ayrıca ciddi bir şekilde yeniden dirileceği ümidiyle yönlendirilmiş bir hayat, ölümün daha müspet bir şekilde değerlendirilmesine yardım edebilmekte, fakat öte dünya inancı, mahkeme, yargılanma, suçluluk ve günahkârlık duygularını da beraberinde getirdiği için, bu inanç zaman zaman ölüm korkusunu artırabilmektedir.²¹⁰

²⁰⁷ Hayati Hökelekli, a.g.e., s.287.

²⁰⁸ Yurdagül Mehmedoğlu, *Erişkin Bireyin Kendilik Bilinci ve Din Eğitimi*, Rağbet Yay., İstanbul, 2001. s. 63.

²⁰⁹ Necati Öner, *Stress ve Dini İnanç*, T.D.V.Yay.; Ankara, 1997, s.33

²¹⁰ Faruk Karaca. a.g.e., s.254.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ANKET VE DEĞERLENDİRME - YAŞLILARDA DİNİ HAYAT

(Erzurum Örneği)

2.1 Araştırmaya Katılan Deneklerin Demografik Özellikleri

Araştırmaya katılan deneklerin yaş, cinsiyet, medeni hal, tahsil durumu, meslek veya meşguliyet ve ekonomik durum açısından demografik özellikleri tesbit edilmiş, deneklerin demografik özellikleriyle ilgili dağılımları bu bölümde tablolar halinde gösterilmiştir.

Tablo 2.1. Deneklerin yaş gruplarına göre dağılımı

Yaş Grupları	N	%
60 – 69	92	61.33
70 – 79	44	29.33
80 – 89	11	7.34
90 – 100	3	2.01
Toplam	150	100.0

Tablo 2.1'e baktığımızda, araştırmaya katılan 150 deneklerden 92 (%61.33) sinin 60 – 69, 44 (%29.33)'ünün 70 – 79, 11 (%7.34)'inin 80 – 89 ve 3 (%2.01) deneğin de 90 – 100 yaşları arasında olduklarını görmekteyiz.

Tablo 2.2. Deneklerin Cinsiyet Durumlarına Göre Dağılımı

Cinsiyet Dağılımı	N	%
Erkek	75	50.00
Kadın	75	50.00
Toplam	150	100.0

Tablo 2.2' de de görüldüğü gibi ankete katılan deneklerin 75 (%50)'i erkek, 75 (% 50)' i de kadındır.

Tablo 2.3. Deneklerin Medeni Durumlarına Göre Dağılımı

Medeni Hal	N	%
Bekar	0	0.00
Evli	98	65.33
Dul	52	34.67
Toplam	150	100.0

Tablo 2.3 ‘ten de anlaşılacağı üzere ankete katılan deneklerin 98 (%65,33)’i evli, 52 (%34,67)’ si eşini kaybetmiş ya da ayrılmış olmakla birlikte 60 yaş ve üzeri denekler arasında bekara rastlanmamıştır.

Tablo 2.4. Deneklerin Tahsil Durumuna Göre Dağılımı

Tahsil Durumu	N	%
Okuma – Yazma Bilmiyor	63	42.00
Okur – Yazar	20	13.33
İlkokulu Bitirmiş	50	33.33
Ortaokulu Bitirmiş	10	6.67
Lise ve Den. Ok. Mezunu	6	4.00
Üniversite Mezunu	1	0.67
Toplam	150	100.0

Tablo 2.4’ te görüldüğü gibi deneklerin tahsil durumuna bakıldığında ankete katılan 150 denekten 63 (% 42.00)’ ünün okuma yazma bilmediği, 20 (% 13.33)’ sinin okur – yazar olduğu, 50 (%33.33)’ sinin ilkokulu bitirmiş, 10 (% 6.67)’ unun ortaokul mezunu , 6 (% 4.00)’ sının lise ve dengi okul mezunu,1 (% 0.67)’ inin de üniversite mezunu olduğu görülmektedir. Ankete katılan denekler arasında her eğitim düzeyinden kişilerin bulunması örneklemin temsil niteliğini artırmaktadır.

Tablo 2.5. Deneklerin Meslek veya Meşguliyetlerine Göre Dağılımı

Meslek&Meşguliyet Grupları	N	%
Ev Hanımı	65	43.33
Emekli	36	24.00
Çiftçi	12	8.00
Esnaf	8	5.33
Serbest Meslek	13	8.67
İşsiz (Boş)	16	10.67
Toplam	150	100.0

Tablo 2.5'te görüldüğü gibi deneklerin meslek ve meşguliyetlere göre dağılımına bakıldığında, deneklerin 65(%43.33)' inin ev hanımı, 36 (%24.00)' sının emekli, 12 (%8.00)' sinin çiftçi, 8 (%5.33)' inin esnaf, 13 (%8.67)' ünün serbest meslekle uğraştıkları, 16 (%10.67)' sının ise hiçbir işle meşgul olmadıkları tespit edilmiştir.

Tablo 2.6. Deneklerin Ekonomik Durumlarına Göre Dağılımı

Ekonomik Durum	N	%
Ortanın Altı (Düşük)	15	10.00
Orta	74	49.33
Ortanın Üstü (İyi)	46	30.67
Üst (Çok İyi)	15	10.00
Toplam	150	100.0

Tablo 2.6'ya bakıldığında araştırmamıza katılan deneklerin ekonomik durum dağılımlarında genellikle orta halli olanların sayısı 74 (%49.33) olarak ilk sıralamada kendini gösterirken; bunu, ekonomik durumu iyi olanlar 46 (%30.67) kişi ile takip etmekte; Ortanın altında (düşük) olanlar ile durumları çok iyi olanların sayılarının da 15 (%10.00)' er kişi ile aynı oldukları görülmektedir.

Tablo 2.7. Deneklerin Kendilerini Tanımlama Durumlarına Göre Dağılımı

Kendini Tanımlama	N	%
İçedönük	53	35.33
Dışadönük	97	64.67
Toplam	150	100.0

Tablo 2.7' de de görüldüğü gibi, araştırmamıza katılan deneklerin 97 (%64.67)'si kendilerini dışadönük (aktif), 53 (%35.33)'ü ise kendilerini içedönük (pasif) olarak tanımlamışlardır.

Tablo 2.8. Deneklerin Sağlık Durumlarına Göre Dağılımı

Önemli Sağlık Sorunu	N	%
Evet (var)	63	42.00
Hayır (yok)	87	58.00
Toplam	150	100.0

Tablo 2.8 ‘ de görüldüğü gibi 60 yaş ve üzeri kişilerde önemli sağlık sorunları olanların sayıları 63 (%42.00) iken, sağlık sorunları olmayanların sayıları 87 (%58.00) ‘dir.

Oysa toplumda 60 yaşın üzerinde bulunan insanların tamamına yakınının sağlık sorunlarının olduğuna inanılır. Burada bizim (gençler ve orta yaşlılar) için önemli kabul edilen bazı sağlık sorunlarının, gün görmüş , nice hastalıklara göğüs germiş yaşlılar için önemsenmediği düşünülebilir.

Yüz yüze görüşme yaptığımız yaşlıyetişkinler sohbetlerimiz esnasında kendilerinde var olan prostat, böbrek taşı, damar sertliği, tansiyon gibi rahatsızlıkların onlar için önemli sağlık sorunu teşkil etmediğini söylemişlerdir.

Tablo 2.9. Deneklerin Yapmak İstediklerini Gerçekleştirme Durumuna Göre Dağılımı

Yapmak İstediklerinin Gerçekleşme Durumu	N	%
Tamamını	22	14.67
Bir kısmını	49	32.67
Çok azını	20	13.33
Hiçbirini	13	8.67
Önemli Olanlarını	46	30.67
Toplam	150	100.0

Tablo 2.9’ da deneklere ”Şu anda geriye dönüp baktığınızda yapmak istediklerinizin ne kadarını gerçekleştirdiniz?” sorusunu yönelttiğimizde, deneklerden 49(%32.37)’u bir kısmını, 46(%30.67)’ sı önemli olanlarını, 22 (%14.67)’si tamamını, 20(%13.33)’si çok azını gerçekleştirdikleri, 13(%8.67)’ünün ise yapmak istediklerinden hiçbirini gerçekleştiremedikleri tespit edilmiştir.

Tablo 2.10. Deneklerin Dinî Bilgi Seviyelerine Göre Dağılımı

Dinî Bilgi Seviyesi	N	%
Hiç Bilgim Yok	2	1.33
Çok Az Bilgim Var	12	8.00
Yeteri Kadar Bilgim Var	107	71.33
Oldukça Fazla Bilgim Var	29	19.33
Toplam	150	100.0

Tablo 2.10'a baktığımızda deneklerden yalnızca 2 (%1.33)'si din konusunda hiç bilgim yok dediğini, 12 (%8.00)'sinin, çok az bilgi sahibi olduğunu, büyük çoğunluğunun 107 (%71.33) yeteri kadar bilgim var dediğini, 29 (%19.33) deneğin ise din konusunda oldukça fazla bilgi sahibi olduklarını görmekteyiz.

2.2. Araştırmada Elde Edilen Bulgular ve Değerlendirmeler

Bu bölümde deneklerin Allah ve Ahiret inançları, namaz, oruç, kabir ziyareti ve dua ile ilgili tutum ve davranışları, gençlik yılları ile şimdiki durumları arasında ibadet etme sıklığı ve günümüz gençliğine bakışları, dinin kendileri için ifadesini, yapamadıkları ibadetlerin kendilerine etkileri, para ve mala önem verip vermedikleri, ölüm hakkındaki düşünceleri ve yaşlanmış olduklarının kabulü ve reddi ile ilgili bulgular, yaş, cinsiyet, tahsil durumu, meslek grupları, ekonomik durum, kendini tanımlama, dinî bilgi seviyesi ve sağlık durumu demografik değişkenleri açısından tahlil edilmiştir.

2. 2.1. Dinî Bilgi Boyutu İle İlgili Bulgular

Deneklerin dinî bilgi seviyelerine cinsiyet değişkeni açısından baktığımızda ; deneklerden çoğunluğunun (%71.33) kendilerini din konusunda yeteri kadar bilgi sahibi olarak gördüklerini saptadık. 75 erkek ve 75 kadın denek üzerinde yaptığımız araştırmamızda “Din konusunda hiç bilgim yok” diyen erkek denek bulunmazken kadın deneklerden yalnızca 2 (%2.66)'sinin din konusunda hiç bilgi sahibi olmadıkları, çok az bilgim var diyen kadın deneklerin sayılarının 4 (%5.33), erkek deneklerinin ise 8 (%10.66) olduğu, yine din konusunda oldukça fazla bilgim var diyen erkek deneklerin sayılarının 15(% 20.00), kadın deneklerin sayılarının ise 14(%18.66) olduğu görülmüştür.

Yukarıdaki bulguların ışığında Erzurum ve çevre köylerinde yaşayan 60 ve daha yukarı yaşlarda olan yaşlıların, çoğunlukla din konusunda bilgi seviyelerinin yeterli olduğu kanısına sahip oldukları görülmektedir

Konuya deneklerin tahsil durumu değişkenleri açısından bakıldığında; üniversite, lise, ortaokul ve ilkokul mezunları ile okuma- yazma bilen denekler

arasında din konusunda hiç bilgin yok diyene rastlanmamışken, yalnızca okuma – yazma bilmeyen 2 (%3.17) deneğin din konusunda hiç bilgi sahibi olmadıkları görülmüştür. Bununla beraber okuma – yazma bilmeyen deneklerden din konusunda çok az bilgin var diyenler 7 (%11.0), yeteri kadar bilgin var diyenler 48 (%76.0), oldukça fazla bilgin var diyenlerin sayıları ise 6 (%9.52)’dir. Deneklerden okur – yazar olanlar arasında 1 (%5.00) deneğin din konusunda çok az bilgiye sahip olduğu, 14 (%70.0) deneğin yeteri kadar bilgili olduğu ve 5 (%25.0) deneğin de oldukça fazla bilgi sahibi oldukları tespit edilirken; üniversite mezunu olan deneğin, ilkökul, ortaokul ve lise mezunu deneklerin çoğunluğunda olduğu gibi din konusunda yeterli bilgiye sahip oldukları, çok fazla bilgiye sahip olduklarını söyleyenler sıralamasında ise ortaokul mezunlarının (%40.0) ilk sırayı aldıkları gözlemlenmiştir.

Deneklerimize tahsil durumu hakkında sorularımızı yöneltirken; aralarında medrese eğitimi alanların buralarda Arapça ve din dersleri gördüklerini daha sonrasında da Latin Alfabetini öğrenmediklerini ama öğrenmeleri gerektiğini zamanın hızla değiştiğini, yaşadıkları dönemlerde aile büyüklerinin kendilerinin “yeni yazı” diye ifadelendirdikleri Latin Alfabetini öğrenmelerine izin vermediklerini burada belirtmekte yarar görüyorum.

Meslek veya meşguliyet değişkenine göre din konusunda bilgi seviyesi durumunda ; ev hanımlarının 45 (%69)’inin din konusunda yeteri kadar bilgi sahibi olduklarını, 12 (%18)’sinin de oldukça fazla bilgin var diyerek ikinci sırada yer aldıklarını söyleyebiliriz. Ev hanımları arasında din konusunda hiç bir bilgisi olmayanlar çok az olmakla beraber 2 (% 3.00) kişidir. Din konusunda yeterince bilgi sahibi olanların başında çiftçiler gelmektedir (%91). Bunları emekliler (%77), serbest meslek sahipleri (%62), boş olanlar (%62) ve esnaflar (%61) izlemektedir. Ev hanımları dışındaki grupların içerisinde din konusunda hiçbir bilgin yok diyene rastlanmamışken, çok fazla bilgi sahibi olanların başında esnafların geldiğini görüyoruz (%37) .

Erzurum’un yakın köylerinde yaptığımız anket ve mülakat çalışmalarında genellikle köylerde halkın bir arada bulunup sohbet edebilecekleri “köy odaları” na rastladık. Çiftçilik ve hayvancılıkla geçimlerini sağlayan bu insanların birbirleriyle sıkı ilişkiler içinde olduklarına ve bahsi geçen köy odalarında uzun kış geceleri

boyunca dinî konular da dahil olmak üzere yaşlıların anıları, birbirleriyle şakalaşmaları , memleketin politik ve sosyo – ekonomik durumlarının tahlili, köyün ya da aralarından birilerinin durumlarının sohbet havası içinde konuşulup tartışıldığına şahit olduk. Bu bağlamda çiftçilerin çoğunluğunun yeterli dinî bilgiye sahip olmalarında bunun etkisi bulunabilir.

Kendilerini dışadönük (aktif) olarak tanımlayan deneklerin 65 (%67.01)'i din konusunda yeteri kadar bilgili iken, 23 (%23.71)'ü oldukça fazla , 8 (%8.24)'i çok az bilgi sahibi, ve içedönüklerde olduğu gibi 1 (%1.07)'i ise tamamiyle bilgisiz olduklarını ifade ederken; kendilerini içedönük (aktif olmayan) grubuna dahil eden deneklerden 42 (%79.24)'si yeterli , 6 (%11.32)'sı oldukça fazla, 4 (%7.54)'ü çok az bilgi sahibi olduklarını belirtmişlerdir.

Deneklerden pasif durumda olduklarını söyleyenlerin din konusunda karşı grup (aktif olanlar) tan daha fazla olarak yeterli bilgi seviyesinde olduklarını söylemeleri yaşlılık psikolojisinin karakteristik yapılarından biriyle örtüşmektedir. Şöyle ki: Yalnızca dinî konularda değil bir çok konuda kendilerini yeterli olarak görür ve ben bilirim özbenci davranışları sergilerler. Kapalı yaşam tarzlarında egoizm kendini hemen belli eden bir davranıştır.

Aynı konuda; başkaları ile sıkı bir ilişki içinde olmayanlar (pasif olanlar), bilgi alışverişinde bulunmayan, kendi kendine yeten tipler olarak tanımlanmışlardır. Bu kabuğa çekilmede, yaşlı kişilerin, artık dünyanın merkezi basamağını işgal etmediklerini anlamaları onların orta yaş döneminde sahip oldukları ağır sorumluluklarında ve toplumsal ilişkilerinde bir gerilemeye ve azalmaya neden olur.

Bu merkezi basamaktan sıyrılmak bazıları için travmatik bir durum olabilir. Zira saygınlık ve otoriteleri azalacaktır. Bu durumda ya otoriteyi ele almak isteyip despot olacaklar, ya da pasif durumda kalacaklardır.

Yukarıdaki bulgulara genel olarak bakıldığında Erzurum ve çevre köylerinde yaşayan 60 ve yukarı yaşlardaki yaşlıların din konusunda genellikle yeteri kadar bilgi sahibi olduklarını görmekteyiz.

Tablo 1.2.1.1. Deneklerin Dini Bilgi Seviyeleri (Cinsiyet, Tahsil Durumu, Meslek ve Meşguliyet ve Kendini Tanımlama Değişkenlerine Göre)

Dini Bilgi Seviyesi	Cinsiyet				Tahsil Durumu												Meslek ve Meşguliyet												Kendini Tanımlama					
	E		K		Okuma Bilmiyor		Okur Yazar		İlk		Orta		Lise		Y.Ok. Üniv.		Ev Hanımı		Emekli		Çiftçi		Esnaf		Serbest		Boş		Pasif		Aktif			
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%		
	-	0.00	2	2.66	2	3.17	-	0.00	-	0.00	-	0.00	-	0.00	-	0.00	2	3.07	-	0.00	-	0.00	-	0.00	-	0.00	-	0.00	1	1.88	1	1.03		
Hiç Bilgim Yok	4	5.33	8	10.6	7	11.1	1	5.00	3	6.00	1	10.0	-	0.00	-	0.00	6	9.23	1	2.77	-	0.00	-	0.00	2	15.3	3	18.7	4	7.54	8	8.24		
Çok Az Bilgim Var	57	76.0	50	66.0	48	76.1	14	70.0	35	70.0	5	50.0	4	66.6	1	100	45	69.2	28	77.7	11	91.6	5	62.5	8	61.5	10	62.5	42	79.2	65	67.		
Yeteri Kadar Bilgim Var	14	18.6	15	20.0	6	9.52	5	25.0	12	24.0	4	40.0	2	33.3	-	0.00	12	18.4	7	19.4	1	8.33	3	37.5	3	23.7	3	18.7	6	11.3	23	23.7		
Oldukça Fazla Bilgim Var	75	100.	75	100.	63	100.	20	100.	50	100.	10	100.	6	100.	1	100	65	100.	36	100.	12	100.	8	100.	13	100	16	100.	53	100.	97	100.		
TOPLAM																																		

2.2.2. Dinî İnanç Boyutuyla İlgili Bulgular

“Allah’a inanma konusu bütün demografik değişkenler açısından incelendiğinde, deneklerin ortalama (% 98.67) oranında Allah’a inandıkları ; bir erkek ve bir de kadın denegin ise (% 1.33) , “İnanıyorum ama bu konuda çözemediğim hususlar var. “ ifadesini seçtikleri görülmüştür. Deneklerin büyük çoğunluğunun Allah ‘a inandıklarını belirtmeleri ve aralarında anlamlı bir ilişki bulunmaması açısından, burada bütün demografik değişkenleri birer birer inceleme gereğini duymadık.

M. Emin Köktaş, yaş değişkeni ile Allah’a inanç arasındaki ilişkilerde, yaş ilerledikçe inanma oranının arttığını, inanmama oranının ise düştüğünü gözlemlediğini belirtmiştir.²¹¹ Buna biz de katılmak durumundayız. Çünkü yaş değişkeni konusunda 60 yaş üzerindeki bütün deneklerimiz içinde Allah’a inanmayan çıkmamıştır. Allah inancı hakkında inanıp ta şüpheleri olan denekler araştırmamızda alt taban olarak belirlediğimiz yaş sınırındadırlar.

Araştırmamıza katılan Erzurum ve çevresinde yaşayan yaşlıların tamamının Allah’a inandıkları görülürken, ülkemize yapılan bazı araştırmalar da yaşlılıkla dindarlık arasında zorunlu bir ilişkinin olmadığını göstermektedir. Mesela Belma Özbaydar, bireylerin sosyo-kültürel seviyelerini ayrı tutarak ergenlikten başlayıp yaşlılığa kadar uzanan dönemde, Tanrı inancındaki kararsızlık durumunu inceleyen araştırmasında sosyo-kültürel durumları yüksek olan altmış yaş ve üzerindeki bireylerin Tanrı inancında, orta yaşta olduklarından daha kararsız oldukları, yine bu yaşlarda olup sosyo-kültürel düzeyi aşağı olanların ise Tanrı inancında daha kararlı olduklarını ortaya koymuştur.²¹²

İslam’ın “Amentü”sünde belirlenen ve “ zaruriyat-ı diniye”den olarak nitelenen iman esaslarından “Allah’ın varlık ve birliğine iman” araştırma kapsamına giren tüm denekler tarafından kesinlikle ortaklaşa olarak paylaşılan temel bir dinî inançtır. Bununla birlikte gerek Tanrı inancı ve gerekse öteki dinî inançlara bağlanış çeşitli şekillerde olmaktadır ki, bu durumu özellikle mülâkat çalışmalarımız ve

²¹¹ M. Emin Köktaş, *Türkiye’de Dinî Hayat*, İşaret Yay., İstanbul, 1993, s.79.

²¹² Belma Özbaydar, *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul, 1980, s.49-53

çeşitli konuşmalar ortaya koymaktadır. Dinî inançlara uzun boylu deliller aramaksızın ; öteden beri bilinen ve geleneksel olarak bir kuşaktan ötekine aktarılan biçimleri altında oldukları gibi bağlananların, yani İslam bilginlerinin “taklidi iman”²¹³ dedikleri imana sahip olanların yanı sıra, rasyonel inanca yönelenlerin ve ancak aklî ve mantıkî deliller getirerek inanmak yoluna gidenlerin de bulundukları görülmektedir. Bununla birlikte büyük çoğunluk dogmatik inançla rasyonel inancı bağdaştırma eğilimindedir.

“Ahiret gününe ve öldükten sonra dirilmeye inanma konusunda ; deneklerin (%98)’inin ahiret gününe ve öldükten sonra dirilmeye kesinlikle inandıkları görülürken; (%2.)’sinin inanıyorum ama bu konuda çözemediğim hususlar var seçeneğini işaretledikleri tespit edilmiştir.. Bu konuda da deneklerin dogmatik bir inanca sahip oldukları ve bu tür dinî inançların gerçekliğini kabul etmek gerektiği düşüncesinde oldukları görülmektedir. Çünkü onlar, “en son ve ilahi gerçek kitap Kur’an’da bunun böyle olduğunun haber verildiği gibi esasen atalarının da öteden beri bu inançta olduklarını , kendilerinin de bunların yolundan gittiklerini belirtmektedirler.

“Dinî inançlar arasında kararsızlık veya şüphe edilen konularda, deneklerin (%6,67)’sinin dinî inanç konularında kararsız oldukları ya da şüpheye düştükleri tespit edilirken , (%93,33)’ünün ise aynı konularda kararsız oldukları ya da şüpheye düştükleri görülmemiştir. Dinî inanç konularında şüpheleri olan ya da kararsız olduklarını ifade eden denekler bir sonraki bölüme açık uçlu olarak şüphelerini kısaca yazmışlardır.

Yukarıda Ahiret gününe inançla ilgili verdiğimiz bulgular bu soruda kendini açık uçlu cevaplar olarak belli etmişlerdir. Şüphelerin Ahiret ve Kaza – Kader minvali üzere odaklandığını görmekteyiz. Gerçi deneklerle konuşulduğunda; çoğunlukla bu inançlara Allah’ın ve Resulünün haber verdiği şekliyle inanıldığı belirtilmektedir. Bununla beraber “ Ahireti akıl ve maddeyle anlayanın imkânı olmadığı” , çünkü öbür dünya ile ilgili şeylerin madde ile ilgili olmayıp, manevi oldukları yahut ta “insan aklının onları kavramasına imkân bulunmadığı” şeklindeki

²¹³ Krş. El- Gazali, *İhya u Ulûm ed Din* , İstanbul,1975, C.I,s.237 vd.; Ö. N. Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam*, İstanbul, 1959, s.79- 80.

düşünce ve inançların görüldüğü, bununla da onların dinî inançlarla ilgili konuları belli kalıplar altında kabul ettiklerini ortaya koymaktadır.

Dinî inanç konularında deneklerin şüpheyne düştikleri konulardan birincisi Allah'ın emir ve yasaklarına uymayan insanların sonlarının ne olacağı, Cennet ve Cehennemnin nerede olduğu ve her ikisinde de ebedi kalınıp kalınamayacağı, İkincisi: Öldükten sonra dirilmenin, ebedi hayatın nerede ve nasıl olacağı , Üçüncüsü : Yeniden dirilişte yalnızca ruh olarak mı yoksa bedenle mi beraber sorguya çekileceği, Ahirette , dünyadaki işlenen günahların görülebilmesi meselesi. Dördüncüsü: Kader ve Kaza'nın nasıl gerçekleştiği, Alın yazısının nasıl bir şey olduğu sorularıdır.

Bilindiği gibi, her şeyin belli bir biçimde varlıklar âleminde ortaya çıkacağını Tanrı'nın ezelden dilemiş ve bilmiş olması şeklinde belirlenen "kader" ve bunun zamanı gelince olması demek olan "kaza"ya inanç, halk arasında genellikle yalnızca "kader" veya "alın yazısı" olarak bilinmektedir. Gerçekte bu konu İslâm'da türlü anlayışlara ve görüş ayrılıklarına yol açmıştır. Kaderi tamamen inkâr ederek, her şeyi insanın hür iradesine bağlayan "Kaderiyyecilerle, insanın ilâhî irade karşısındaki durumunu rüzgâra kapılmış hazan yaprağına benzeten "Cebriyye"nin aşırı görüşleri, Tanrı'nın hür iradesiyle her şeyi takdir etmekle birlikte, insanın "cüz'î irade"sinin de bulunduğunu söylemekle orta yolu tutan ve uzlaştırmacı bir tutum takınan "Ehl-i Sünnet" ekolleri (Maturidîyye, Eş'ariyye) tarafından bağdaştırılmıştır . Gerçekte ise yalnızca kaza-kader ve insanın sorumluluğu konularında değil, fakat aynı zamanda dinî inançlarla ilgili pek çok konularda çeşitli mezhepler ve kelâm ekolleri arasında önemli ayrılıklar ve bazen birbirine oldukça aykırı düşen değişik görüşlerin bulunduğu bilinmektedir. Deneklerin kaza – kader konularını, ulemanın uğraştığı ve tartıştığı derin ilâhiyat meselelerinden uzak, dinî inançlarla ilgili konuları belli kalıplar altında kabul ettiğini ortaya koymakta ve böylece de, bir kez daha İslâm bilginlerinin İslâmiyeti anlayış ve yaşayışlarıyla özellikle belli bir dinî kültür düzeyinden yoksun bulunan halk tabakalarının arasında önemli farklılıkların bulunduğu ortaya çıkmaktadır.

Halkın dinî inançları belli formüller ve basitleştirilmiş birtakım kalıplar içinde almış, inanmış ve bağlanmış olması, din ve inanç konularında belli bir kalıplaşma, geleneksellik ve şekilciliği de beraberinde getirmektedir. Bunun doğal bir sonucu ise,

dinî konularda her türlü tartışmaya kapalı, farklı görüş ve düşüncelere karşı müsamahasız bir taassubun ortaya çıkışı olmaktadır. Gerçekten de araştırmaya konu olan toplumun, dinî inançları yüzyıllardan beri bir kuşaktan ötekine aktarılan geleneksel ve kalıplaşmış şekilleri altında almış olup, genellikle bu konularda her çeşit tartışma ve görüş ayrılığına oldukça müsamahasız olduğunu belirtelim. Gerçi öteden beri genellikle Türklerin fanatizmden uzak toleranslı bir zihniyete sahip olup, körü körüne bir dine bağlanmak yerine Totemizm, Şamanizm, Budizm, Mazdeizm, Maniheizm, Yahudi ve Hristiyan dinlerinden sonra, XI. yüzyıldan itibaren de İslâm dinine girmiş olmalarının, kendi toplumsal ve ulusal bünyelerine en uygun düşen dinî arayış içinde olduklarını açıkça göstermesinin yanı sıra, esasen Türklerin din özgürlüğüne büyük bir özen göstererek, Müslümanlığın "dinde zorlama yoktur" ilkesini kendilerine prensip edindikleri ve yönetimleri altında bulunan başka din mensuplarına oldukça toleranslı davrandıkları bilinmektedir. Kaza ve kader konularında deneklerin bu tutumlarının genellikle belli bir kültür düzeyinden yoksun bulunan halk tabakalarının dinî inançlara belli kalıplar altında bağlanmış olmalarıyla desteklendiğine kuşku yoktur²¹⁴.

Gerçektende geleneksel yaşamın hakim olup, öğrenim düzeyi bakımından alt kademede bulunan çevrelerde ve özellikle tabiatla başbaşa yaşayan kırsal kesimde günlük her olay, kişinin, ailenin ve toplumun sevinç ve üzüntüleri hep alinyazısıyla açıklanmaktadır.

“Amentü” ilkelerine inanç bakımından bulgular topluca değerlendirildiğinde, bulgular arasında bir benzerliğin olduğu, örneklemin bu ilkeler konusundaki tutumu bakımından tutarlılık içinde olduğu anlaşılmaktadır. İnanç ilkelerinin temeli olan Allah’a inanma oranı ile diğer inanç esaslarına inanç arasında önemli bir farklılaşma gözlemlenmemiştir. İslamî anlamda Allah inancı ile ilgili tutumlarla diğer esaslara inanç arasında önemli bir paralellik gözlenmektedir.

Dinin insanlara mutluluk ve huzur kazandırdığı inancı konusunda bütün deneklerimizin, “Dine bağlılık, insanın hayatına başka türlü sahip olamayacağı bir mutluluk ve huzur kazandırır” görüşüne tamamıyla katıldıklarını görmekteyiz. .

²¹⁴ Ünver Günay, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul, 1999, s.82- 83.

En genel mahiyetteki ortak nitelikleri dikkate alındığında bir din ona inananlarla kutsal arasında kurulan bağla belirlendiğine göre, toplum içinde objektifleşen ve üyelerin ortak malı haline gelen dinî tecrübe, bir inançlar ve pratikler sistemiyle bir müminler cemaati içinde organize olur. Buna göre her din sisteminin toplum içinde üç türlü anlatımı söz konusudur ki, bunlar teorik, pratik ve sosyo - psikolojik anlatım yani iman, ibadet ve ahlaktır.

Teorik anlatım, dinî tecrübenin anlatım biçimlerinden belki de ilki olup, hemen her dinde, birtakım inançlar o dinin ayrılmaz bir parçasını teşkil ederler . Dinî grubun birleşip kaynaşmasında ise akîde, her zaman için en başta gelen temel bir role sahiptir. Her dinî grup içinde toplumsal bütünleşme ve ahengin temel faktörü, grup üyelerinin dinî inançlar ve değerleri ortaklaşa olarak paylaşmalarında yatmaktadır. Dinî inançlar ise bir yönden kutsala bağlı olup, bir başka yönden de toplumsaldırlar; onların biçimi ve şiddeti toplumsal yapı ve koşullara sıkı sıkıya bağlıdır.

Tıpkı biyolojik ihtiyaçlar gibi, bir dine inanmak ve bağlanmanın, genellikle araştırma konusu olan toplum yaşantısında önemli bir yerinin bulunduğu görülmektedir. Öyle ki, dinin toplum yaşantısında gereksiz ve boş bir şey olduğunu söyleyen hiçbir deneğe rastlanmamaktadır. ve onlar, "insanların dinsiz yapamayacakları, çünkü dini olmayan bir toplumun düşünölemeyeceğini" kabul etmektedirler. Öte yandan "dinin insanların yol göstericisi olduğu; din inancı olmadan kimsenin doğru yolu bulamayacağı; insanoğlunun içgüdülerini boyunduruk altına alabilmenin tek çaresinin dinde bulunduğu; hem bu dünyada ve hem de öteki dünyada mutlu olabilmek için dinin gerekli olduğu; zaten bilim ne kadar ilerlerse ilerlesin, insanoğlunun hiçbir zaman kâinatın sırlarına tam olarak erişemeyeceğı" görüşünü paylaştıkları görölmektedir. Dinin gerekliliğı konusunda ise dinî inançlara olan bağlılık ilk sırayı almaktadır.

Yaşlılar arasında sadece Tanrı'ya inanç ön plana çıkmamakta, dinin lüzumu ve gerekliliğı de önemli bir yer tutmaktadır.. A.B.D. de yapılan bir araştırmada 65 ve yukarı yaşlılardan % 71'i dinin kendileri için son derece önemli olduğunu dile getirirken, 65 yaşın altındakilerden sadece % 49'u dinin kendi hayatlarında önemli bir yer tuttuğunu belirtmişlerdir.²¹⁵

²¹⁵ Mustafa Köylü, a.g.e.,s.142.

2.2.3. Dinî Davranış Boyutu ile İlgili Bulgular

Erzurum yöresinde öteden beri oldukça pratikan bir toplumla karşılaşılır. Özellikle namaz ibadeti için “ Dinin direği “ ifadesi çok kullanılır²¹⁶. Burada yaş ilerledikçe günlük vakit namazlarına olan bağlılık ta artmaktadır. Dünya işlerinden el etek çekmiş olup, yakında Azrail’in kendi kapılarını da çalacağını anlayan ve bu bakımdan da öbür dünyanın hazırlığı içinde olan ihtiyarlar arasında günlük beş vakit namaza olan bağlılık genç ve orta yaşlı olanlardan daha fazladır. Başka bir deyişle yaş ilerledikçe namaz kılmama eğilimi düşmektedir.

Deneklerin namaz kılma ile ilgili durumlarını tahsil durumlarına, meslek veya meşguliyetlerine, Ekonomik düzeylerine, Kendilerini içedönük ya da dışadönük olarak tanımlamalarına, sağlık sorunlarına, şu ana kadar yapmak istediklerinin ne kadarını gerçekleştirebildiklerine ve din konusundaki bilgi seviyelerine göre değerlendirmek istedik.

Tablo:2.2.3.1. Namaz Kılma İle İlgili Tutumların Tahsil Durumlarına Göre dağılımı

Namaz Kılma Durumu	Tahsil Durumu											
	Okuma Bilmiyor		Okur Yazar		İlk		Orta		Lise		Y.Ok. Üniv.	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Hiç Namaz Kılmıyorum	-	0.00	-	0.00	-	0.00	-	0.00	-	0.00	-	0.00
Mübarek Günlerde Kılıyorum	2	3.17	-	0.00	-	0.00	-	0.00	-	0.00	-	0.00
Cuma ve Bayram Namazlarını Kılıyorum	3	4.76	-	0.00	1	2.00	1	10.0	-	0.00	-	0.00
Günlük Namazların Bazılarını Kılıyorum	5	7.93	-	0.00	2	4.00	1	10.0	-	0.00	-	0.00
Beş Vakit Namazı Kılıyorum	53	84.1	20	100.	47	94.0	8	80.0	6	100.	1	100
TOPLAM	63	100.	20	100.	50	100.	10	100.	6	100.	1	100

Yukarıdaki tablodan da anlaşıldığı gibi; deneklerin namaz kılma ile ilgili durumlarına tahsil durumu değişkeni açısından bakıldığında; tahsil durumu farkı olmaksızın erkek ve kadın denekler arasında hiç namaz kılmayana rastlanmazken, okuma yazma bilmeyen deneklerin 53 (%84) ‘ünün beş vakit namaz kıldığı, 5 (%7.93)’inin günlük namazlardan bazılarını kıldığı, 3 (%4.76)’ünün yalnızca cuma ve bayram namazlarını kıldığı, 2 (%3.17)’sinin de mübarek günler hariç pek namaz kılmadığı; okur yazar olanların hepsinin (20 kişi) beş vakit namazlarını kıldıkları tespit edilmiş, bunların içinde de hiç namaz kılmayan, yalnızca Cuma ve bayramları ya da yalnızca mübarek günlerde namaz kılanlara rastlanmamıştır.

İlkokul mezunlarına bakıldığında (50 kişi), aralarında hiç namaz kılmayan bulunmazken 1 deneğin yalnızca Cuma ve bayram namazlarını kıldığı, 2 deneğin de günlük namazların bazılarını kıldığı, diğer 47 deneğin ise çoğunluk grupta olduğu gibi beş vakit namaz kıldıkları gözlemlenmiştir.

Ortaokul mezunu deneklerin (10 kişi) namazla ilgili tutum ve davranışlarına gelince; diğerlerinden farksız olarak beş vakit namaz kılanların sayılarının (8 kişi) en çok olduğu, bu kategoride tıpkı lise ve dengi okul mezunu deneklerde olduğu gibi hiç namaz kılmayana rastlanmadığını , yalnızca içlerinden 1 deneğin Cuma ve bayram namazlarını kıldığını gene 1 deneğin de günlük namazların bazılarını kıldığı görülmekle birlikte aralarında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır.

($\chi^2=2.713$, s.d.= 10, $p > 0.05$)

Tablo :2.2.3.2. Namaz Kılma İle İlgili Tutumların. Deneklerin Meslek veya Meşguliyetlerine Göre Dağılımı

Namaz Kılma Durumu	Meslek veya Meşguliyet											
	Ev Hanımı		Emekli		Çiftçi		Esnaf		Serbest Meslek		Boş	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Hiç Namaz Kılmıyorum	-	0.00	-	0.00	-	0.00	-	0.00	-	0.00	-	0.00
Mübarek Günlerde Kılıyorum	-	0.00	1	2.77	-	0.00	-	0.00	-	0.00	2	6.25
Cuma ve Bayram Namazlarını Kılıyorum	-	0.00	3	8.33	-	0.00	1	12.5	-	0.00	-	0.00
Günlük Namazların Bazılarını Kılıyorum	4	6.15	2	5.55	-	0.00	1	12.5	2	15.4	-	0.00
Beş Vakit Namazı Kılıyorum	61	93.8	30	83.3	12	100.	6	75.0	11	84.6	15	93.7
TOPLAM	65	100.	36	100.	50	100.	8	100.	13	100.	16	100

Deneklerin meslek ve meşguliyet değişkenine göre namazla ilgili tutum ve davranışları ise şöyledir: Ev hanımları, çiftçi olanlar, esnaf ve serbest meslek sahibi ve işsiz (boş) olanlar içerisinde namaz kılmayana hiç rastlanmamışken, Yalnızca mübarek günlerde namaz kıldıklarını söyleyen emekli 1(%2.77) ve işsiz 2 (%6.25) deneğin olduğu, yine yalnızca cuma ve bayram namazlarını ise, 3 (%8.33) emekli ve 1(1%12.5) esnafın kıldıkları; ev hanımlarından 4(%6.15) , emekli (%5.55) ve serbest meslek sahiplerinden 2'şer (%15.4) ve esnaf olanlardan 1(%12.5) kişinin de günlük namazlardan bazılarını kıldıkları, beş vakit namaz kılanlar arasında ilk sırayı çiftçilerin aldıkları (%100.) bunları sırasıyla ev hanımları (%93.8), işsiz olanlar (%93.7), serbest meslek sahipleri (%84.6), emekli olanlar (%83.3) ve esnaflar (%75.0)'ın takip ettikleri tespit edilmiş, aralarında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. (χ^2 16.960, s.d.= 15, p > 0.05)

Deneklerin meslek veya meşguliyetlerine göre namaz kılma sıklıkları birbirlerinden farklı olmakla birlikte, beş vakit namazı kılanlar arasında çiftçilerin ilk sırayı almalarını kırsal kesimlerde namaza olan bağlılığın kendini göstermesi olarak algılayabiliriz.

Ev hanımlarında da namaza olan bağlılık diğer gruplardan biraz fazladır. Gerçekte yalnızca namaz konusunda değil, fakat aynı zamanda dinî yaşayışla ilgili pek çok hususlarda kadınlar erkeklerden önde gelmektedirler. Genellikle kadınların erkeklerden daha çok dine ilgi duymalarında, onların psikolojik durumlarının, yani erkeklere oranla daha duygusal, ince ruhlu, manevî geleneklere bağlı, korkuya meyyal ve sığınma ihtiyacını duyan kişiler olmalarına karşılık, erkeklerin, kendilerini daha çok efendi ve hakim hissetmeleri, bağımsızlık iddiasında bulunmaları ve onların bu durumunun, her şeyden önce itaati gerektiren din ve ibadetin tâbiatına aykırı oluşunun, belli bir ölçüde payının bulunduğu kuşku yoktur. Ancak, kadınların toplumda sahip bulundukları roller ve ilişkiler erkeklerinkinden farklıdır. Çünkü onlar toplumsal hayatta nispeten bir kenara itilmiş, kendi dünyalarına kapatılmış olup, dış dünyayla ilişkileri, oradaki toplumsal hayata katılmaları, erkeklere oranla daha azdır ki, onların bu toplumsal durumu erkeklerden daha çok dine bağlılık eğilimi göstermelerinde rol oynayan önemli bir etkidir.

Çeşitli ülkelerde yapılan araştırmalarda inanç konusunda erkeklerle kadınlar arasında çok fazla fark olmazken, kadınların genel olarak tüm dini ibadetlerde, özel, bireysel dinî ibadetleri yerine getirmede, dinî ibadetlere devam etmede ve dinî davranışlarda erkeklerden daha dindar oldukları ortaya çıkmıştır. Yine kırsal kesimlerde yaşayanların şehir hayatında yaşayanlara oranla daha dindar olduğu yapılan araştırmaların ortaya koyduğu bir sonuçtur.²¹⁷ Bununla birlikte deneklerin namaz kılma ile ilgili durumları meslek veya meşguliyet değişkenine göre değerlendirildiğinde aralarında anlamlı bir ilişkinin olmadığı görülmektedir. (χ^2 16.960, s.d.= 15, $p > 0.05$)

Ekonomik durum değişkenine göre ise yukarıdakilerden farklı bir sonucun ortaya çıkmadığı görülmüştür. Şöyle ki; ekonomik durumu düşük olanlardan günlük namazların bazılarını kılanların sayıları 2 (%13.33) iken, geriye kalanların hepsinin (%86.6) beş vakit namazlarını kıldıkları, ekonomik durumları düşük olanların yanı sıra ekonomik durumu çok iyi olan deneklerden de 1 (%6.66) 'inin günlük namazların bazılarını kıldığı diğerlerinin (%93.3) ise, beş vakit namazlarını kıldıkları tespit edilmiştir. Orta halli ekonomik duruma sahip olan denekler arasında

²¹⁷ Mustafa Köylü, a.g.e., s.147.

2 (%2.70) ‘sinin mübarek günler hariç pek namaz kılmadığı, 3 (% 4.05) ‘ünün sadece cuma ve bayram namazlarını , diğerlerinin (%75.6) ise beş vakit namazlarını kıldıkları gözlemlenmiştir. Son olarak kendilerinin ekonomik durumlarının iyi olduklarını söyleyen deneklerin 2 (%4.34)’sinin sadece cuma ve bayram namazlarına katıldıkları, 1(%2.17)’isinin günlük namazların bazılarını kıldığı, diğerlerinin de (%93.3) çoğunlukla olduğu gibi beş vakit namazlarını kıldıkları görülmüştür.. Deneklerin namaz kılma sıklıkları ile ilgili bulgulara bakıldığında ekonomik durum değişkenine göre aralarında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. (χ^2 6.160, s.d.= 9, $p > 0.05$)

Kendilerini içedönük olarak tanımlayan deneklerin namaz kılma ile ilgili tutumlarına gelince; onlarda da dışadönükler ve yukarıda bahsedilen diğer değişken gruplarda olduğu gibi namaz kılmayana rastlanmamakla beraber, hem içedönük hem de dışadönük deneklerin içinden 4’er deneğin, günlük namazların bazılarını kıldıkları, 1’er deneğin yalnızca mübarek günlerde namaz kıldıkları, içedönüklerden 1, dışadönüklerden 4 deneğin de yalnızca cuma ve bayram namazlarını kıldıkları görülmüştür.

Deneklerden kendilerinde önemli bir sağlık sorunu olduğunu söyleyenlerin namaz kılma tutumlarını gelince sağlık sorunu olanlarda da olmayanlarda da 1’er deneğin mübarek günler dışında namaz kılmadıkları, hatta kendilerini sağlıklı olarak görenlerin diğerine oranla daha az namaz kıldıkları, örneğin sağlık sorunu var diyen deneklerden 2’si yalnızca cuma ve bayram namazlarını kılarken ; sağlık sorunu olmayan deneklerde bu sayı 3’tür. Hâkeza , günlük namazların bazılarını kılan sağlık sorunu olmayan deneklerin sayısı 5 iken, diğerinin sayısı 3’tür.

Bazı deneklerin düzenli namaz kılıp - kılmama nedenlerine gelince bunları özellikle mülakatlar ve sohbetlerle öğrenmek mümkün olmuştur.

Düzenli namaz kılanlar bu sayede kendilerini daha rahat ve mutlu hissettiklerini; Tanrı’ya olan borcunu ödemenin huzurunu duyduklarını; kendi kendilerine olan güvenlerinin arttığını; namazın kendilerini hem maddî ve hem de manevî bakımlardan temizlediğini, insana sağlık ve zindelik verdiğini; kötülükler ve günahlardan arınmak ve sakınmanın ancak namazla mümkün olduğunu; esasen namazı Allah’ın emri bilerek yerine getirdiklerini, ölümün kendilerine daha yakın

olduğunu belirtmekte olup, aile veya çevre baskısıyla, yahut ta gösteriş ya da nüfuz sağlamak için namaz kıldığını söyleyen deneye rastlanmamıştır.

Namazlarını düzensiz olarak kılanların buna gösterdikleri nedenlerin başında ihmal yer almaktadır. İşlerin çokluğu nedeniyle vakit bulamama, tembellik, küçüklükten beri alışmamış olma hastalık gibi nedenler, düzenli namaz kılmak istedikleri halde kılamadıklarını esefle belirten denekler tarafından gösterilmektedir. Bu kategoriden olan çok az bir kısım denekler de, eskiden köyde kıldıkları halde kentte iş durumlarının buna olanak vermediğini söylemektedirler.

Araştırmamıza katılan yaşlıların çoğunluğunun namazlarını kıldıkları tespit edilirken Neda Armaner'in Ankara Huzur Evlerinde yaşlıların dini vecibelerini yerine getirip getirmediğine ilişkin yaptığı araştırmasında ,hiçbir ciddi uğraşları olmayan Huzur Evinde kalan yaşlılardan %80'inin ibadet etmedikleri²¹⁸ ortaya çıkmıştır

Bu çalışmamızda deneklerin dinî pratiklerden oruç tutma ile ilgili tutumlarını yalnızca sağlık durumu değişkenine göre tahlil etmek istedik.Çünkü Erzurum'da ramazan ayının diğer şehirlerimizde yaşananlardan oldukça farklı olduğu, burada oruç ayında dinin daha yoğun yaşandığını , ergenlik çağını geçmiş olanlar dışında henüz çocuk yaşta olanların da oruç tuttuğu, buna ailesi tarafından özendirildiği, hatta oruç tutmayan çocukların diğer oruç tutan çocuklar tarafından kınandığı öteden beri bilinen bir gerçektir.

Bedenle yapılan ibadetlerden oruca olan bağlılık, namaza ve özellikle günlük vakit namazlarına olan bağlılığa oranla çok daha fazladır. Bunda kuşkusuz, namazın günlük yaşayışın belli anlarında düzenli olarak tekrar edilmesi gerekmesine karşılık orucun, yılda yalnızca bir ay olmasının payı büyüktür. Öte yandan, ramazan ayı boyunca kişilerin içinde yaşadıkları aileleri, mahalleleri, iş yerleri, köyleri, kentleri, ülkeleri vs hattâ bütün bunların ötesinde tüm İslâm dünyasının, her zamanki günlük kolektif yaşantılarının normal akışını değiştiren bir disipline maruz kalmalarının ramazan orucunu öteki dinî pratiklere oranla daha da şiddetli bir toplumsal karaktere büründürdüğü düşünülürse, bu ibadete bağlılığın oldukça yüksek bir tempoya erişmesinin toplumsal nedenleri daha iyi anlaşılır. Gerçekten de Erzurum ve

²¹⁸ Neda Armaner *Din Psikolojisine Giriş 1*.Ankara ,Ayyıldız Matbaası,1980, s.137

çevresinin dinî yaşayışında, ramazan ayı ve bu ayda yapılan oruç ibadetinin, öylesine merkezî bir yeri bulunmaktadır ki, bu ay boyunca gerek köyde ve gerekse kentte toplumsal yaşam alışılmış görünümünden bambaşka bir atmosfere bürünmektedir. Genellikle lokantalar ve eğlence yerleri kapanmakta veya bu vesileyle onarım görmekte, yiyecek maddeleri satan dükkânlar her günlük saatlerinden başka saatlerde açılmakta, pek çokları uyku ve çalışma saatlerini değiştirmekte ve böylece tan yerinin ağarmasından güneşin batışına kadar toplumsal hayat adetâ yavaşlamakta, askıya alınmaktadır. Gece sahur yemeğini yiyen Müslümanların çoğu, sabah namazını kıldıktan sonra hemen uykuya yatmakta ve pek çokları öğleye doğru kalkıp, namazdan sonra iftar için alışverişe çıkmaktadır. Akşam iftar vakti, sokakların ıssızlık veya hiç değilse son derecede tenhaliği, ramazan orucuna bağlılığın önemli bir belirtisi olmaktadır. Aynı şekilde yatsı ve onu takiben kılınan teravih namazında camilerde toplanan cemaatin kalabalıklığı, ramazanda araştırma alanımızdaki dindarlığın canlılık ve hareketliliğinin bir başka belirtisi olmaktadır.

Erzurum'da ramazan ayı ibadet ayı olarak dikkati çekmektedir. Pek çokları, bütün yıl boyunca hiç ibadet etmedikleri halde bu ayda oruçlarını tutar, namazlarını kılar, Kur'an okur veya okutur, öteki pek çok dinî pratikleri yerine getirmede adetâ birbirleriyle yarışır. Yıl boyunca alını hiç secdeden kalkmayanlar içinse bu ay, bir başka dinî coşku vesilesidir. Genellikle herkes kendi mahallesinin camiinde ibadet eder. Ancak bu vesileyle evler de birer ibadethane görünümüne bürünürler. Özellikle kentte oturanların bir kısmını her gün bir başka camide ibadet ederken görmek mümkündür. Hemen her camide imamlar, hocalar, vaizler halka dinî öğütler verir; mukabele okunur; hatim indirilir; mevlit törenleri düzenlenir. 'Hafızlar ve cemaatten ateşli dindarlar müezzinlik görevini üstlenir; Kur'an ve ilâhîler okurlar. Dinî bütün ve Kur'an okumasını bilen herkes, bir veya birkaç kez Kur'an'ı hatmeder. Bilmeyenler bir hafız tutarak evde veya camide Kur'an okuturlar; her gün belli saatlerde mukabele dinlemek veya takip etmek için, kadın erkek oralarda toplanır. Yapılan tüm ibadetler yalnızca diriler için değildir; aynı zaman, da ölümler de hatırlanır, onlar için de hatim indirtilir, mevlit okutulur, hayır yapılır, dua edilir, mezarları ziyaret edilir.

Dinî atmosferde görülen bu canlılık, dinî yaşayış bakımından alışılmışın ötesinde bir toplumsal baskı ve kontrolü de beraberinde getirdiğinden, orucun gereğine inanmadığı veya bir başka nedenle oruç tutmayanlar bile, açıktan açığa

oruçsuz olduklarını belli edecek davranışlardan kaçınmak zorundadırlar. Hiç kimse, ister köyde ister kentte olsun, sigara içmek, bir şey yemek v.s. gibi davranışta bulunarak umumî yerlerde dolaşamaz. Çünkü, toplumda ramazan orucuna olan saygı geleneksel olarak öylesine yüksektir ki, bugün toplumun kolektif şuuru bunu üslenmiş durumdadır.

Ramazan ayı, yalnızca araştırma alanımızdaki dindarlığın yüksek temposuna işaret etmekle kalmamakta; fakat aynı zamanda eğlence hayatına da değişik bir renk vermektedir. Yatsı namazından sonra köy odaları, kahvehaneler ve öteki toplanma yerleri, saz şairlerinin, ozanların şiirlerini ve sohbetlerini veya dinî kitaplardan okunan pasajları dinlemek için toplanan, her yaştan kişilerle dolar, taşar. Bu bakımdan denilebilir ki, toplumsal yaşantının gündüz ki durgunluğu geceki hareketliliğiyle dengelenmektedir.

Kendilerinde önemli sağlık sorunu olmadığını söyleyen deneklerin 67 (%77)'sinin hem ramazanda hem de mübarek günlerde oruçlarını tuttukları, 19 (%21)'unun yalnızca ramazanda bu pratiği yerine getirdiği, 1 (%1.14)'isinin ise tutmak isteyip te tutamadığı, ama hem kendilerinde sağlık sorunu olanlar, hem de sağlıklı olduğunu söyleyenler arasında hiç oruç tutmam diyen deneğe rastlanmaması, ve bunlar arasında bile oruç tutma oranının çok yüksek olduğunun görülmesi şöyle ki, 63 deneğin yalnızca 4 (%6.34)'ü tutmak isteyip te tutamayanlar grubuna girdiği, diğerlerinin 48 (%73)'inin hem ramazan hem de mübarek günlerde, 19 (%21)'unun da ramazan ayında oruç tuttuğunun görülmesi bu ibadetin Erzurum'da ne denli canlılığını koruduğunun bir göstergesidir. Deneklerin oruçla ilgili tutumları sağlık sorunları değişkenine göre değerlendirilmiş ve aralarında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. ($\chi^2=3.317$, s.d.= 2, $p > 0.05$)

Dinî hayatın en subjektif yönünün dua olduğu söylenebilir. İnsanın bir anlamda psikolojik durumuna ve ihtiyaçlarına bağlı olan bu davranış, kişinin dinî tecrübesiyle de yakından ilgilidir. Örneklemde dua ile ilgili davranışları cinsiyet değişkenine göre ele alındığında, erkek denekler arasında 4 (%5.33) kişinin bazen, 34 (%45.3)'ünün genellikle her gün, ve 37 (%49.3)'sinin de vakit namazlarının akabinde dua ettikleri görülürken, kadın deneklerden bazen dua ederim diyenlerin 2 (%2.66), her gün dua edenlerin 46 (%61.3) ve vakit namazlarının peşinden dua edenlerin de 27 (% 36.0) kişi oldukları tespit edilmiş, erkek ve kadın denekler

arasında hiç dua etmem diyene rastlanmamıştır. Deneklerin dua etme sıklıkları cinsiyet değişkenine göre ele alındığında aralarında anlamlı bir ilişkinin olmadığı görülmüştür. ($\chi^2 = 4.029$, s.d.= 2, $p > 0.05$)

Kendilerine özel olarak dualarının içeriğini sorduğumuz deneklerin çoğunluğunun , dualarında öncelikli olarak şahsi sağlık istedikleri bunu, Müslüman olarak ölmeyi arzu etmeleri ve yaşamlarının önceki dönemlerinde yaptıkları hatalar için af dilemeleri takip etmektedir. Dua etmenin kendilerine manevi bir haz ve moral verdiğini, Allah'a daha yakın olduklarını hissetmelerine sebep olduğunu belirten yaşlıyetişkinlerin bu saatten sonra dua etmekten başka yapacak bir şeylerinin olmadığını söylemeleri duayı bir kurtuluş yolu olarak görmelerinin sonucudur.

Tahsil durumu değişkenine göre ise; okuma yazma bilmeyenlerden 3 (%4.76), okur – yazar olanlardan 2 (%10.0) ve ilkokul mezunlarından 1 (% 2.00) denegin bazen dua ettikleri, yine okuma yazma bilmeyenlerden 36 (%57.1), okur – yazar olanlardan 10 (%50.0) ve ilkokul mezunlarından 8 (%40.0) denegin genellikle her gün dua ettikleri, tahsil durumları ne olursa olsun denekler arasında hiç dua etmeyene rastlanmadığı, vakit namazların peşinden dua edenler arasında üniversite mezunu denegin ilk sırayı aldığı 1 (%100.) bunu sırasıyla ortaokul mezunları 5 (%50.0), ilkokul mezunları 24 (%48.0), okur – yazar olanlar 8 (%40.0) ve okuma yazma bilmeyenler 24 (%38.1)'in takip ettikleri tespit edilmiş, aralarında anlamlı bir ilişkinin olmadığı görülmüştür. ($\chi^2 = 5.837$, s.d.= 10, $p > 0.05$)

Meslek ve meşguliyet değişkenine göre deneklerin dua ile ilgili tutum ve davranışları şöyledir: Genellikle her gün dua etme yönünden ev hanımları (%58.46) birinci sırada yer alırken, kendilerini emeklilerin (%58.33) , çiftçilerin (%50), işsiz olanların (%43.75), serbest meslek sahiplerinin (%38) ve esnafların (%37) takip ettikleri görülmektedir. Vakit namazlarının peşinden dua edenlerin başında ise esnaflar (%62)'in geldiğini, bunları da serbest meslek sahipleri (%61), çiftçiler (%50), boş olanlar (%43.75), ev hanımları (%38.46) ve emeklilerin takip ettiklerini görüyoruz. Bazen dua edenlerin sıralaması da şöyledir: işsiz olanlar (%12.53), emekliler (%5.55) ve ev hanımları (%3.07). Deneklerin dua etme sıklıkları meslek veya meşguliyet değişkenine göre ele alındığında aralarında anlamlı bir ilişkinin olmadığı görülmektedir. ($\chi^2 = 8.881$, s.d.= 10, $p > 0.05$)

Erzurum’da esnaflık yapan yaşlıyetişkinlerin işlerini genellikle aileden bir veya birkaç çocuğa bıraktıkları, ama genelde iş yerinin kontrolünün kendilerinde olduğunu, az da olsa işlerinin başında durdukları, yahut ta evlatlarıyla beraber işlerini devam ettirdikleri gelenekselleşmiş bir olaydır. Bu yüzden namaz vakitlerini pek kaçırmamaya özen gösterir, ve namazlarının akabinde dua ederler.

Ekonomik durum değişkenine göre dua ile ilgili tutum ve davranışlara gelince: Genellikle her gün dua edenlerin başında beklenildiği gibi ekonomik durumları çok düşük olanların geldiğini (%73.33), bunları ekonomik durumu orta, iyi ve çok iyi olanların takip ettiklerini; Vakit namazların akabinde dua edenlerin sıralamasının da yukarıdaki sıralamanın tam tersine ekonomik durumlarının çok iyi olduğunu söyleyenler (%46.66), iyi olanlar (%45.65), orta olanlar (%44.59)ve kötü olanların (%20) oluşturduğunu görüyoruz. Burada ekonomik durum iyiye gittikçe vakit namazların kılınma ve namazların ardından dua etme sıklığının ortaya çıktığını gözlemlemek mümkün olmakta, bununla birlikte aralarında anlamlı bir ilişkinin olmadığı görülmektedir. ($\chi^2=4.257$, s.d.= 9, $p > 0.05$)

Kendilerini dışa dönük olarak nitelendiren deneklerin içe dönüklerden fazla olarak genellikle namazlardan sonra dua ettikleri (%46.39) gözlemlenirken, içe dönük olanların genellikle her gün dua ettikleri (%58.59) görülmüştür.

Kendilerinde önemli sağlık sorunlarını olduğunu söyleyenler ile sağlıklı olduğunu ifade eden denekler arasında dua etme sıklığı birbirine eşittir.

Tablo:2.2.3.3. Dua ile İlgili Tutumların Deneklerin Dinî Bilgi Seviyelerine Göre Dağılımı

Dua ile İlgili Tutumlar	Dinî Bilgi Seviyesi							
	Hiç Bilgim Yok		Çok Az Bilgim Var		Yeteri Kadar Bilgim Var		Oldukça Fazla Bilgim Var	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Hiç Dua Etmem	-	0.00	-	0.00	-	0.00	-	0.00
Bazen Dua Ederim	1	50.0	1	8.33	3	2.80	1	3.44
Her Gün Dua Ederim	-	0.00	2	16.6	62	57.9	16	55.1
Vakit Namazlarının Arkasından	1	50.0	9	75.0	42	39.2	12	41.3
TOPLAM	2	100.	12	100.	107	100.	29	100.

Tablo 2.2.3.3. 'te de görüldüğü gibi; dinî bilgiler konusunda kendilerinin hiç dinî bilgilerinin olmadığını söyleyen deneklerin vakit namazlarından sonra bazen dua ettikleri, aralarında her gün dua edenlere rastlanmadığı, dinî bilgileri az olanların çoğunlukla namazlardan sonra dua ettikleri (%75), yeterince dinî bilgiye sahip olanların (%57) ve oldukça fazla dinî bilgiye sahip olanların (%55) genelde her gün dua ettikleri görülmektedir

Deneklerin dua etme sıklıklarını dinî bilgi seviyelerine göre değerlendirdiğimizde aralarında anlamlı bir ilişki olduğunu görmekteyiz. ($\chi^2=19.354$, s.d.= 6, $p < 0.05$) Şöyle ki: Deneklerin dinî bilgi seviyeleri yükseldikçe genellikle her gün dua ettikleri, bilgi seviyeleri azaldıkça da çoğunlukla vakit namazlardan sonra dua ettikleri tespit edilmiştir. Deneklerin bilgi seviyeleri ile dua etme sıklıkları doğru orantılıdır.

2.2.4. Dinî Duygu boyutuyla İlgili Bulgular

Deneklerin ibadetlerini veya günlük işlerini yaparlarken Allah'a yakın olduklarını düşünerek heyecan duyma konusu cinsiyet değişkenine göre ele alındığında; erkek ve kadın denekler arasında pek fazla fark olmamakla birlikte erkeklerin (%49), kadınların (%53)'ünün ibadet ederken veya günlük işlerini yaparlarken Allah'a yakın olduklarını hissederek bazen heyecan duydukları, erkeklerin (%46)'sı kadınların da (%41)'i sık sık heyecan duydukları görülmüştür. Kadın ve erkek denekler arasında günlük rutin işleri yapma ya da ibadet etme anlarında kendilerini Allah'a yakın hissetmeyip heyecan duymayanlar ise, (%4)'tür .

Burada heyecan duyma oranlarının yüksek olmalarının nedenlerini sınımlanacak tek varlığın Allah olduğu inancı, yaşlanma olayının insanları Allah'a daha da yakınlaştırdığı, yapılan eylemlerin Allah'ın rızasının kazanmak gayesini gütmesi gerektiği inancının yoğunluk kazanması, kendilerine yakıştırdıkları ölümü ve ölüm meleği Azrail'i Allah'a götüren bir vasıta olarak görmeleri , günahlardan kurtulma ve arınma şeklinde sayabiliriz.

Konu deneklerin tahsil durumlarına göre ele alındığında; ibadet etme ya da günlük işleri yapma anında Allah'a yakın olduklarını düşünüp heyecan duymadıklarını ifade eden denekler arasında okur yazar olmayan 4 (%6.34), ilkokul

mezunu 2 (%4.00) ve ortaokul mezunu 1 (%10.0) deneye rastlanırken; aynı durumlarda bazen heyecan duyduklarını söyleyen okur yazar olmayan 36 (%57.1), okur –yazar 12 (%60.0), ilkokul mezunu 21 (%42.0), ortaokul mezunu 5 (%50.0), lise mezunu 2 (%33.3) ve üniversite mezunu 1 (%100.) denek tespit edilmiş, oldukça fazla heyecan duyan deneklerin sıralamasının ise, lise mezunu (%66.6), ilkokul mezunu (%54.0), ortaokul mezunu (%40.0), okur yazar olanlar (%40.0) ve okuma yazma bilmeyenler 23 (%36.5) şeklinde olduğu görülmüştür.

Burada eğitim seviyesinin yükseldikçe heyecan duyma ritimlerinin de arttığı, başka bir deyişle dinî pratiklerde eğitim seviyesinin ve pratiklerin yapılması sırasında duyulan heyecan dozunun orantılı olarak yükseldiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte aralarında anlamlı bir ilişkinin olmadığını görmekteyiz. ($\chi^2=7.888$, s.d.= 10, $p > 0.05$)

İnsanlar dinî pratiklerini yaparlarken kişisel olarak belirli amaçları vardır. Ve bu amaçlar doğrultusunda ibadetlerini yaparlar.

Deneklerin dinî görevlerini yerine getirmelerindeki amaçlar konusu tahsil durumu değişkenine göre ele alındığında ; Dinî görevlerini yerine getirmekle dinî sorumluluğun üzerlerinden kalkmasını amaçlayan denekler arasında okur yazar olmayanların oranı (%63) , okur yazar olanlar (%15), ilkokul mezunları ise (%2) iken, ortaokul, lise ve yüksekokul mezunları arasında dinî sorumluluğun üzerlerinden kalkması amacını güden hiçbir denek yoktur. İç huzura kavuşmayı amaç edinen deneklerden lise mezunu olanlar (%16), ortaokul mezunları (%10), okur yazar olmayanlar (%9), ilkokul mezunları (%5) olmakla birlikte, bu amacı hedefleyenler arasında ortaokul ve üniversite mezunlarına rastlanmamış ve tahsil durumu değişkenine göre dinî görevlerin yerine getirilmesi konusunda aralarında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. ($\chi^2=20.572$, s.d.= 15, $p > 0.05$)

Deneklerin dinî görevlerini yerine getirmelerindeki amaçlardan biri de Allah’a daha yakın olma isteğidir. Allah’a daha yakın olma gayesiyle ibadet eden deneklerin çoğunluğunu ilkokul mezunu olanlar (%64) oluştururken bunları okur yazar olmayanlar (%50), okuma yazma bilenler (%35) ve ortaokul mezunları (%30) takip etmektedir. Ebedi saadete ulaşmayı amaç edinen deneklerin sıralaması ise

şöyledir: Lise mezunları (%66), ortaokul mezunları (%60), okuma yazma bilenler (%45), ilkokul mezunları (%34) ve okur yazar olmayanlar (%33).

Burada eğitim seviyesinin yükseldikçe ebedi saadete kavuşma amacına yönelimin de arttığı , seviye düştükçe ibadet eyleminin yalnızca dinî sorumluluktan kurtulma amacını güttüğü ortaya çıkmakta ve aralarında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır. ($\chi^2=20.572$, s.d.= 15, $p > 0.05$)

Deneklerin meslek ve meşguliyet değişkenine göre ibadetlerini yapmalarındaki amaçlara gelince; esnaf, serbest meslek sahipleri ve hiçbir işi olmayanlar arasında dinî sorumlulukların üzerlerinden kalkması amacıyla ibadet yapanlara rastlanmazken, sorumluluktan kurtulma amacıyla ibadet edenlerin oranları şöyledir: ev hanımları (%7.69), emekliler (%5.55) ve çiftçiler (%8.33). Bununla beraber iç huzura kavuşma amacını güdenlerin sayıları oldukça azdır. Şöyle ki: ev hanımları 2(%3.07), emekliler 4 (%11.1) ve işsiz olanlar 3 (%18.7). Çiftçi, esnaf ve serbest meslek sahipleri arasında iç huzura kavuşma amacıyla dinî görevlerini yerine getirenlere rastlanmamıştır. Deneklerden dinî görevlerin yerine getirilmesinde Allah'a daha yakın olmayı amaç edinenler sıralamasında esnaflar (%62.5) ilk sırayı alırken bunları emekliler (%55.5), çiftçiler (%50.0), ev hanımları (%49.2)serbest meslek sahipleri (%46.1) ve işsiz olanlar (%43.7) takip etmektedirler. Ebedi saadete ulaşma amacını güderek dinî görevlerini yerine getirenler arasında ilk sırayı serbest meslek sahipleri (%53.8)alırken, ikinci sırada çiftçiler (%41.6) ev hanımları (%40.0), işsizler ve esnaflar (%37.5), en sonda ise emeklilerin (%27.7) oldukları tespit edilmiştir. Deneklerin dinî görevlerini yerine getirmeleri konusu meslek veya meşguliyet değişkenine göre ele alındığında aralarında anlamlı bir ilişkinin olmadığı görülmektedir. ($\chi^2=14.249$, s.d.= 15, $p > 0.05$)

İçe dönük (girişken olmayan)deneklerin genellikle ibadetlerini Allah'a daha yakın olabilme amacıyla yaptıkları (%62), bunların arasında dinî sorumluluğun üzerlerinden kalkması amacıyla ibadet edenlere rastlanmazken, ebedi saadete kavuşma amacını güdenler (%30), iç huzura kavuşmayı hedef edinenler de (%3.77) dir. Bununla beraber dışadönük olan denekler arasında dinî sorumluluğun üzerlerinden kalkması için ibadet edenler (%6.18), iç huzura kavuşmak için

ibadetlerini yapanlar (%7.21), Ebedi saadete kavuşmayı arzulayanlar (%42), Allah'a daha yakın olma amacını güdenler de (%44) tür.

Diğer değişkenlerle de durum yukarıdaki verilerden farksız olarak; deneklerin genellikle ibadetlerini Allah'a daha yakın olmayı amaç edinerek yaptıkları görülmüştür. Onlar için Allah'a daha yakın olma isteği; yaşamlarının son dönemlerinde olduklarının bilinciyle geçmiş günahlarından soyutlanma, ölüm anlarında azap çekmeme, Allah'ın rahmetine erişip rızasını kazanma arzularını kapsamaktadır.

Deneklerin ibadetlerini yapamadıkları zamanlarda ki hisleri cinsiyet değişkenine göre ele alındığında ; erkek ve kadın denekler arasında fark olmamakta ve ibadetlerini yapamadıkları zamanlarda genellikle deneklerin suçluluk hissine kapılıp pişman oldukları gözlemlenmektedir.

Tahsil durumu değişkenine göre ise ; ortaokul mezunlarının tamamı, ilkokul mezunlarının %90'ı, lise mezunlarının %83'ü, okur –yazar olanların %80'i ve okuma yazma bilmeyenlerin %79'unun ibadetlerini yapmadıkları zamanlarda suçluluk hissine kapılıp pişman olduklarını söylerken, ortaokul, lise ve üniversite mezunları arasında ibadetlerini yapmadıkları zamanlarda hiç bir şey hissetmiyorum diyene rastlanmamış, Üniversite mezunu denek ile, lise mezunu olanlardan %16', okur yazar olanlardan %15', okuma yazma bilmeyenlerden %15, ilkokul mezunu olanlardan %8'i yapılamayan dinî pratiklerin neticesinde korktuklarını belirtmişlerdir.

Kendilerini girişken olarak tanımlayan deneklerin %87'si girişken olmayanların ise %77'sinin ibadetlerini yapmadıkları zaman suçluluk hissine kapılıp pişman oldukları, içe dönük olanlar arasında korkanların sayılarının (%18) diğerine oranla iki kat fazla olduğu (%9) görülmüştür.

Deneklerin dinî pratiklerini yapamadıkları zamanlarda genellikle suçluluk hissine kapılıp pişmanlık duydukları ortaya çıkmaktadır. Bu pişmanlığın temelinde yapılamayan ibadetlerin kazalarının ifası için gerekli zamanın bulunamayacağı, sevap kazançlarının az olacağı , ölümün her an için gelebileceği ve bu halde iken borçlu olarak Ahirete gitmenin kendileri açısından hoş olmayacağı sebepleri yatmaktadır.

Toplumlarda yetişkinliğin nerede, ve ne zaman başlayacağı konusunda kesin bir sınır ya da açık bir tanım yoktur. Biyolojik kriter (yaşın ilerlemiş olması),

psikolojik kriter (kişinin olgunlaşması) ve sosyal alametler (evli, ana – baba , askerliğini yapmış ya da emekli olması) birer ölçü olarak kabul edilse de aslında kişi, Douglas C. Kimmel’in de söylediği gibi “kendi hissettiği yaştadır”.²¹⁹

Anket çalışmamıza katılan 60 yaş ve üzeri deneklere kendilerini ihtiyarlamış olarak kabul edip etmediklerini sorduğumuzda, deneklerin %88’inin ihtiyarlamış olduklarını kabul ettikleri, %12’sinin de kendilerini hâla genç nitelendirdikleri görülmüştür.

Konuyu sağlık sorunu değişkenine göre ele aldığımızda; sağlık sorunu yaşayan deneklerin % 95, sağlıklı olanların da % 82’sinin ihtiyarlamış olduklarını kabul ettikleri, azda olsa (%4) sağlıklı olmayanlar arasında kendilerini genç olarak değerlendirenlere rastladığımızı söylemek gerekir. Kendilerinde sağlık sorunu olmadığını ifade eden deneklerin yaşlı olduklarını kabullenmemeleri konusunu değerlendirdiğimizde aralarında anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir ($\chi^2=5.389, s.d.=1, p<0.05$). Şöyle ki: Hasta olan deneklerimizin yaşlılığı kolayca kabullendikleri, sağlıklı olanların ise kendilerini genç olarak gördükleri gözlemlenmiştir. Bununla beraber genel olarak bakıldığında sonuçlardan da anlaşıldığı üzere doğal olarak deneklerin çoğunluğunun yaşlılık sorununu kabullenmiş oldukları görülmektedir.

Yaşlıyettişkinler, bulundukları ortamlarda yaptıkları sohbetlerde, ya da bir olay karşısında kendilerinden, kendi zamanlarından örnekler verir, nasihatlerde bulunurlar. Kimileri, “hey gidi günler” diye hüznle, kimileri de: “biz sizin yaşıңызdayken” gibi öğütlerle başlar sözlerine ve çoğunlukla zamanın çok çabuk geçtiğini, bir çok şeyin farkına sonradan varmanın pişmanlığı içerisinde yaşamlarından kesitler aktarırlar. Erzurum’da yaşlıların barınabileceği huzurevi olmadığından işi olmayan yaşlılar zamanlarının çoğunu, şehirde kahvehane (çay ocakları)lerde, evlerinde ya da kendi akranlarıyla beraber oldukları değişik mekanlarda, köyde ise, köy odalarında veya kahvehanelerde birlikte olduğu insanlarla geçirirler. Bu birliktelik esnasında da farklı konuların yanı sıra günümüz gençliğinin ahlaki ve dinî durumları da gözden geçirilir.

²¹⁹ Mustafa Köylü, a.g.e., s.39.

Deneklerin gençlik zamanlarındaki dinî ve ahlaki durumlarının günümüz gençlerinin dinî ve ahlaki durumları ile karşılaştırılması konusu cinsiyet değişkenine göre ele alındığında , erkek ve kadın deneklerin çoğunluğunun kendilerini şimdiki gençlerden daha ahlaklı ve dindar olarak gördükleri, şimdiki gençlerin kendilerinden daha ahlaklı ve dindar olduğunu söyleyen erkek deneklerin %21, kadın deneklerin %26 oranında oldukları tespit edilmiştir. Bununla beraber aralarında anlamlı bir ilişkinin olmadığı görülmektedir. ($\chi^2 = 0.596$, s.d.= 2, $p > 0.05$)

Konuya deneklerin tahsil durumu değişkeni açısından baktığımızda: okuma yazma bilmeyen 17 (%26.9) , okur – yazar 6 (%30.0), ilkokul mezunu 10 (%20.0), ortaokul mezunu 2 (%20.0) ve lise mezunu 1(%16.6) deneğin, şimdiki gençlerin daha ahlaklı ve dindar olduklarını kabul ettikleri görülürken, kendilerinin şimdiki gençlerden daha ahlaklı ve dindar olduklarını söyleyen deneklerin sayıları ise şöyledir: okuma yazma bilmeyenler 39 (%61.9), okur- yazar olanlar 14 (%70.0), ilkokul mezunları 35 (%70.0), ortaokul mezunları 7 (%70.0) ve lise mezunları 2 (%33.3) kişidir. Denekler arasında kendilerinin gençlik yıllarındaki dinî ve ahlaki durumları ile günümüz gençliğinin dinî ve ahlaki durumları arasında pek fark olmadığını söyleyenler sıralamasında üniversite mezunu deneğin ilk sırayı aldığı (%100.0), bunu lise mezunu 3 (%50.0) , ortaokul mezunu 1 (%10.0) ve ilkokul mezunlarının 5 (%10.0) takip ettiği tespit edilmiştir.

Tahsil durumu değişkenine göre deneklerin kendilerini günümüz gençliği ile, dindarlık ve ahlak platformunda değerlendirmelerine baktığımızda aralarında anlamlı bir ilişkinin olduğunu gördük ($\chi^2 = 20.508$, s.d.= 10, $p < 0.05$). Şöyle ki: Eğitim düzeyi arttıkça denekler arasında ahlaki yapılanmanın, deneklerin gençlik yılları ile şimdiki durumları arasında pek farklı olmadığı kanaati ön plana çıkmaktadır.

Meslek ve meşguliyet değişkenine göre ise: şimdiki gençlerin kendilerinden daha ahlaklı ve dindar olduğunu; ev hanımları (%27), emekli (%25), çiftçi (%25), serbest meslek (%23) esnaf (%12) ve hiçbir işi olmayanlar(%12) az da olsa kabul etmektedirler. Meslek veya meşguliyet değişkenine göre deneklerin kendi gençlik yıllarındaki dinî ve ahlaki durumlarını şimdiki gençlerin dinî ve ahlaki durumları ile

karşılaştırdıklarında aralarında anlamlı bir ilişkinin olmadığı görülmektedir. ($\chi^2 = 6.482$, s.d.= 10, $p > 0.05$)

L.pressey ve Kuhlen'e göre yaşlı kişilerin bir özelliği de onların gençlerden daha çok gelenekçi olmaları,ahlaki değerlere önem vermeleri ve kendi görüşleriyle toplum görüşleri arasında daha fazla farklı görüş ayrılıklarının olmasıdır .²²⁰

Tablo:2.2.4.1. Ekonomik Durum Değişkenine Göre Deneklerin Gençlik Yıllarının Günümüz Gençliği ile Karşılaştırılması

Deneklerin Gençlik yıllarıyla Şimdiki Gençlerin Ahlaki Durumlarının Karşılaştırılması	Ekonomik Durum							
	Düşük		Orta		İyi		Çok İyi	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Şimdiki Gençler Daha Ahlaklı ve Dindar	-	0.00	25	33.7	7	15.2	4	26.6
Biz Şimdiki Gençlerden Daha Ahlaklı ve Dindarız	14	93.3	46	62.1	31	67.3	6	40.0
Pek Fark Yok	1	6.66	3	4.05	8	17.3	5	33.3
TOPLAM	15	100.0	74	100.	46	100.	15	100.

Ekonomik durum değişkeni açısından deneklerin kendi gençlik yılları ile şimdiki gençlerin dindarlık ve ahlaki durumlarının karşılaştırılmasında; ekonomik durumları düşük olan deneklerin (%93)'ünün kendilerini şimdiki gençlerden daha dindar ve ahlaklı kabul ettikleri, bunları ekonomik durumları orta, iyi ve çok iyi olanların takip ettiği görülürken yapılan değerlendirmelere baktığımızda deneklerin ekonomik durumları ile gençlere bakışları arasında anlamlı bir ilişki olduğunu söyleyebiliriz ($\chi^2 = 23.160$, s.d.= 6, $p < 0.05$). Şöyle ki: ekonomik durum yükseldikçe deneklerin gençlerle kendilerini karşılaştırmalarında şimdiki gençlerin ahlaki ve dinî durumlarının daha iyi olduğunu kabullenmeleri de artmıştır.

Yaşlılık döneminin en önemli psikolojik özelliklerinden birisi, eskiye aşırı bağlılık, yeniden korkma ve bencilliktir. Yaşlanmanın ilk psikolojik belirtisi, eskiye özlemin gittikçe artması ve yaşlanmaya başlayan kişiyle genç nesiller arasındaki mesafenin gittikçe açılmasıdır. Gün geçtikçe, her şey onu ürkütmeye, alışkanlıklarını terk edememeye, yeni durumlara bir türlü adapte olamamaya başlar. A. Songar yaşlıların bu durumlarını çok veciz bir şekilde şöyle tasvir etmektedir. “Dünyada

²²⁰ Mustafa Köylü a.g.e.,s.144

ahlak kalmamış, insanlar fenalaşmıştır. Gençler tembeldirler, çalışmazlar, gelecekleri karanlıktır. İleride nasıl olacak ta bu memleket onlara teslim edilecektir? Halbuki kendi zamanlarında öyle miydi? Ne gayretlerle bu günleri hazırlamışlardı.”²²¹

Yukarıdaki verilerden de anlaşıldığı üzere günümüz gençliğinin dinî ve ahlaki durumları yaşlıyettişkinler tarafından beğenilmemektedir. Bir yandan ülkenin çok çabuk gelişip, değiştiğini , bu değişime kolay kolay ayak uyduramadıklarını belirtirlerken, öte yandan bu hızlı değişimin gençler üzerinde olumsuz ahlaki tesirlerinin baskınlığından şikayetçi olan yaşlılarla sohbetimiz esnasında onlara: şu anda genç olsaydınız durumunuz günümüz gençliğinden farklı mı olurdu? Sorusunu yönelttiğimizde, böyle bir dönemde gençliğimizi yaşasaydık durumumuz , şu anda beğenmediğimiz gençlerin ahlaki durumlarından daha da kötü olurdu cevabını samimiyetle verdiklerine tanık olduk.

Yaşlıların gençlik yıllarında yaptıkları ibadetlerle şimdi yaptıklarının karşılaştırılması konusu cinsiyet değişkenine göre incelendiğinde; genellikle şimdi daha fazla ibadet ettikleri , kadın denekler arasında şimdi daha fazla ibadet ettiklerini söyleyenler çoğunlukta (%64) olduğu gibi, genç iken daha fazla ibadet ettiklerini söyleyenler (%16) ve ibadet etme yönünden gençlik ve yaşlılık zamanları arasında pek fark olmadığını da belirtenlere(%20) rastlanırken ; erkek deneklerde de diğeri gibi şimdi daha fazla ibadet ettiklerini ifade edenler (%50)in yanı sıra gençlik ve yaşlılık dönemleri arasında fark olmadığını belirtenler (%29) ve genç iken daha fazla ibadet edenler (%20) bulunmaktadır.

Konu tahsil durum değişkeni açısından ele alındığında: okuma yazma bilen, ilkokul ve ortaokul mezunu deneklerin aynı oranda (%70) şimdi daha fazla ibadet ettiklerini belirtirken, bu oran okur yazar olmayanlarda % 61, lise mezunlarında %33'tür. Üniversite ve lise mezunu deneklerin ise, genç iken nasıl iseler şimdi de aynı olduklarını belirtmeleri dinî pratik grafiklerinin değişmediğini göstermektedir.

Deneklerin gençlik yılları ile şimdiki zamanları arasında gerçekleştirdikleri ibadet etme sıklıklarının diğerlerinden farklı olarak meslek veya meşguliyet grupları içinde daha da belirginleştiği görülmüştür.

²²¹ Mustafa Köylü, a.g.e., s.72-73.

Tablo: 2.2.4.2. Meslek veya Meşguliyetlerine Göre Deneklerin Gençlik Yıllarında Yaptıkları İbadetler ile Şimdi Yaptıklarının Karşılaştırılması

İbadetlerin Gençlik Yılları ile Karşılaştırılması	Meslek veya Meşguliyet											
	Ev hanımı		Emekli		Çiftçi		Esnaf		Serbest Meslek		Boş	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Genç İkeni Daha Fazla İbadet Ederdim	9	13.8	8	22.2	-	0.00	3	37.5	2	15.3	5	31.2
Şimdi Daha Fazla İbadet Ediyorum	43	66.1	13	36.1	11	91.6	3	37.5	9	69.2	7	43.7
Pek Fark Yok	13	20.0	15	41.6	1	8.33	2	25	2	15.3	4	25.0
TOPLAM	65	100.	36	100.	12	100.	8	100.	13	100.	16	100.

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere; Meslek grupları içerisinde şimdi daha fazla ibadet ettiklerini söyleyenler çiftçilerdir(%91). Bunları serbest meslek (%69), ev hanımları (%66), boş (%43), esnaf (%37) ve emekliler (%36) takip ederken , esnaflar arasında şimdi daha fazla ibadet edenlerin sayıları ile genç iken daha fazla ibadet edenlerin sayıları aynı olmakta, çiftçiler arasında genç iken daha fazla ibadet ederdim diyene rastlanmamaktadır. Meslek gruplarının gençlikte ve şu andaki ibadet etme sıklığı değerlendirildiğinde aralarında anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir. ($\chi^2=20.546$, s.d.= 10, $p < 0.05$). Farklı meslek grupları içerisinde bütün deneklerin şimdi daha fazla ibadet ettiklerini, yaş ilerledikçe ibadet etme sıklıklarının arttığını görmekteyiz.

Diğer değişkenlerde de durum ötekilerden farksız olarak genelde günümüz yaşlılarının şimdi daha fazla ibadet ettikleri görülmüştür. Erzurum’da dinî pratiklerini yapmayan yaşlıların toplum tarafından kınandığına tanık oluyoruz. Yaşlıların ibadete yönelmelerinde kınanma korkusunun da etkili olduğunu varsaydırmızda; yine de onlar için ibadet yapmaktan başka çare ve çıkış yolu görünmemektedir.

Deneklerimize: “Sizce gençler size saygı duymalı ve hizmet etmeli midirler? Sorusunu yönelttiğimizde, %88 oranında evet cevabını almamız; kendi gençlik yıllarında büyüklerine saygı ve hizmette kusur etmemeye çalışan günümüz yaşlılarının aynı saygı ve hizmeti beklemelerini doğal olarak karşılamamız gerektiği

inancını doğurur. Özellikle ataerkil aile yapılarının hâlâ etkin olduğu Erzurum ilinde büyüklere karşı saygı ifade eden normların yaşamın genelinde etkinliğini koruduğunu kabul etmek gerekir. Çok çocuklu ailelerde bile aile büyükleri olan anne ve babaların erkek çocuklarını evlendirdikten sonra ya kendilerine en yakın olan bir çocuğuyla ya da birkaç çocuğuyla beraber aynı evi paylaşır, bu bağlamda genç olarak nitelendirilen çocuklardan saygı ve hizmet bekler.

İnsanlar hangi yaşta olurlarsa olsunlar mutlaka dünyada belirli bir yer edinmek veya başkalarına muhtaç olmamak için maddi güçlerinin olmasını arzu ederler. Bu çalışmamızda biz de yaşlıların mal ve paraya ne kadar önem verdiklerini araştırmak istedik.

Yaşlılık psikolojisinin ana belirtilerinden birisi de onların bencil ve ben merkezli (egocentric) olmalarıdır. Çevresinde herkesin kendilerine saygı duymaları ve hizmet etmeleri gerektiğini düşünürler. Aşırı derecede mal ve paraya düşkünlüğü artar.²²²

Öncelikle cinsiyet değişkeni ele alınarak konu değerlendirildiğinde; mal ve paraya hiç önem vermeyen erkek deneklerin (%41), kadınların (%42), mal ve paraya önem veren erkek deneklerin (% 48), kadınların (%46), olduğu görülürken mal ve paraya çok önem veren erkek ve kadın deneklerin oranları birbirlerine eşit (%10) oldukları; konu tahsil durumu değişkeni ele alınarak değerlendirildiğinde ise, çok fazla önem verenlerin, sırasıyla lise mezunları (%16), ilkokulu bitirenler(%12),okur yazar olmayanlar (%11) ve okuma yazma bilenler (%10) oldukları; üniversite mezunu denegin ve ortaokul mezunu deneklerden %60'ının hiç önem vermedikleri, mal ve paraya önem verenlerin ise lise mezunları (%66), okur – yazar olanlar (%50), ilkokul mezunları (%48), okuma yazma bilmeyenler (%46) ve ortaokul mezunları (%40) oldukları görülmüştür. Aralarında anlamlı bir ilişki bulunmamakla birlikte, bu veriler bizim araştırmamızdaki yaşlıların mal ve paraya önem verdikleri hipotezimizi doğrulamıştır.

Meslek ve meşguliyetlere göre ise; Çiftçilerin (%58), esnafların (%50), ev hanımlarının (%49) , emeklilerin (%47) , boş olanların (%43) ve serbest meslek

²²² Ayhan Songar, *Psikiyatri, Modern Psikoloji ve Ruh Hastalıkları*, İstanbul, 1977,s.413.

sahiplerinin (%23) mal ve paraya önem verdikleri tespit edilmiş olmakla birlikte aralarında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır.

Tablo:2.2.4.3. Kendilerini Tanımlama Açısından Deneklerin Mal ve Paraya Önem verme Durumlarının Karşılaştırılması

Mal Ve Paraya Önem Verme	Kendini Tanımlama			
	İçedönük (Girişken Olmayan)		Dışadönük (Girişken)	
	N	%	N	%
Hiç Önem Vermem	29	54.7	34	35.5
Önem Veririm	21	39.6	50	51.5
Çok Önem Veririm	3	5.66	13	13.4
TOPLAM	53	100.	97	100.

Tablo 2.2.4.3.'ten de anlaşıldığı gibi; kendilerini içedönük olarak niteleyenlerin çoğunlukla (%54) mal ve paraya hiç önem vermedikleri tespit edilmiştir. Kendilerini aktif ve girişken olmadığını söyleyen deneklerin para ve mala değer vermeleri konusundaki değerlendirmelerimizde aralarında anlamlı bir ilişkinin olduğunu saptadık ($\chi^2=6.111$, s.d.= 2, $p < 0.05$). Onlar kendilerince mal veya paranın önemli olmadığını söylerken bunda toplum içinde aktif olamamalarının etkisi olsa gerektir.

Yaşlıların mal ve paraya verdikleri önem dereceleri birbirlerine yakın olmakla beraber genelde mal ve paraya önem verenlerin sayıları diğerlerinden fazladır. Para ve malın insanlar için gücü temsil ettiğini kabullenmeler, günümüzde saygınlığın önemli bir unsuru olduğu inancı, ölüm öncesi çocuklarına bir şeyler bırakabilme , başkalarına muhtaç olmama ya da ölüm anında bulunması gereken halk tabiriyle “kefen parası” olarak adlandırılan paranın hâlihazırda bulunma arzusu bu önemsemenin nedenlerinden bir kaçı olarak kabul edilebilir.

Mal ve paraya hiç önem vermeyenlere gelince; onlar için dünyanın ve içindekilerin kendileri açısından pek önem taşımadığı , yaşları gereği para ve malın onlar için artık önemsiz ve bu dünyanın geçici olduğu, inancı hakim olmakla beraber, para ve malın kendileri için çok önemli olduğunu söyleyenlerin, parasız dünyada yaşanamayacağı , günümüz insanı için yaşam tarzını belirleme unsuru

olarak paranın, yaşamın her yönünde ağırlığını fazlasıyla hissettirdiği, insanlar arası ilişkileri varlık temelini oluşturduğu fikrini savundukları görülmektedir..

İslam inancına göre ölen insanların konulduğu yer olarak adlandırılan kabir, sonunda gidilecek son mekân ve Ahirete açılan kapı olma özelliğiyle belleklerde yerini korumaktadır.Dünyadan göçüp giden insanların kabirlerini ziyaret etmek te günümüzde sürdürülen dinî ve örfî bir gelenektir.

Araştırmamıza katılan deneklere hangi sıklıkta kabir ziyaretine gittiklerini sordüğümüzda; % 61'inin arefe ve bayram günleri , % 18'inin haftada bir, % 8'inin ayda bir kabir ziyaretinde bulunduklarını , deneklerden %11'inin de kabir ziyaretine hiç gitmedikleri görülmüştür.

Ülkemizde olduğu gibi Erzurum'da da kabirlerin en fazla ziyaret edildikleri zamanlar arefe ve bayram günleridir. Ölenlerin, kaybedilmiş, insanlar arasından ayrılmış kişiler olarak düşünüldüğü kabul edilirse; bir zamanlar bayramlarını beraber geçirdikleri insanların, bu birlik günlerinde aralarında olmayışı gerçeği, geride kalanların sevdiklerini ziyaret ederek, onların yalnız olmadıklarını göstermek, kendilerine olan özlemlerini belirtmek istemelerinden olsa gerektir.

Kabir ziyaretine giden insanların ziyaret esnasındaki durumları farklıdır. Kimileri kaybedilenlerin acılarını hâlâ duymakta ve ağlamakta, kimileri birlikte yaşanan günleri hatırlamakta, kimileri de bir gün kendilerinin de onlarla beraber olacağını düşünerek ölüm gerçeğine boyun bükmeakteler.

Tablo:2.2.4.4. Cinsiyet Değişkenine Göre Kabir Ziyaretinin Denekleri Etkileme Durumlarının Karşılaştırılması

Kabir Ziyaretinin Etkileri	Cinsiyet			
	Erkek		Kadın	
	N	%	N	%
Kabir Ziyareti Beni Hiç Etkilemez	-	0.00	3	4.00
Orada Yatanlarla Olan Eski Hatıralarım Canlanır	6	8.00	10	13.3
Orada Yatanlara Bakar İbret Alırım	20	26.6	11	14.6
Ölümü Düşünürüm	49	65.3	51	68.0
TOPLAM	75	100.	75	100.

Tablo 2.2.4.4.'ten de anlaşıldığı gibi; deneklere , kabir ziyaretinin kendilerini nasıl etkilediği sorusunu yöneltilip , konuyu cinsiyet açısından ele aldığımızda; erkek denekler arasında kabir ziyaretinden hiç etkilenmeyenlere rastlanmazken, kadın

denekler arasından 3 (%4.00) deneğin kabir ziyaretinden hiç etkilenmedikleri, ziyaret esnasında, kabirde yatanlarla eski anılarının canlandığını söyleyen 6 (%8.00) erkek ve 10 (%13.3) kadın denek bulunurken, kabirde yatanlardan ibret aldıklarını söyleyen erkek deneklerin sayıları 20(%26.6), kadın deneklerin sayılarının ise 11(%14.6) olduğu, bununla beraber erkek deneklerden 49 (%65.3) ve kadın deneklerden de 51(%68.0) kişinin ziyaret anında ölümü düşündükleri tespit edilmiştir. Erkek ve kadın deneklerin kabir ziyaretlerinden etkilenme konusundaki değerlendirmelere baktığımızda aralarında anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir. ($\chi^2=6.653$, s.d.= 3, $p < 0.05$) Şöyle ki, hem erkek hem de kadın deneklerin büyük çoğunluğu (kadınlar biraz daha fazla) kabir ziyareti esnasında ölümü düşünmektedirler.

Gerçektende kabristanlar büyük birer ibret dershaneleridir. Onların sessizliğindeki ifade gücü, bazen en güzel konuşan bir hatibin belagatından daha etkili ve tesirli olabilmektedir. Bu hikmete binaen olsa gerek, İslam'da kabir ziyareti üzerinde hassasiyetle durulmuş ve inananlar kabir ziyaretine teşvik edilmiştir.²²³

Konu, dinî bilgi seviyesi değişkenine göre ise: din konusunda hiç bilgisi olmayan deneklerin tamamının , çok az bilgisi olanların %75'inin, yeterince bilgi sahibi olanların %66, oldukça fazla bilgi sahibi olanların da %63' ünün ölümü düşündükleri görülmektedir.

Denekler arasında ölümü düşünenlerin fazla olması (%66) yaşları gereği ölümü kendilerine yakın hissetme psikolojileridir. Kabirde yatanlara bakıp ibret alanların (%20) ya da , kabirde yatanlarla olan eski hatıralarının canlandığını ifade edenlerin (%10) de aslında bir bakıma ölümü düşündükleri, bu kaçınılmaz sonun kendilerini yakalayacağı fikrinin belleklerde canlandığı görülmektedir.

Ölüm insanlar arasında farklı şekil ve düşüncelerle hatırlanır. Bu kabullenişte inancın etkisi büyük rol oynar. Deneklerin ölüm hakkındaki düşünceleri cinsiyet değişkenine göre şöyledir:

Erkek deneklerin %90'ı ölümü bir başka alemde hayatın devam etmesi, %6'sı Allah'ın insanlara bir musibeti ve %2'si de ölümü bir yok oluş olarak tanımlarken, kadın deneklerin de diğerleri gibi ölümü çoğunlukla (%80) başka bir

²²³ Faruk Karaca. a.g.e., s.101

alemdede hayatın devam etmesi olarak kabul etmekle beraber , erkek deneklerden fazla olarak ölümü Allah'ın insanlara bir musibeti olduğunu düşünenler % 14, ölümü bir yok oluş olarak görenler ise %5'tir. Bununla beraber aralarında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır. ($\chi^2=3.417$, s.d.= 2, $p > 0.05$)

Meslek ve meşguliyet değişkenine göre deneklerin ölüm hakkındaki düşüncelerine gelince: Esnafların tamamı, serbest meslek sahiplerinin % 92'si , işsiz olanların %87'si, emeklilerin %86'sı, çiftçilerin %83'ü ve ev hanımlarının %81'i ölümü başka bir alemde hayatın devam etmesi olarak kabul etmektedirler. Ölüm için Allah'ın bir musibeti olduğunu kabul edenlerin ise, sırasıyla ev hanımları (%12), boş olanlar (%12), emekliler (%11), çiftçiler (%8) ve serbest meslek sahipleri olduğu görülürken; ölümü bir yok oluş olarak niteleyenler yalnızca ev hanımları (%6) ve emeklilerdir (%2). Meslek ve meşguliyet değişkenine göre deneklerin ölüm hakkındaki düşüncelerine baktığımızda aralarında anlamlı bir ilişkinin olmadığını görmekteyiz. ($\chi^2=4.578$, s.d.= 10, $p > 0.05$)

Yukarıdaki verilerden de anlaşıldığı üzere anket çalışmamıza katılan deneklerin çoğunlukla ölüm için, hayatın diğer alemde devamı olduğu görüşünü benimsedikleri, bu kabullerinin altında kendilerinde var olan ahiret inancının etkisinin yoğun olduğu görülmüştür.

Belki her toplum ya da ülke için olmasa da büyük çoğunlukla kadınlar 65 yaşından sonra kocalarının ölümleriyle karşılaşmaktadırlar. Eş kaybının bir sonucu olarak ta çoğu kişiler travma ve şok geçirmektedirler. Bazıları ileri yaşlarda dul kalmanın önceki yaşlarda dul kalmaktan daha iyi ya da kolay olduğunu ileri sürseler de, araştırmalar bunun böyle olmadığını ortaya koymaktadır. Çünkü acı acıdır.. Buna ilave olarak yaşlıların büyük çoğunluğunun gençlerden daha çok eşlerinin yardımına ihtiyaçları vardır.²²⁴

Ölümü, Allah'ın insanlara bir musibeti olarak kabul eden deneklerin çoğunlukla kadınlardan oluştuğunu, bunların da dul oldukları göz önüne alınırsa, kadın deneklerimizin can dostum ya da evimin direği yakıştırmalarını kullandıkları eşlerini, kendilerinden ayırdığına inandıkları ölüme karşı böyle bir tanımlama kullanmaları doğaldır. Kaldı ki; dulların eşlerini kaybettikleri ilk yıllarıyla ilgili

²²⁴ Mustafa Köylü, a.g.e., s.76-77.

olarak yapılan ve çok başvuru yapılan bir araştırmada , araştırmacı, deneklerden alınan, “Kara bir çukurun kenarında yürüyor gibi hissediyorum kendimi, “ifadeleri ya da artık dünyayı güvensiz ve potansiyel olarak tehlikeli bir yer olarak gördükleri ya da hayatın artık anlamsız olduğu ya da öfke içinde oldukları, ama bu öfkelerinin bir odağı bulunmadığı gibi anlamlar taşıyan yorumları kaydetmiştir.²²⁵

Soruların cevaplanması deneklerin dinî inançları doğrultusunda olsa da ölüm gibi insan zihnini ve yaşamını derinden etkileyen faktörlerin sorulması esnasında , sorunun o anda kişide uyandırdığı ilgi, veya canlandırdığı objeler verilen cevapları da etkilemektedir.

İnsanların, hemen her gün karşılaştıkları ölüm olaylarından ya da kabir ziyaretlerinden etkilenip ölüm gerçeğini düşündükleri psikolojik bir gerçektir. Biz de deneklerimize ölümü hangi sıklıkta düşündüklerini sorduk. Gençlerin , ölümü ihtiyarlara yakıştırmaları gerçeğinin; yaşlıların kendi akranlarını birer birer kaybetmelerine tanık olmaları, sağlık sorunlarının yaşanma sıklığı gibi etkenler yüzünden yaşlıların ölüm olgusunu çok sık olarak düşündükleri ve kabul etme zorunluluğuyla karşı karşıya kaldıkları toplumsal bir gerçekliktir.

Deneklerin cinsiyet değişkenine göre ölümü düşünme konusunda; erkek deneklerin % 69'u, kadınların % 66'sı ölümü çok sık, erkeklerin % 24, kadınların % 26' sı ara sıra, erkeklerin % 5', kadınların % 2'si çok az düşünmekle beraber , ölümü hiç düşünmeyen erkeklerin oranı % 1 iken bu oran kadınlarda % 4' tür. Deneklerin ölümü düşünme sıklığı cinsiyet değişkenine göre incelendiğinde aralarında anlamlı bir ilişkinin olmadığı görülmektedir. ($\chi^2=1.811$, s.d.= 3, $p > 0.05$)

²²⁵ Irvın Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, Çev.; Zeliha İyidoğan Babayigit, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1999, s.97-98

Tablo: 2.2.4.5. Deneklerin Ölümü Düşünme Sıklığı
(Ekonomik Durum Değişkenine Göre)

Ölümü Düşünme Sıklığı	Ekonomik Durum							
	Düşük		Orta		İyi		Çok İyi	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Çok Sık	9	60.0	51	68.9	31	67.3	11	73.3
Ara Sıra	5	33.3	22	29.7	10	21.0	1	6.66
Çok Az	1	6.66	1	1.35	4	8.69	-	0.00
Hiç Düşünmem	-	0.00	-	0.00	1	2.17	3	20.0
TOPLAM	15	100.0	74	100.	46	100.	15	100.

Yukarıdaki tabloya bakıldığında; ekonomik durum değişkenine göre ekonomik durumları çok iyi olan kişilerden % 73'ünün ölümü çok sık düşündükleri, bunları ekonomik durumları orta olanlar (%68.9), ekonomik durumları iyi olanlar (%67.3) ve ekonomik durumları düşük olanların (%60.0) takip ettiği görülürken; ara sıra ölümü düşünenlerin çoğunluğunu (%33.3) ekonomik durumları düşük olanların oluşturdukları tespit edilmiş, yine ekonomik durumları düşük ve orta olanlar arasında ölümü hiç düşünmeyene rastlanmamıştır. Ölümü düşünenlerin sıralamasının ekonomik durumları düşük , orta, iyi ve çok iyi olarak ortaya çıkması bizi ölüm düşüncesinde ekonomik durumun önemli bir faktör olmadığı kanaatine götürmektedir. Ekonomik durum değişkenine göre deneklerin ölümü düşünme sıklığı konusundaki değerlendirmelere baktığımızda aralarında anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir. ($\chi^2=27.472$, s.d.= 9, $p < 0.05$) . Şöyle ki ekonomik durum yükseldikçe ölümün daha az düşünüldüğü, bununla beraber ölümün çok sık düşünülmesinde ekonomik durumun da buna paralellik arz etmesi , ölümü ara sıra düşünme eğiliminde ekonomik göstergenin de düştüğü görülmektedir.

Kendilerini içe dönük olarak tanımlayan deneklerin , dışadönüklerden fazla olarak ölümü çok sık düşündükleri (%73), bununla beraber kendilerinde sağlık sorunları olduğunu söyleyenlerin de sağlık sorunu yok diyenlerden daha fazla ölümü düşündükleri görülürken , çiftçi ve emeklilerin ölümü çok sık düşünenlerin

öncülüğünü (%75) yaptıkları, sıralamanın en alt bölümünü işsizlerin oluşturduğu (%50) sonucu bulunmuştur.

Ölüm konusu genellikle temel dinî öğretilerin en önemli esaslarından birisini oluşturmaktadır. Dinlerden dinlere farklılık gösterse de, kişinin inandığı din genellikle o kişinin inancının ya da amellerinin bir sonucu olarak kişiye sonsuz bir hayat mükâfatı vaat eder. Hatta bazen bu inanç kişileri o kadar etkiler ki, o kişiler bir an önce inandığı varlığa kavuşmak isterler²²⁶.

Ölümü düşünme konusunda bir genelleme yapmak gerekirse, yaşlıların çoğunluğunun ölümü çok sık olarak düşündükleri sonucu ortaya çıkmaktadır. Yaşlıların ölümü düşünme sıklığı konusunda benzer bulgular Faruk KARACA ‘nın “Ölüm Psikolojisi” adlı çalışmalarında da yerini bulmuştur.²²⁷

Görüldüğü gibi Erzurum ve çevresinde, kutsalla kurulan ilişkilere dayanan dinî tecrübenin objektifleşme yönlerinden olan dinî inançlar ve pratiklerin oluşturduğu “salt dini hayat”, oldukça zengin ve çeşitli bir muhtevaya sahiptir.

²²⁶ Mustafa Köylü, a.g.e., s. 83.

²²⁷ Faruk Karaca. a.g.e., s.219-224

SONUÇ

Dinî yaşayış, esas itibariyle psişik bir hadise ve tezahürdür. Dinî yaşayış ve davranışta bütün ruhi fonksiyonların (duygu, düşünce, irade...) ve süreçlerin katkıda bulunduğu genellikle kabul edilen bir görüştür. Bu bakımdan, insanın dinî hayatının araştırılması, onun her yönünün araştırılması demektir. Dinî yaşayışı duygular, düşünce ve tasavvurlar, ilgi ve eğilimler, istek ve idealler, hareket ve faaliyetler, törenler, sosyal ilişkiler, ahlaki ve estetik yönelişler... gibi insanı tanımlayan bütün ruhi süreçler içerisinde izlemek mümkündür.

İnsan ruhu, herhangi bir şekilde yüce ve ilahi bir varlık ile içten bir bağ kurduğu veya her şeyin yaratıcı bir gücün iradesiyle var olduğunu ve yürüdüğünü içten kabul ettiği andan itibaren o, bir dine ve dinî inanca sahiptir. Böyle bir kimsenin dinî hayatının varlığından söz edilmesi de doğal bir harekettir. Dinî hayat, kişi ve toplum hayatında çeşitli şekillerde ve farklı boyutlarda kendini gösterir

Her dinde, dinî pratiklerin kendine göre kanunları, kadroları ve hayatı vardır. Dinî inançlar gibi hatta onlardan daha çok, dinî pratiklerin biçim ve şiddeti zamana, kültüre, bireylerin psikolojik özelliklerine ve yaşadığı ruhi durumlara, çevreye göre azalan veya artan bir seyyaliyete sahiptir. Dinî inançlar ve pratikler toplumsal olduğu kadar kişisel olaylardır. Her fert kendini belli bir tutuma zorlayan bir çevrede gözlerini açar ve yaşar. Kişinin doğduğu ve büyüdüğü çevresinin, ait olduğu toplumsal tabakası ve sınıfının, yaşadığı yerin ve çağın gelenek ve göreneklerinin, dünya görüşünün ve hatta modanın dinî inançlar ve pratiklere duyduğu ilgide payının bulunduğu kuşkusuzdur.

Araştırmada elde edilen sonuçlara baktığımızda Erzurum ve çevresinde yaşayan 60 ve daha yukarı yaşta olan yaşlıların hepsinde Allah inancı tam olmakla beraber bu inanca bağlı olarak İslam'ın Amentüsünde belirtilmiş, Ahiret, Cennet ve Cehennemin yeri, ölüm sonrası hayat ve kaza ve kader inançlarında bir takım şüphelerin varlığı dikkat çekmektedir.

Onlar için Cennet ve Cehennemin varlığına inanmakla beraber yerlerinin nerede olduğu, ahirette, dünyada işlenen suçların cezasının bittikten sonra tekrar

Cennete girilip girilemeyeceği ve ölüm sonrası hayatın nasıl olacağı soruları tazeliğini hep korumaktadır.

Yaşlıların çocukluk ve gençlik yıllarını geçirdikleri zamana bakarak kendilerinde oluşan özellikle manevi alemle ilgili şüphe ve tereddütleri hâlâ giderememiş olmalarını, bir çoğunun dinlerini öğrenme çağlarının Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyetin ilk yıllarına rastlamasına, bunlarla ilgili olarak bir çok toplumsal olayların yaşanmasına bağlamak mümkündür. Kaldı ki insanoğlu hep gizemlere merak salmış, bilgisi dahilindeki inanç konuları hakkında giderek ve daha fazla düşünmeye, merak etmeye , çözümler aramaya başlamıştır.

Bununla beraber araştırma alanımızdaki yaşlılarımızın çoğunlukla dinî pratiklerini yerine getirdikleri tespit edilirken, dinî ibadetlerin yerine getirilmesi konusunda azda olsa kadınların erkeklerden daha fazla (özellikle günlük namazların kılınması sıklığında) bu pratikleri yerine getirdikleri gözlemlenmiştir.

Oruç ibadetinin diğerlerinden farklı ve fazla olarak Erzurum'da olduğu gibi yaşlılarımız arasında da ayrı bir yeri ve özelliğinin varlığı göze çarpmaktadır. Şöyle ki : Erzurum'da ramazan ayı dinsel ve geleneksel olarak farklı yaşanır, kahvehaneler, lokantalar vs.. gündüzleri kapalı gece geç saatlere kadar açıktır. Oruç âşikâre yenilemez ve insanlar oruç tutmaya küçük yaşlarda özendirilerek başlatılır. Yaşlılarımız için de bu durum aynıdır. Aralarında günlük namazlarını kılamayanlar bile ramazan ayında oruçlarını tuttuklarını belirtmişlerdir.

Araştırmamıza katılan yaşlıların çoğu için “dine bağlılık, insanın hayatına başka türlü sahip olamayacağı bir mutluluk ve huzur kazandırır” görüşü yaygındır. Onlar için ibadet etmenin gayesi Allah'a daha yakın olma arzusudur. İbadetlerin yerine getirilemediği zamanlarda suçluluk hissine kapılıp pişman olduklarını söyleyen yaşlılar, çevrenin gözünde olduğu kadar artık kendilerinin de ihtiyarlamış olduklarını kabul etmekte ve yaşlılık dönemlerinde, gençlik yıllarından daha fazla ibadet ettiklerini belirtmektedirler.

Hızla değişen günümüz Türkiye'sinde özellikle okuma yazma bilmeyen , okur – yazar ve ilkökul mezunu yaşlıların bu günkü gençliği ahlaki yönden pek fazla beğenmemekte ve kendilerine daha fazla saygı gösterilmesini istemektedirler

Aralarında hızla değişen dünyanın ve özellikle ülkemizin ekonomik durumunu göz önüne alarak bir günde zengin olup, ertesi gün fakirleşen insanların sıklığını örnek göstererek paranın çok şeyler ifade ettiğini belirtenler olmakla beraber yaşlılarda “kefen parası” “deyimi gündemden hiç düşmemekte, buna paralel olarak ta mal ve paraya önem verilmektedir.

Hemen hepsinin ölümü sıkça düşündüğüne tanık olduğumuz yaşlılarımız arasında ölümün bir başka alemde hayatın devamı olduğu görüşü yaygın iken, kadınlar arasında (% 6) ölüm için “Allah’ın insanlara bir musibeti”olduğu fikrine rastlamak da mümkündür.

Genellikle arefe ve bayram günleri yapılan kabir ziyaretlerinin yaşlıları etkilediği ve ziyaret esnasında ölümü düşündükleri tespit edilmiştir.

Sonuç olarak Erzurum’da yaşayan yaşlıların dinî duygu, düşünce ve inançlarının yüksek seviyede olduğu dikkat çekmektedir.Nitekim toplam popülasyonun (%98)’inin dinî duygu , düşünce ve davranış ölçeğinden fazla puan almış olması bunu doğrular mahiyettedir. Dolayısıyla bütün bu sonuçlar yaşlılardaki dinî duygu, dinî bilgi, dinî düşünce ve inanç boyutu ile davranış boyutu arasında pozitif bir korelasyon olduğunu göstermektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Adasal, Rasim. Medikal Psikoloji, Ankara Güzel İstanbul Matbaası, Ankara Üniv. Tıp. Fak. Yayınları, Ankara, 1964
- Ağaoğlu, Ahmet. Üç Medeniyet, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Kültür Yayınları, İstanbul, 1972
- Ağaoğulları, Mehmet Ali. Eski Yunan'da Siyaset Felsefesi, V Yayınları, Ankara, 1989
- Akyüz, Gülseren. Yaşlılarda İlaç Tüketimi,
http://www.ttb.org.tr/yaslilar_rapor1/giris.html#top
- Alaylıoğlu R ve Oğuzkan, F. Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü , İstanbul, 1976
- Armaner, Neda. Din Psikolojisine Giriş I, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1980
- Arsal, S. Maksudi, "Teokratik Devlet ve Laik Devlet", Tanzimat 1, İstanbul, 1940
- Arslan, Şule. Yaşlılık Nedir?,
http://saglik.tr.net/ayinkonugu_aralikocak2001.shtml#Yaşam
- Ateş, Süleyman. Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri , İstanbul, 1989
- Aydın, Mehmet. S. Din Felsefesi, Selçuk Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1992.
- Baltacıoğlu, İsmail. H. Din ve Hayat, Esra Yayınları, İstanbul, 1996
- Başçı, Vahdettin. "Felsefî Bir Problem Olarak Mucize", Atatürk Ü. İlahiyat Fak. Yayınları, Erzurum, 1996, Sayfa:33s.
- Başgil, A.Fuat. Din ve Laiklik, Yağmur Yayınları, İstanbul, 1996
- Baymur, Feriha. Genel Psikoloji, İnkılap Kitabevi , 11. Baskı, İstanbul, 1994,.
- Beauvoir, Simone De. Yaşlılık, Çev.: M. Ali Kayabal, Milliyet Yay., Sıralar Matbaası , İstanbul, 1970
- Berger, Peter L. "Dinî Kurumlar", Çev.: Ahmet Çiftçi, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: IX, İzmir, 1995
- _____, Dinin Sosyal Gerçekliği, Çev: Ali Coşkun, İnsan Yayınları, İstanbul, 1993
- Bilge, Yıldız Şengül. Yaşlılık Benlik Bütünleşmesi ya da Umutsuzluk,
http://www.aitco.com/~islam/kadin-aile/kadin-aile-144/trk/y_s_bilge.htm

- Bilgiseven, Amiran Kurtkan. Din Sosyolojisi, İstanbul, 1985
- Bilmen, Ö. N. Muvazzah İlmi Kelam, İstanbul, 1959
- Carrel, Alexis. Hayat Hakkında Düşünceler, Çev.: Cahit Begenç, İstanbul, 1988
- Cassirer, Ernst Devlet Efsanesi, Çev.: Necla Arat, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984
- Clifford ,T. Morgan. Psikolojiye Giriş,Çev.:H.Arıcı,Ankara,1991
- Cüceloğlu,Doğan İnsan ve Davranışı, Remzi Kitabevi, İstanbul,1992.
- Dönmezer, Sulhi. Sosyoloji, İstanbul, 1990, 10. Baskı
- Duverger, M. Siyasal Rejimler, İstanbul,1980
- Dwelshauvers,G. Psikoloji, Çev.: M. Şekip Tunç,Devlet Basımevi, İstanbul,1938
- Ebenstein, William. Siyasi Felsefenin Büyük Düşünürleri, Çev.: İsmet Özel, Şule Yayınları, İstanbul, 1996
- Egemen, B. Ziya. Din Psikolojisi, T.T.K. Basımevi, Ankara. 1952
- El-İsfahânî, Ragıb. El-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an, Kahire, 1381/1961, (Din md.)
- Ernst, Cassirer Devlet Efsanesi, Çev.: Necla Arat, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984
- Eryarsoy, M.Beşir. İslam Devlet Yapısı,Buruç Yayınları.,İstanbul,1995
- Fanichel, O. Nevrozların Psikoanalitik Teorisi, Çev.: S. Tuncer, Ege Üniv. Yayınları İzmir, 1974
- Fromm, Erich. Psikanaliz ve Din, Çev.: Aydın Antan, İstanbul 1993, 3. Baskı
- Gazzali. İhyau Ulumiddin, C.1-4, Çev.: Ahmet Davudoğlu, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1989
- _____, Kitabu'l Arbain. Kahire, 1952, 2. Baskı
- Gehlen, Arnold. İnsan, İstanbul Üni. Ed. Fak. Konferansları 2, İstanbul, 1954
- Gençtan, Engin. Çağdaş Yaşam ve Normal dışı Davranışlar, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1992.
- _____, Psikanaliz ve Sonrası, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996, 7. Baskı
- Goldman, H.H. Review Of General Psychiatry, Lange Medical Pub, Los Altos, 1984
- Gölcük, Şerafettin . Kur'an ve İnsan, Esra Yayınları, İstanbul, 1996
- Güngör, Erol. İslam'ın Bugünkü Meseleleri, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1993
- Günay, Ünver. Din Sosyolojisi Dersleri, Erciyes Üniversitesi Yayınları , Kayseri , 1993
- _____, Erzurum ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat, Erzurum Kitaplığı, Erzurum, 2000

- Hatiboğlu, Mustafa Said "Hilafetin Kureyşliliği", A.Ü.İ.F Dergisi, C : XXIII, Ankara, 1978.
- Hökelekli, Hayati. Din Psikolojisi, T.D.V.Yayınları, Ankara, 1993
- İbn Manzûr. Lisan'ul - Arab, Beyrut, Tarihsiz
- İkbal Muhammet, İslam'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü, Çev: Sofi Huri, İstanbul,1964
- İmamoğlu, A. Vahit. "İnsan ve İbadet", Türk Yurdu Dergisi, Cilt. 15, Sayı : 90, Şubat 1995
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem. İnsan ve İnsanlar , 9. Baskı, İstanbul, 1996,
- Karaca, Faruk. Ölüm Psikolojisi, Beyan Yayınları, İstanbul, 2000
- _____,Dini Hayatın Boyutları,
www.dinbilimleri.com/dergi/cilt1/sayi3/dindarliginboyutlari.htm
- Kehrer, Günter. Din Sosyolojisi, Çev.: Semahat Yüksel, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 1992
- Kimmel, C. Douglas. Adulthood and Aging, John Wiley and Sons Inc., New York, 1974
- Koç, Turan. Din Dili, Kayseri, 1995
- Konuk Yurdağül, Okul Öncesi Çocuklarda Dinî Duygunun Gelişimi ve Eğitimi, T.D.V.Yayınları, Ankara,1994
- Koptagel İlal, Gürsel. Tıpsal Psikoloji Tıpta Davranış Bilimleri, İstanbul ,1984
- Köknel, Özcan. Korkular, Takıntılar, Saplantılar, Altın Kitaplar Yayınları, İstanbul,1998.
- Köktaş, M. Emin. Din ve Siyaset, Vadi Yayınları, Ankara, 1997
- _____, Türkiye'de Dinî Hayat, İşaret Yayınları, İstanbul, 1993
- Köylü, Mustafa. Yetişkin Din eğitiminin Teorik Temelleri, Etüd Yayınları, Samsun, 2000
- Kula, M. Naci. Kimlik ve Din, Ayışığı Kitapları, İstanbul, (Şubat 2001)
- Kutsal,Yeşim Gökçe. Ev Ortamında ve Huzurevinde Yaşayan Yaşlılar,
http://www.ato.org.tr/konuk/geriatri/sayfa3t.html
- _____,Neden Geriatri ? http://saglik.tr.net/genel_saglik_neden_geriatri.shtml
- _____,Yaşlanma Nedir ?, http://www.duzen.com.tr/2001/files/yaslanma.htm

- Kutub, Muhammed. İslam'a Göre İnsan Psikolojisi, Çev.: Akif Nuri, Hicret Yayınları, (Tarihsiz) 3. Baskı
- Mehmedoğlu, Yurdagül, Erişkin Bireyin Kendilik Bilinci ve Din Eğitimi, Rağbet Yay., İstanbul, 2001
- Mengüşoğlu, Takiyettin. İnsan Felsefesi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988
- Nalbantoğlu, Ahmet. Türklerin Dinî Tarihçeleri, Beyza Yayınları, İstanbul, 1968.
- Neugarten, Bernice L., "Time, Age, and The Life Cycle", American Journal of Psychiatry, No:136, 1979, Sayfa .887-894s
- Onat, Hasan. "Türkiye ve Siyasal İslam", Türk Yurdu Dergisi C: 15, Sayı: 95, Temmuz 1995
- Öner, Necati. Felsefe Yolunda Düşünceler, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1995.
- _____, Stress ve Dini İnanç, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1997
- Ongun, Cemil Sena. Psikoloji Dersleri, Semih Lütfi Matbaa ve Basımevi İstanbul, (Tarihsiz) Sayfa 320-327s
- Onur, Bekir. Gelişim Psikolojisi, İmge Kitabevi, Ankara, 1995
- Örnek Turan ve Arkadaşları, Geriatrik Psikiatri, saray Tıp Kitaplığı, Ankara, 1985
- Özbaydar, Belma. Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma, İstanbul, 1980,
- Özek, Çetin. Devlet ve Din, Ada Yayınları, İstanbul, Tarihsiz.
- Öztürk, Orhan M. Ruh Sağlığı ve Bozuklukları, Hekimler Yay Birliği, Ankara, 1997.
- Pakdil, Oya. Yaşlılık sorunları ve yaşlılara sağlanan servisler [İngiltere Örneği] Yıldız Üniversitesi Mimarlık Fakültesi baskı işbirliği . İstanbul, 1992.
- Pazarlı, Osman. Din Psikolojisi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1968
- Peker, Hüseyin. Din Psikolojisi, Sönmez Matbaası , Samsun, 1993
- Perlmutter Marion ve Hall, Elisabeth Adult Development and Aging, John Wiley and Sons, New York, 1992
- Russel, Bertrand. Neden Hristiyan Değilim? Çev.: Emre Özkan, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, (Tarihsiz)
- Samast, Orhan. Yaşlılığın Genel Özellikleri,
<http://www.elele.gen.tr/yaslilik/genel/fiziksel.html>

- Said Halim Paşa. İslam ve Batı Toplumlarında Siyasal Kurumlar, Hazırlayan: N.Ahmet Özalp, Pınar Yayınları, İstanbul, 1987
- Serter, Nur. Dinde Siyasal İslam Tekeli, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1997
- Sezen, Yümni. Sosyolojisi Açısından Din, Marmara Üni. İ.F. Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, 2. Baskı
- Smart, Minian, The Religious Experience of mankind, New York, Scribner, 1969
- Songar, Ayhan. Psikiyatri: Modern Psikoloji ve Ruh Hastalıkları, Gül Matbaası, İstanbul, 1977
- _____, Yaşlılık Kayıp Değildir, http://www.aitco.com/~islam/kadin-aile/kadin-aile-144/trk/a_songar.htm
- Taplamacıoğlu, Mehmet. Din Sosyolojisi, A.Ü.İ.F.Yayınları, Ankara, 1975
- _____, Genel Sosyoloji, 2. Baskı, Ankara 1969,
- _____, “Yaşlara Göre Dinî Yaşayışın Şiddet ve Kesâfeti Üzerine Bir Araştırma”. A.Ü.İ.F.D.C. X, Ankara,1963,Sayfa 141- 152
- Taylan, Necip. İlim-Din, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1979
- Tolan Barlas – İsen,. Galip- Batmaz, Veysel. Sosyal Psikoloji, Adım Yayıncılık, Ankara 1991
- Tuncer,Engin Turan .Yaşlılık, <http://www.ankara.edu.tr/rectorate/dergi/mayis-haziran00/tipf>
- Tunç, Mustafa Şekip. Bir Din Felsefesine Doğru, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1959
- Tümer, Günay. “Çeşitli Yönleriyle Din", Ankara Üni. İ.F.D. C. XXVIII, Ankara, 1986, Sayfa 213- 267s
- Tümer Günay - Küçük, Abdurrahman. Dinler Tarihi, Ocak Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1993,
- Uysal, Veysel. Din Psikolojisi Açısından Dinî Tutum Davranış ve Şahsiyet Özellikleri, Marmara Üni. İ.F.Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996
- _____, “İslami Dindarlık Ölçeği Üzerine Bir Pilot Çalışma”, İslâmi Araştırmalar, VIII, Sayı,3-4, 1995
- Vehid, Suphi. Huzurevleri,
<http://www.ctf.istanbul.edu.tr/dergi/online/2000v31/s4/004r1.htm> ,
- Vergin, Nur . "Toplumsal Değişim ve Dinsellikte Artış", Toplum ve Bilim, Sayı: 29-30, Bahar-Yaz 1985

- Wach, Joachim. Din Sosyolojisi, Çev: Prof.Dr.Ünver Günay, Erciyes Üniv. Yayınları, Kayseri, 1990
- _____, Din Sosyolojisine Giriş, Çev.: B.İnandı, Ankara, 1987
- Yalom, Irvın. Varoluşçu Psikoterapi, Çev.: Zelihe İyidoğan Babayiğit, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1999
- Yaparel, Recep. "Dinin tarifi Mümkün mü", D.E.Ü.İ.F.D. 4, İzmir, 1987
- _____, Yirmi-Kırk Yaşlar Arası Kişilerde Dinî Hayat ile Psiko-sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara, 1987.
- Yavuz, Kerim. Çocuğun Dünyası ve Gelişme, Çocuk Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992,
- _____, Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi, D.İ.B. Yayınları, Ankara. 1987,
- _____, "Din Psikolojisinin Araştırma Alanları", A.Ü. İ.F. Dergisi, Sayı 5, Erzurum, 1988, Sayfa 87- 108s
- _____, "Din Psikolojisinde Metod Meselesi ve Yeni Gelişmeler" Atatürk Üni. İ.F.D. Sayı 7, Aksiseda Matbaası, İstanbul, 1986, Sayfa 153 - 185
- _____, Eğitim Psikolojisi Ders Notları, A. Ü. İ.F. Yayınları, Erzurum, 1993
- _____, "Günümüzde Din Psikolojisi" A. Ü. İ.F.D. Sayı: 8, Erzurum, 1988
- Yıldırım, Halit. Yaşlılığın Biyolojik Etkileri,
http://historicalsense.com/Archive/Fener22_1.htm
- Ziyalar, Adnan. Sosyal Psikiyatri, İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Psikiyatri Kliniği Vakfı Yayınları, İstanbul, 1980
- Zuhayli, Vehbe. Fert ve Topluma Kur'an'ın Mesajı, Çev.: H. İbrahim Kutlay, Risale Yayınları, İstanbul, 1995

ANKET FORMU

Bu ankette yer alan sorularla,Erzurum'daki yaşlıların fizyolojik ve psikolojik değişiklikler çerçevesinde yaşlılık dönemi dini yaşayışlarının ortaya konulması hedeflenmiştir. Cevaplarınızı gizli tutmak amacıyla sizden kimliğinizle ilgili hiçbir bilgi istenmemektedir. Anketin doldurulması konusunda gösterdiğiniz sıcak ilgi, yardım ve işbirliğine şimdiden teşekkür ederiz.

M. Yaşar BUYACI

1- Yaşınız.....

2- Cinsiyetiniz. 1() Erkek 2() Kadın

3- Medeni Haliniz 1() Evli 2() Bekar 3() Dul

4- Tahsil Durumunuz

1() Okuma yazma bilmiyor 2() Okur-yazar 3() İlkokulu bitirmiş

4() Ortaokulu bitirmiş 5() Lise ve dengi okul mezunu

5() Üniversite mezunu

5- Meslek veya meşguliyetiniz:

1() Ev hanımı 2() Emekli 3() Çiftçi 4() Esnaf 5() Serbest meslek 6() Boş

6- Ekonomik durumunuz

1() Düşük 2() Orta 3() İyi 4() Çok iyi

7- Kendinizi nasıl tanımlarsınız?

1() İçedönük (Girişken olmayan) 2() Dışadönük(Girişken,Aktif)

8- Önemli bir sağlık sorunuz var mı?

1() Evet 2() Hayır

9- Şu anda geriye dönüp baktığınızda yapmak istediklerinizin ne kadarını gerçekleştirdiğinizi söyleyebilirsiniz?

1() Tamamını 2() Bir kısmını 3() Çok azını 4() Hiçbirini 5() Önemli olanlarını

10-Din konusunda bilgi seviyeniz hangi durumdadır?

1() Hiç bilgim yok 2() Çok az bilgim var 3() Yeteri kadar bilgim var

4() Oldukça fazla bilgim var.

11-Allah hakkındaki inancınızı aşağıdaki ifadelerden hangisi en uygun biçimde dile getirmektedir?

1() Kesinlikle inanıyorum 2() İnanmıyorum

3() İnanıyorum ama bu konuda çözemediğim hususlar var.

12-Ahret gününe ve öldükten sonra dirilmeye inanıyor musunuz?

1() İnanıyorum 2() Kararsızım 3() İnanmıyorum

13-Dini inanç konularında kesin bir karara varmadığınız yada şüphe ettiğiniz konular var mı?

1() Evet 2() Hayır

14-Cevabınız evet ise; şüphe ettiğiniz veya zihninizde tam olarak cevabını bulamadığınız din ile ilgili konular hangileridir? (Lütfen yazınız)

1().....

2().....

3().....

4().....

15-Dine bağlılık, insanın hayatına başka türlü sahip olamayacağı bir mutluluk ve huzur kazandırır. Bu görüşe katılıyor musunuz?

1() Katılıyorum 2() Fikrim yok 3() Katılmıyorum

16- Namaz kılma ile ilgili durumunuz aşağıdaki ifadelerden hangisine uymaktadır?

1() Hiç namaz kılmıyorum 2() Mübarek günler hariç pek namaz kılmam

3() Sadece Cuma ve bayram namazlarını kılarım

4() Günlük namazların bazılarını kılarım 5() Beş vakit namazı kılıyorum.

- 17- Oruçla ilgili tutum ve davranışlarınız aşağıdaki ifadelerden hangisine uyar?
1() Hiç oruç tutmam 2() Ramazan ayında tutarım
3() Ramazan da ve mübarek günlerde oruç tutarım
4() Tutmak istiyorum ama tutamıyorum.
- 18-Aşağıdaki ifadelerden hangisi dua ile ilgili davranışınızı en iyi şekilde açıklar
1() Hiç dua etmem 2() Bazen dua ederim 3() Genellikle her gün dua ederim
4() Vakit namazlarının peşinden dua ederim.
- 19-İbadet ederken veya günlük işlerinizi yaparken Allah'a yakın olduğunuzu düşünerek heyecan duyduğunuz anlar oluyor mu?
1() Olmuyor 2() Bazen oluyor 3() Sık sık oluyor
- 20-Dini görevlerinizi yerine getirmekle neyi amaçlıyorsunuz?
1() Dini sorumluluğumun üzerimden kalkmasını
2() İç huzura kavuşmayı
3() Allah'a daha yakın olmayı
4() Ebedi saadete ulaşmayı
- 21-İbadetlerinizi yapamadığınız zaman ne hissediyorsunuz?
1() Korkuyorum 2() Suçluluk hissine kapılıyor, pişman oluyorum
3() Bir şey hissetmiyorum
- 22- İhtiyarlamış olduğunuzu kabul ediyor musunuz?
1() Hayır 2() Evet
- 23-Sizin gençlik yıllarınızla karşılaştığınızda, şimdiki gençlerin dini ve ahlaki durumlarını nasıl buluyorsunuz?
1() Şimdiki gençler daha ahlaklı ve dindar
2() Biz şimdiki gençlerden daha ahlaklı ve dindar idik
3() Pek fark yok
- 24- Gençlik yıllarınızda yaptığınız ibadetler ile şimdi yaptıklarınızı nasıl karşılaştırırsınız?
1() Genç iken daha fazla ibadet ederdim
2() Şimdi daha fazla ibadet ediyorum
3() Genç iken nasıl isem şimdi de aynıyım
- 25-Sizce gençler size saygı duymalı ve hizmet etmeli midirler?
1() Evet 2() Hayır 3() O kadar önemli değil
- 26-Mal ve paraya ne kadar önem verirsiniz?
1() Hiç önem vermem 2() Önem veririm 3() Çok önem veririm
- 27-Hangi sıklıkta kabir ziyaretine gidersiniz?
1() Hiç gitmem 2() Haftada bir 3() Ayda bir 4() Arefe ve bayram günleri
- 28-Kabir ziyareti sizi nasıl etkiler?
1() Hiç etkilemez
2() Orada yatanlarla olan eski hatıralarım canlanır
3() Orada yatanlara bakar ibret alırım
4() Ölümü düşünürüm
- 29-Sizce ölüm nedir?
1() Ölüm bir yok oluşturm.
2() Ölüm, Allah'ın insanlara bir musibetidir
3() Ölüm bir başka âlem de hayatın devam etmesidir.
- 30- Hangi sıklıkta ölümü düşünürsünüz?
1() Çok sık 2() Ara sıra 3() Çok az 4() Hiç düşünmem

ÖZGEÇMİŞ

1968 Yılında Erzurum'un Pasinler ilçesinde doğdu. İlk ve Orta öğrenimini burada tamamladıktan sonra Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesini kazandı. Üniversiteden mezun olduktan sonra 1995 yılında Erzurum Atatürk Lisesinde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi öğretmeni olarak göreve başladı. Halen bu görevini devam ettirmekte, evli ve iki çocuk babasıdır.

